

ШЕРХОН ҚОРАЕВ

АВЛИЁЛАР АВЛИЁСИ

**(Низомиддин Мир Алишер Навоий таваллудининг 577
йиллигига бағишланади)**

**Қарши
“Насаф” нашриёти
2017**

УЎК Ў3.2
КБК 83.3 (5 Ў3б)
Қ 54

Қораев Шерхон.

Авлиёлар авлиёси/ Шерхон Қораев. Қарши: “Насаф” нашриёти, 2017. 168 б.

КБК 83.3 (5Ў3б)

Шерхон Қораев ушбу рисолада дастлаб Навоий бобомизнинг ижодига тасниф беришга ҳаракат қилиб, Навоий ижодини тадқиқ этган навоийшунос олимлар фикрларини келтириб, Навоийнинг Аллоҳ назар солган бетакрор ижодкор эканлигини содда тилда баён қилган.

Муаллиф адибни нафақат ижодкор сифатида, балки уни узоқни кўрувчи, яқин келажакда содир этилиши мумкин бўлган воқеалар тўғрисида башорат қилувчи авлиё сифатида аниқ далиллар билан таърифлайди.

Такризчилар:

Тарих фанлари доктори Баҳодир Эшов умумий таҳрири остида
филология фанлари доктори Бойназар Йўлдошев,
Ўзбекистон халқ ўқитувчиси Жўра Ғойибов,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Тошмурод
Ҳамдамов.

Ш.Қораев, 2017 йил.
“Насаф” нашриёти, 2017 йил

ISBN 978-9943-18-241-7

“Навоийни англаш –ўзликни англаш демакдир”.

*Шавкат МИРЗИЁЕВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти.*

АБАДИЯТГА ДАХЛДОР СИЙМО (Сўзбоши ўрнида)

Буюк мутафаккир, халқпарвар давлат арбоби ва оташнафас шоир бўлган буюк бобомиз Алишер Навоий *“Кишилиқ будурким унутсанг ани, Чу таркинг қилур тарк қилсанг ани”*, - дея бизни ўтмишимизни унутмасликка ундаган, ўтмишни унутган одам ўзлигини унутиши мумкинлиги қайд этилган мисраларни бизга ёзиб қолдирган. Ўтмишда ўтган буюк бобокалонларимизнинг ижодига назар ташлаш, уларни ўрганиб келажак авлодга етказиш заҳматқаш ижод аҳлининг олдида қўйилган энг муҳим вазифалардан биридир.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев 2017 йилнинг 3 августидаги Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувида ижод аҳли ҳақида тўхталиб, *“...Халқимизнинг маънавий камол топишида маданият намоёндаларининг улкан хизматлари борлигини доимо миннатдорлик билан эътироф этамиз. Юксак идеаллар йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, ўзлигимизни англаш, гурур ва ифтихор, миллий манфаатларимизни ҳимоя қилиш учун бел боғлаб майдонга чиқиш сиз, ижод аҳлига хос эзгу фазилатлар эканини ҳаммамиз яхши биламиз ва бунини юксак қадрлаймиз”*, - дея ижод аҳлига нисбатан мамнуният билан юксак эҳтиром билдиришлари ҳар қандай истеъдод эгасига жуда катта руҳий қувват бўлди.

Қашқадарё вилоятининг Нишон тумани Талимаржон шаҳрида ўтказилган сайёр қабул якунида бир тортинчоқ йигит ёнимга келиб, ўзини Шерхон Қораев, деб таништириб *“Сизга айтадиган алоҳида гапим бор, мумкин бўлса қабулингизга борсам”*, - деди. Унга қизиқтирган саволларига жавоб беришга тайёрлигимни айтганимда, у Алишер Навоий бобомизнинг 577 йиллигига бағишлаб кичик бир изланиш битганлигини, шу масала бўйича гаплашиб олмоқчи

эканлигини, шу кўлёмани ўқиб чиқиб сўзбоши ёзиб беришимни сўради. Адабиётга бўлган қизиқишим туфайли мен фақат танишиб чиқишга рози бўлиб, Шерхон Қораев томонидан тақдим этилган “Авлиёлар авлиёси”, деб номланган кўлём билан танишиб чиқдим.

Бу кўлём билан танишар эканман, юртимизнинг чекка туманида буюк бобомиз ижоди билан қизиқаётган ёшларимиз, ижодкорларимиз борлигидан бениҳоя хурсанд бўлган бўлсамда, ёш ижодкор Шерхон Қораевнинг ижод намунасига сўзбоши ёзишга бир муддат журъатим етмади, очиги.

Мухтарам Президентимизнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилар вакиллари билан учрашувдаги маърузасида *“Агар биз истейдод ва маҳоратимизни шу муқаддас замин, шу олижаноб халқимиз учун сафарбар этмасак, ҳазрат Навоий айтмоқчи, бу ҳунарни асраб нима қиламиз, қаерга обкетамиз уни”*, шунингдек, *“...Адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор — бу аввало халқимизга эътибор, келажакимизга эътибор эканини, буюк шоиримиз Чўлпон айтганидек, адабиёт, маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳақимиз йўқ”*, - деб куюнчаклик билан айтилган гаплари бу ижод намунасига сўзбоши ёзишга туртки ва далда бўлди.

Ҳазрат Навоийнинг тўрт қатор ғазалини ёд олиб, уни базмларда айтишсада, бу тўрт қатор ғазални ўқиб уқмаганларни кўриш адабиёт соҳасига озгина қизиқиши бўлган ҳар қандай инсонни қийин аҳволга солиб қўйишини китобхонлар яхши ҳис қиладилар.

Албатта, ўзбек тили ўзбеклар учун зар бўлса, бу тилнинг заргари буюк бобомиз Алишер Навоийдир. Она тилимизнинг заргари бўлган буюк бобомизнинг ижодларига назар ташлаш, у кишининг ижод намуналарини тушунарли қилиб китобхонга етказиш жуда сермашаққат ишлардан.

Ҳазрат Навоий нафақат ўзбек тилининг асосчиси, энг дастлаб ўзбек тилида ижод қилган ижодкорлардан бири, ўзбек тилини дунё сахнига олиб олиб чиққан оламшумул аллома. У киши Абдурахмон Жомий таъбири билан айтганда “...сўз санъатининг паҳлавони”, “Хамса” хотимасида таърифланганидек, у нафақат назми туркий халқлар, балки “...бутун жаҳон юрларини, жаҳон юрларигина эмас, жон юрларини...” эгаллаган даҳо ижодкордир. Бироқ, унинг ўша даврдаги ўзбек тилида ёзган асарларини ўқиш ва тушуниш бугунги ўқувчига луғатсиз биров қийинчиликлар туғдиради.

Шерхон Қораев ушбу изланишида дастлаб Навоий бобомизнинг ижодига тасниф беришга ҳаракат қилиб, Навоий ижодини тадқиқ этган навоийшунос олимлар фикрларини келтириб, Навоийнинг Оллоҳ назар солган бетакрор ижодкор эканлигини содда тилда баён қилган.

Муаллиф адибни нафақат ижодкор сифатида, балки уни узоқни кўрувчи, яқин келажакда содир этилиши мумкин бўлган воқеалар тўғрисида башорат қилувчи авлиё сифатида аниқ далиллар билан таърифлайди.

Шу ўринда муаллиф шоирнинг дўсти, ҳамкори ва устози сифатида ўша даврларда машҳур бўлган Абдурахмон Жомий тўғрисидаги маълумотлар, Навоийнинг Абдурахмон Жомий ижоди ҳақидаги фикрлари билан бойитиб, ижод намунасини янада ўқишлироқ қилишга ҳаракат қилган.

Айниқса, Абдурахмон Жомийнинг “Сўз санъатида сени шони шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг паҳлавонидирсан. Тезкор қаламингни маҳоратидан шунчалик умидвормизки, у ёзаётган пайтида сўз равонлик билан келиб қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан тўйдириб юборади”, - деб Навоийга берган таърифлари буюк аждодимизга устозининг берган баҳоси сифатида кўрсатилиб, ўқувчини Навоий асарларини кўп ва ҳўб ўқишга даъват қилади.

Ёки Навоий томонидан Хуросон ҳукмдори Ҳусайн Байқарога “Хамса”ни топшириш жараёни ҳақида тўхталар экан, адабиётни севган ва ўзи ҳам ижодда машғул бўлган Ҳусайн Байқаронинг “Сиз менинг пириман бўлинг ва мени муридликка қабул қилинг”,- деб айтиб пири устозни оқ отга миндирган ҳолда отни етаклагани ҳолатига муаллифнинг берган таърифи китобхонни буюк аждодимизга бўлган меҳрини янада оширади.

Буюк бобомизнинг ҳаёти ва ижоди, унинг бетакрор истеъдодининг шаклланишида Абулқосим Бобурнинг хизмати беқиёслиги, 10 ёшлик Алишернинг Абулқосим Бобурнинг хизматига кириши, саройдаги йиғинларда ўзининг ғазаллари билан иштирок этгани ҳақидаги маълумотлар киритилиши битикларга ўзгача жозиба бахш этган.

Шунингдек, асардаги Абдурахмон Жомийнинг буюк бобомизнинг ўзбек тилидаги ижодига улкан баҳо бериб “Туркий тилда доғи нақш келди ажаб, Ҳатто сеҳргарлар боғладилар лаб”,- дея юксак баҳо бериб офаринлар айтгани, ёки Султон Ҳусайн Бойқаронинг “Турк тилининг ўлган жасадига Масих нафаси билан руҳ киритди. Ва у руҳ топганларга туркий тил ўриш – арқоғидан тўқилган нозик либослар кийдирди ва сўз гулистонида таъи навбахридин ёғилган ёмғирлар туфайли ранго – ранг гуллар очилди ва назм дарёсига фикрлари булутидан руҳпарвар қатралар билан гуногин дурлар сочилди...”,- дея ҳайратлангани ҳақидаги иборалар қани айтингчи, қайси ўзбекнинг қалбини ларзага солмайди?

Бундан ташқари, ушбу китобда қайд этилганидек, Навоийга нисбатан айтилган қуйидаги эътирофлар буюк бобокалонимизнинг беназир истеъдод соҳиби эканлигини билдириб туради: “Эй, (Навоий) ўтқир таъбингга фалак тенг кела олмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг нодири қилиб яратди, шеърият бобида эса жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Ғазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назминг шуҳрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юртларигина эмас, жон юртларини эгаллади”. Ҳақиқатан ўзини шу юртнинг фарзандиман деган ҳар бир инсонга бундай маълумотлар билан танишиш ўтмишдаги буюк аждодимизга нисбатан бўлган ҳурматини янада оширади.

Шу билан бир қаторда, муаллиф изланишларида Озарбайжон элининг буюк мутафаккири Низомийнинг буюк бобомиз Навоийнинг “маънавий устози” эканлигини баён этиб, фикрларини Навоийнинг “Осон эмас бу майдон ичра турмоқ, Низомий панжасига панжа урмоқ”, - деган фикрлари билан бойитган.

Ўша даврнинг буюк мутафаккирларидан бири Хусрав Деҳлавий ҳақидаги Навоий айтган “Хусрав эмас, балки элни ўз назмига ром этган Ҳинд сеҳргаридир. Уни ҳинд дема, қаро бало эмас, офати Худо дегин. У қўлига қалам олса, назм билан оламга ўт солади”, - деган фикрларни келтириб, ўзга халқларнинг буюк мутафаккирлари билан буюк аждодларимизнинг муносабатлари, бошқа миллат вакиллари тан олган буюкларни ҳам ўзбек халқи улуғлаб келганлигини ажиб бир дид билан кўрсатиб берган.

Шунингдек, муаллиф теурийзодаларнинг шеърят кечалари, Шайбонийхонларнинг мажлислари ҳақидаги маълумотлар билан изланишларини бойитиб, уларни янада қизиқарлироқ қилиш билан бир қаторда, бу адабий йиғинларнинг тарихий илдизларини очиб берган ва бу адабий йиғинлар Ҳусайн Байқаро замонида Навоийнинг хизмати ўлароқ юксак чўққига кўтарилганлигини таҳлиллар асосида мисоллар билан ёритган.

Бундан ташқари, муаллиф “Садди Искандарий”, “Сабъаи сайёр” ва “Фарҳод ва Ширин” дostonларидан келтирган қизиқарли мисоллар билан ҳазрат Навоийни олдинни кўрувчи башоратчи ва авлиёсифат донишманд деб таърифлаб, ўз замонида ҳам “қабо кийган валий” сифатида тан олинлигини ёритишга интилган.

Юртимизда барча соҳаларда олиб борилаётган улкан ислохотлар натижаси ўлароқ Муҳтарам Юртбошимиз ташаббуси билан янги ташкил этилаётган Ўзбекистон Ислom цивилизацияси маркази, у кишининг таъбири билан айтганда, “Аввало халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, халқаро миқёсда динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни йўлга қўйиш, бугунги мураккаб даврда ислom динининг инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадларни кўзда тутди” ва ўз ижодини намоён қиладиган илғор фикрли ўзбекнинг менман деган ижодкорлар ушбу марказ орқали ўз

истеъдодини яқин келажакда намоён қилиб юртимиз довуғини дунёга таратади. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев 2017 йилнинг 19 сентябрдаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72 – сессиядаги нутқида ҳам бу борада тўхталиб ўтди; **“Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб –авайлашга даъват этади.**

Марказий Осиё Уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо хиссасини қайд этмоқчиман.

Ана шундай буюк алломалардан бири Имом Бухорий ўз аҳамиятига кўра ислом динида Қуръони каримдан кейинги муқаддас китоб ҳисобланган **“Саҳиҳи Бухорий”нинг муаллифи сифатида тан олинган.**

Бу улуғ зотнинг ғоят бой меросини асраб–авайлаш ва ўрганиш, маърифатий ислом тўғрисидаги таълимотини кенг ёйиш мақсадида биз Самарқанд шаҳрида Имом Бухорий номидаги Халқаро илмий –тадқиқот марказини ташкил этиш тўғрисидаги қарор қабул қилдик.

Тошкентда ташкил этилаётган Ислом цивилизация марказининг фаолияти ҳам шу мақсадга хизмат қилади”.

Буюк бобомиз, Ислом динининг низоми Алишер Навоийнинг улкан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган асарларини ўрганиш, бу асарларни кенг китобхонлар оммасига тушунарли қилиб етказиш шу соҳада қалам тебратаетган ҳар бир ижодкорнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Буюк бобомиз асарларини ўқиган ўқувчи узоқ ўтмишга сайр қилади, ўзини қайси аждод вакили эканлигини билади ва ўзлигини англайди.

Ижодкорлик кенг қамровли тушунча бўлиб, ҳар бир инсонга қайсидир йўналиш бўйича Аллоҳ таоло томонидан иноят қилинган қобилият, иқтидор ва истеъдоднинг амалда намоён бўлишидир. Аллоҳ таоло иноят қилган истеъдодни рўёбга чиқариш эса сермашаққат ҳамда улуғ ишдир. Шерхон Қораев ва унга ўхшаш ёшларимиз ўз истеъдодларини намоён қилиб маънавиятимизнинг юксалишига ҳаракат қилаётган экан, уларнинг сабъ-ҳаракатларини қўллаб-қувватлаш ва ҳар томонлама кўмак бериш ҳар бир ўзбек зиёлиси учун муқаддас бурч бўлиши лозим.

Шу нуқтаи назардан малакатимизнинг чекка ҳудудида яшаб, ижод қилиб келаетган ва буюк аждодларимиз қолдирган улкан мерос ҳақида изланишлар олиб бораётган Шерхон Қораевнинг ушбу ижод

намунаси кенг китобхонлар оммасига кичик бир совға бўлади ҳамда ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадларга хизмат қилади, деб ўйлайман.

**Фахриддин ЖУМАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қашқадарё
вилояти Нишон тумани Халқ қабулхонаси мудир.**

Навоийшунос олим Содирхон Эркинов хотирасига бағишланади

КИРИШ

Низомиддин Мир Алишер Навоий она тилимиз заргари, маънавиятимиз юлдузи ва маданиятимизнинг ёрқин тимсолидир. Бу улуғ зот беш ярим асрдан ошдики, миллатимизга, ўзбек халқига қуёш янглиғ ўз нурини сочиб, адабиёт осмонида порлаб келмоқда.

1991 йил 28 сентябрда Алишер Навоий ҳайкали ва миллий боғнинг очилиш маросимида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислом Каримов шундай деган эди: *”Алишер Навоий йили деб эълон қилинган 1991 йил юртимиз, элимиз тарихида қутлуг келди, унутилмас сана бўлиб қолди.*

Бу йил халқимизнинг асрий орзу-умидлари амалга ошди. Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинди ва халқимиз ўз тақдирини энди ўзи ҳал қиладиган бўлиб қолди.

...Ўз тарихи ва аجدодларини сийлаган халқнинг келажаги порлоқ бўлади. Ишонамизки, Ўзбекистонимиз тез орада дунё ҳамдўстлиги ўртасида муносиб ўрин эгаллайди. Ана ўшанда ҳам Алишер Навоийнинг қутлуг номи бизга мададкор бўлади.

...Ўзбек халқининг улуг сиймоси Алишер Навоий номидек абадул –абад сақлансин, обод бўлсин!” Ҳақиқатан, истиқлолимизнинг дастлабки йили “Алишер Навоий йили” деб номлангани, ушбу пойқадами қутлуг йилдан бошлаб мамлакатимизнинг жаҳон саҳнида омади ва бахти кулгани, бунда эса ”авлиёлар авлиёси” - буюк Навоийнинг руҳи ёр бўлганини таъкидлаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак.

Ўз даврида Алишер Навоий миллат ва диннинг низоми, миллат қуёши, дину давлат ҳомийси, шариат ва миллатнинг пушти паноҳи, қутлуг зот, улуғ амир каби таърифлар билан эътироф этилгани бежиз эмас, албатта. Султон Ҳусайн Бойқаро таъбири билан айтганда, “Ҳидоят эгаси, шараф ва ҳурматнинг қайтиш жойи, дину давлат арбобларининг сараси, мулку миллат эгаларининг етакчиси, хайру эҳсонларни таъсис этувчи, хайру эҳсон муассасаларига равнақ берувчи, салтанат устуни, подшоларнинг қўлидан етакловчи, ҳоқон давлатининг умиди, султон ҳазратларининг яқин дўсти, ҳақиқат ва

дин низоми амир Алишер ...” Навоий бобомиз ҳақиқатан фариштадек пок, беозор, раҳмдил, сўз санъатининг паҳлавони, ўз даврида қалами билан етти иқлимни якқалам қилган комил инсон бўлгани баайни ҳақиқат. Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, *“...Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига зоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуг зотлардан яна бири – бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз.*

Ҳазрат Навоий шундай буюк зот экан, унинг тафаккур дурдоналари бўлмиш боқий сатрлари замонлар оша яшаб келаётган экан, бу улуг меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик баҳраманд этсак, маънавиятни юксакликка кўтаришда, инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз.

Айни пайтда бу вазифа, илгари ҳам айтилганидек, ҳар биримизнинг Навоийни янада яхшироқ ўқишга, Навоийни янада теранроқ ўрганишга, унинг умр дафтарида ибрат ва сабоқлар олишга даъват этади”.

Бадий китоб ўқиган киши энг аввало маънавий озуқа олар экан, билими ортади, тажрибаси ошади, тафаккури кенгаяди. Китоб ўқиган кишининг келажагини нурафшон этади. Навоий китобни “кишининг дўсти ва ёри”, деб атайди. Навоийнинг дўсти, устози ва пиру муршиди Абдурахмон Жомийнинг китобнинг жонга роҳат эканлиги ҳақида қуйидаги сатрларига эътибор қаратайлик.

Китобдин яхшироқ дўст йўқ жаҳонда,

Ғамхўринг ҳам у ғамли бу замонда.

У билан қол танҳо, ҳеч бермас озор

Жонингга юз роҳат берар ҳар онда.

Алишер Навоий асарларини ўқиган инсон икки карра маънавий озуқа олади, икки карра келажаги нурафшон бўлади, десак муболаға бўлмайди. “Хазойин ул – маоний” девонини олинг, нақ номида зикр этилгандек, маънолар хазинасининг ўзгинаси. “Хамса” ҳам, ўз замонасида қайта – қайта таъкидланганидек, беш хазина. Алишер Навоийнинг ҳар бир асари маънавий нур десак тўғрироқ бўлади. Бу нур унга ошуфта ҳар бир кўнгилни, миллатни, мамлакатни чароғон этади.

Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2017 йилнинг 3 августида мамлакатимиз ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувда таъкидлаганидек, **“Навоийни англаш – ўзликни англаш демакдир”**. Ўзликни англаш эса ҳар бир инсонга миллий ифтихор туйғусини бахш этади. Ўзликни англаш – Навоийни ўқиб, ўрганишдан бошланади. Ўзбекистон қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов суҳбатлардан бирида шундай деган эди: “Мен ўзим ҳазрат(Навоий) ғазалларини ёшликдан ўқиб қалбга сингдирганман ва бу соҳир сўздан ҳамманинг баҳраманд бўлишини истайман.

Навоийни 15 асрда ҳам барча бирдек тушунган эмас. Сўзларининг мазмунини билганлар ҳам сўз остида ётган чуқур маънонинг илдизига етиб боролмаганлар. Буюк шоир ташбеҳларини англаш учун мадраса илми камлик қилган.

Ҳазратнинг муҳташам “Хазойинул-маони”сини бошлаб берган:

Ашрақат мин акси шамсил каъси анворул худо,

“Ёр аксин майда кўр”, деб жомдин чиқти садо.

-байтларини Алихон Тўра Соғуний ҳазратлари бир соатга яқин шарҳ қилган эдилар. Кейин англасам, бу шарҳ тасаввуф илмидан ажиб бир сабоқ бўлган экан.

Миртемир домладан “Нега ижодхонангизда Пушкин сурати стол устида, ўзимизнинг Навоий панароқ жойда турибди”, деб сўраганимда, устоз шоир шундай жавоб берган эдилар: “Мен Пушкинга тик қарашим мумкин. Уни бошдан оёқ ўқиганман, кўп таржима қилганман. Лекин Навоийни ростмана англаб етмадим, барча асарларини ўқиб мағзини чаққан эмасман”.

Бу сўзларим Навоийни ўқиб англашга уринмай кўяқолайлик, деган маънони билдирмайди. Ҳазрат – ўзбекнинг ота шоири. Унинг асарларини бошдан оёқ ўқиб таҳлил қила олмасакда, энг машҳур ғазал, рубоий, туюқ, фардларидан, дoston ва маснавийларидан бир шингил бўлса – да ёд билмасак, улуғ шоир бундоқ деганлар, деб ҳикматли сатрларни айтолмасак, ўзбеклигимиз қаерда қолади?”(Э.Воҳидов. Ҳаёт ҳақиқатлари. 21 аср ижтимоий-сиёсий газетаси. 1(687)-сон, 2017-йил 1 январь).

Алишер Навоий нафақат ижодкор, балки бунёдкор инсон бўлган. Тарихчи Гиёсиддин Хондамирнинг далолат беришича, ўз даврида бунёдкорлик, саховатпешалик, ҳомийлик бобида Навоийга тенг келадиган киши топилмаган. Алишер Навоий томонидан 4 мадраса, 25 тадан ортиқ масжид, 11 хонақоҳ, 52 рабoт, 20 ҳовуз, 16 кўприк ва бир тўғон, 9 ҳаммом қурилган. Кишини ҳайратга соладиган

300 дан ортиқ ажойиб иншоотларни куриш осон кечмай, катта ташкилотчиликни, маблағни, обрўни, бағрикенгликни ва ниҳоятда Ватанга содиқликни талаб қилган.

Меҳри мурувват, хайру саховатда ўзи намуна бўлган Навоий ёзган асарлари орқали ҳам кишиларни яхшилик қилишга, бунёдкорликка, комил инсон бўлишга, бир-бирини қўллаб-қувватлашга чақирганки, бу ўз навбатида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислон Каримовнинг ”Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, деган ҳикматомуз сўзларига ҳамоҳангдир.

Нафинг агар халққа бешак дурур,

Билки, бу наф ўзингга кўпрак дурур.

Бир умр халққа камарбаста бўлган Алишер Навоий халққа наф келтиришни бахт деб билган. Албатта халқ розилигини олишданда улканроқ бахт йўқ жаҳонда. Зотан, мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, *“...Ким билан бамаслаҳат иш тутишимиз керак? Аввало, халқимиз билан. Шунда халқимиз биздан рози бўлади. Халқ рози бўлса, ишимизда унум ва барака бўлади. Халқ биздан рози бўлса, Яратган ҳам биздан рози бўлади”*.

Буюк Алишер Навоий бобомизнинг *“Одамий эрсанг, демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами”*, - дейилган байтларида қанчалик чуқур ҳаётий ҳикмат, фалсафа бор. Яъни бу дунёда инсонларнинг дарду ташвишларини ўйлаб яшаш одамийликнинг энг олий мезонидир, халқнинг ғамидан узоқ бўлган инсонни одам қаторига қўшиб бўлмайди, деб таъкидламоқда улуғ бобомиз.

Бу ўлмас сатрлар бизнинг бугунги ҳаётимиз билан, бизнинг орзу – умидларимиз, интилиш ва амалий ҳаракатларимиз билан нақадар ҳамоҳанг экани одамни ҳайратга солади.

Ушбу рисолада Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислон Каримов таъбири билан айтганда, *“Авлиёлар авлиёси”*нинг валийлик жиҳатлари, кароматлари, бу буюк зотда ғайб сирларининг намоён бўлиши, Абдурахмон Жомий билан устоз–шогирдлик муносабатлари, Султон Ҳусайн Байқаро саройидаги адабий йиғин, Навоий асарларидаги башоратлар, борингки, бу улуғ зотнинг тил ва адабиётимиз, тарихимизда тутган ўрни қаламга олинади. Ушбу китобча Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институтида чоп этилган илмий конференция материаллари, ”Соҳибқирон юлдузи”, ”Тафаккур” журналлари ҳамда “Қашқадарё”, ”Баркамол авлод”, ”Дарё”, ”Мўжизавий дунё”, ”Нафосат”, ”Нишон тонги” каби кўплаб газеталарда чоп этилган мақолалар тўплами. Муҳими, бу мақолалар

жамоатчилик, илм аҳли томонидан катта қизиқиш ва эътироф билан кутиб олинган. Ўз навбатида китобда сизу биз учун янгилик бўлган қизиқарли маълумотлар ҳам эътиборингизга ҳавола этилади. Алишер Навоий бобомиз олами сизни оғушига тортади.

Албатта, Навоий олами бу шундай тилсимли оламки, ҳали – ҳануз бу жабҳада сизу биз билмаган сиру синоатлар жуда кўп. Ушбу китоб денгиздан бир томчи, холос.

**Чу Ҳақдин эди ул саодат менга,
Бу душвор иш ичра жалолат менга.
Алишер Навоий.**

**ҒАЙБ СИРЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ
ЁКИ “АВЛИЁЛАР АВЛИЁСИ”**

Жомийнинг дуоси билан

Ҳазрат Навоий “Ҳамса” (беш дoston) ёзиш орзусида эди. ”Садди Искандарий” асарида (насрий баёнида) ёзилишича, ”бу ҳавасни тарк этай десам ҳимматим қўймас, ишни бошлаб зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин панжамга ҳасрат – надомат билан боқиб, бу панжамни у панжамга урар эдим. Мана шундай ҳаёл менинг ақл - ҳушимни ихтиёримдан олган замонда, баногоҳ Суруш – бахтиёр фариштанинг овози қулоғимга чалинди: *”Эй орзу ва ожизлик денгизига зарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Ўрнингдан туриб пиринг ва устозинг (Жомий) даргоҳига борда, у кишининг ҳар нарсадан хабардор жонига сизин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматида орзуингга мададкорлик тила!”* Яъни илоҳий куч Ҳазрат Навоийни Жомий хонадонига унинг дуосини олиш учун йўллайди. Ҳар бир бекик қулфни очишда азиз кишиларнинг дуоси калит бўла олади. Чунки, азиз авлиёлар Аллоҳнинг дўсти ҳисобланади. Уларнинг дуоси эса Яратган даргоҳида мустажобдир. Гап шундаки, Мавлоно Жомийнинг шогирди ва муриди ҳақиқа қилган дуоси ижобат бўлади ва Навоий “Ҳамса” ёзиш учун ўзида катта илоҳий куч топади. Яратган мададкор бўлади.

“Ҳайрат ул-аброр”да ҳикоя қилинишича, бир куни Навоий Жомий ҳузурига боргач, у қулиб, шогирдининг қўлига “Тухфат ул-аҳрор”ни тутқизади: “Ол-да, бошдан охиригача кўриб чиқ”, - дейди Жомий.

“Қўлидан дostonни олиб, дарҳол ичини очдим, - дейди Навоий хотирлаб, - Унинг бошидан охиригача шоҳона дур эди. Яна қанақа дур денг? ”Тухфат ул-аҳрор” дostonининг ўзгинаси эди. Баҳраманд бўлишни истаганлар ундан наф топар, у олдинги икки дostonдан ҳажм жиҳатидан кичикроқ бўлса ҳам, фойдаси кўпроқ эди... Уни обдон ўқиб бўлганимдан кейин кўнглимда бир ҳавас пайдо бўлиб, безовта қила бошлади. “Низомий, Деҳлавий, Жомий бу йўлдан

(“Хамса” ёзиш йўли) юрган эканлар, мен ҳам бир неча қадам юриб кўрсам қандай бўларкан? Улар ўз асарларини форсча ёздилар, мен эса туркий тил билан бошласам. Уларнинг асарларидан форсий халқлар хурсанд бўлди, туркий халқлар менинг ёзганларимдан баҳраманд бўлса”. Менга бу ишда Жомий оқ фотиҳа берса, қаламни қўлга олиб умид қиламанки, бу йўлга Низомий йўллар экан, Хусрав билан Жомий қўлласа, ҳеч ким Навоийга бу асарни яратиш насиб бўлмайди, деб айта олмайди”.

Тангри таолонинг марҳамати ва Жомий дуоси билан “Хамса” ёзишга киришган Навоий давлат ишларининг кўп бўлишига ҳамда касаллигига қарамасдан “Ҳайрат ул-аброр” достонини тугаллайди.”Шу хилда мен бу наво (“Ҳайратул аброр”)ни куйлаб турарканман, - деб таъкидлайди Навоий, - бир пок фикрли оқил ногоҳ менга деди: “Эй қалами ожизлик сиёҳига ботирилиб, инсоф хатиға бошини қўйган одам! Сенинг заифлигинг (касаллигинг)га Худонинг ўзи қувват беради. Инсофинг кўринишларига юз офарин бўлсин. Сен баён қилиб битган нарсa шуни кўрсатадики, сен бундан ҳам яхши ёза оласан. Ўзинг айтгандек юқори қилиб, истаганингдек ёқимли этиб ёзганингда, унга бозор бундан ҳам катта, бутун олам унга харидор бўлган бўлур эди. Шундай бўлса ҳам у жаҳон бўйлаб савдода, овозаси бутун борлиқни тўлдирган. Бу жаҳоннинг беағи ундан, денгиз ва кондаги гавҳарлар зийнати ҳам ундан”.

Шоирлар шоҳи ушбу фикрларни тинглар экан, Яратганга “Эй Тангрим, бу ёзганим яхши бўлса, сўроқ вақтида раҳм эт; ёмон бўлса, демак, ўзимнинг ҳам бошдан оёғим ёмон. Ёмон нарсамни раҳм этиб яхши қил, яхши бўлса уни қабул айла. Унга бокқан эл кўзига ҳам жилва бериб уни яхши кўрсат; халқнинг кўнглига уни ёқимли эт”, - деб мурожаат қилади. Салкам олти асрдирки, халқимиз томонидан мутафаккир асарларининг қўлдан қўймай ўқилиши ҳамда у кишининг сўзлари ҳикматлар ва мақолларга айланганидан келиб чиқсак, Ҳазрат Навоийнинг Аллоҳ таолодан сўрагани мустажоб бўлган бўлса не ажаб.

Назм аҳли сархайли

Юқорида Навоий “Хамса” хотимасида унга илоҳий овоз келганлиги ва бу нидо уни Жомий ҳузурига йўллаганлиги таъкидланган эди. Албатта, кимгадир бу ғайриоддий туюлади. Аммо авлиё Навоий учун бу оддий ҳолдир. Бундай ғойибдан овоз келганлигини, Навоий билан суҳбатлашганини унинг асарларида кўп

ўринларда учратиш мумкин. Навоийшунос олим Иброҳим Ҳаққулов ҳам фикримизни тасдиқлайди:

”Алишер Навоий ғазалларидан бирида шундай гап бор:

Дедим: Назм аҳлининг сархайли (бошлиғи) ким бўлғай?

Деди хотиф: -Навоий бўлғай, улким сен тилайдурсен агар бўлғай.

Ўша хотиф – ғойибдан овоз берувчи адашмаган. Навоий чиндан ҳам шоирларнинг сардори, туркий шеърятнинг султониدير”.

”Хамса” хотимасида Низомий Навоийнинг бу юксак мартабага эришишининг икки сабабини кўрсатади. (Алишер Навоий. “Садди Искандарий”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМБ. 1991. 816 – 822-б.) Биринчиси фариштадек беғубор зот Навоийнинг Тангри таолога илтижолари, муножотлари ва даргоҳида қабул бўлган дуолари. Иккинчиси сабаби Ҳусайн Бойқаро томонидан Навоий учун яратилган қулай шарт-шароит, ажойиб замон. Ана шу икки омил Навоийни “Назм аҳли сархайли” даражасига етказган.

Хўш, ”Хотиф”, ”Мунҳийи роз” (сирлар даракчиси), ”Кавкаби иқбол” (толеъ фариштаси), ”Толеъи саъд” (бахт юлдузи) ким ўзи? Тангри таолонинг карами билан авлиёлар авлиёси Навоийнинг ҳолидан ким хабар олган? Бу илоҳий овоз соҳиби ким ўзи?

Навоий “Хамса” сани қисқартириб, тайёрланган насрий баёнининг хотимасида “Суруш” – бахтиёр фаришта – Жаброил алайҳиссалом”, деб келтирилади. Агар ушбу талқинга асосланилса, Навоий асарларида тилга олинган “Мунҳийи роз”, ”Суруш”, ”Толеъи саъд”, ”Хотиф” ва ”Кавкаби иқбол” – тўрт улуғ фаришталардан бири – Жаброил алайҳиссалом деган тасаввур уйғонади. Биз фақат тасаввур қилишимиз мумкин. Чунки Аллоҳнинг инояти билан Ҳазрат Навоий ушбу илоҳий овоз соҳиби билан юзма-юз рўбарў бўлган. У ўз кечинмаларининг ўндан бирини ёзиб қолдирган, холос. Хўш, Навоийнинг фаришта билан учрашувини қандай тушуниш мумкин? “Аҳли тасаввуф мусулмонлардан бирига малоикаларнинг кўриниши ёки уларнинг овози эшитилишини, кўпчиликка эшитилмайдиган баъзи нарсаларнинг эшитилиши, кўпчиликка билинмайдиган нарсаларнинг билинишини “кашф” деб атайдилар.

Бунга Қуръони Каримда ҳам, Суннати мутоҳҳарада ҳам мисоллар бор.

Аллоҳ таоло Оли Имрон сурасида: ”Эсла, вақтики, фаришталар дедилар:”Эй Марям, албатта, Аллоҳ сени мусаффо қилди, поклади ва оламлардаги аёллар узра танлаб олди. Эй Марям, Роббингга итоаткор

бўл, Унга сажда қил ва рукуъ қилувчилар билан рукуъ қил”, деган (42-43-оятлар).

Биби Марямнинг Набий ҳам, Расул ҳам эмасликлари ҳаммага маълум. Аммо Қуръони Каримда фаришталар у киши билан гаплашгани собит бўлиб турибди. Набий ёки расул бўлмаган одам билан фаришталарнинг гаплашиши “кашф” дейилади.

Имом Бухорий ривоят қиладилар:

“Усайд ибн Ҳузайр розияллоху анху кечаси Бақара сурасини ўқиётган эди. Яқинида оти боғлоғлик турар эди. Бирдан от типирчилаб қолди. Қироатдан тўхтаган эди, от ҳам тўхтади. Яна ўқиган эди, от ҳам типирчилади. Ўғли Яҳё яқинида ухлаб ётарди. От босиб олмасин деб, бориб, уни қўлига олди ва бошини осмонга кўтарди. Тонг отгандан сўнг ҳодисани Набий алайҳиссаломга сўзлаб берди.

У киши “Ўқи, эй Ибн Ҳузайр”, дедилар.

У бўлса: “Эй Аллоҳнинг Расули, Яҳёни босиб олмасин деб кўрқдим, унинг яқинида эди. Бошимни кўтариб, унинг олдига бордим. Осмонга қарасам, булутга ўхшаш нарсаси, ичида чироққа ўхшаган нарсалар ҳам бор. Уларни кўрмай деб, чиқиб кетдим”, деди. Набий алайҳиссалом:

“У нималигини биласанми?” дедилар.

“Йўқ”, деди. Ул зоти бобаракот:

“Улар сенинг овозингга келган фаришталар. Агар тонг отгунча ўқийверганингда, одамлар уларни кўрса бўларди. Улар беркинмасдилар”, дедилар”(Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тасаввуф ҳақида тасаввур”. Т: “Ҳилол-нашр”-2016 й. 221-223-б.). Демак бундай англашиладики, Ҳазрат Навоийнинг фаришта билан учрашуви “қўл етмайдиган” ёки ҳаёлий ҳодиса эмас, балки тасаввуфдаги “кашф”нинг намоён бўлишидир.

Навоийшунос Ботирхон Акрам Навоийнинг илоҳий олам вакили билан кечган учрашувлари ҳақида жумладан шундай дейди: “...Шоир-мутафаккир санъатхонаси, унинг хос “хужра”сида, Тангри илоҳий марҳамати-ла Қалам ва аҳли қалам илҳомчиси – Рухул қудс йўллаган элчи, ғойиб суврат, руҳий сийрат соҳибаси – фаришта на хушки, ўша мўъжизакор илҳомий мулоқот асносида гўё атайлаб, йўқ, қалб амри-ла тун оромини тарк этган мислсиз заҳматкаш шоир ҳузурида “кулиб” пайдо бўлади:

**Дедиким: Эй, улусда нодири фард,
Бўлмасун хотиринг алампарвард...**

**Ўзни меҳнатқа солғон эмишсан,
Булжаб ғамға қолғон эмишсан...
Бу не андешаи хато бўлғай?
Сену мундоғ хато раво бўлғай?**

Бунингдай “фаррухсириш” – малоиксифат ҳамдарду ҳамрозлик сўровлари, айни яратиш дардига малҳам, шоён-дилхоҳ сўзлари шоир қаҳрамонининг баъзан иштибоҳли-навмид, “хотири алампарвард” кайфиятини кўтариб, умидбахшлик тухфа этиб, ҳатто шоир қурбига ғойибдан қувват бериб, ўзига ишончини зиёда қилади:

**Толёи саъд ёрлик қилди,
Қаламим –дурнисорлик қилди...**

Иқбол фариштасининг муборак илтифоти- ғойибона мадади билан улуғ шоир руҳиятида шундай мўъжиза – илҳомий ҳолат пайдо бўладики, кутилмаган тарзда янгидан-янги “Сўз гуҳари” намуналари яратилиши гўё азалий хилқатнинг ҳар субҳидам нисор этадиган инъомидай, оддий ҳодисалардай туюлади”.

Ғойибдан келган бу фариштанинг Навоий ҳузурига ташрифи “фалак кўрмаган нодир” - комил инсон –авлиёлар авлиёсининг юксак мартабасидан далолатдир. Шайх Азизиддин Насафий комиллик ҳақида жумладан шундай деди: ”...Кимки уруж ва нузул доирасини тугатган бўлса, у кичик оламини тугатган бўлади ва инсонийлик мақоми ниҳоясига етган бўлади ва у комил бўлади. Ва ҳар кимки кичик оламини тугатса, улуғ оламда Худонинг нойиби ва халифаси бўлди. Энди унинг иши (вазифаси) бошқалар ишини охирига етказишдир. Ҳар кимки кичик оламнинг (мартабаларини) тамом қилмаган бўлса, у улуғ оламда Худонинг нойиби ва халифаси бўлолмайди. У бу оламда пешво бўламан деб ҳар қанча тиришмасин, бунга эришмайди. ...Комил инсон оламнинг сирридир ва олам қутбидир”.

Миллат ва диннинг низоми, порсо (парҳезкор) Навоий Худонинг нойиби ва халифаси даражасига етган эдики, ”мавжудот ичра комил инсондан кўра улуғроқ ва донороқ кимса йўқ, чунки мавжудотнинг энг пастидан энг аълосигача бўлган мартабалар комил инсон мартабаларидир, комил инсон мавжудот хулосаси ва қаймоғидир ва малоикалар улуғидан кичигигача ва арши курси ва самовот ва юлдузлар – ҳаммаси комил инсон ходимларидирлар ва ҳамиша комил инсон теграсини тавоф этадилар ва комил инсон ишларини тартиб билан бажариб турадилар” (Н.Комилов. “Тасаввуф”. Т. “Ёзувчи”. 1996 й. 149-б). Демак, бундан шундай хулоса қилиш мумкинки,

комил инсон – Навоий ҳузурига фариштанинг ташрифидан ажабланмаса ҳам бўлади. Сизу бизга ғайриоддий, аммо комил инсонлар – азиз авлиёлар учун оддий ҳол бу аслида. Яъни "...ғайб олаmidан келадиган ҳар бир бало ва ато (марҳамат) шаҳодат оламига етишдан олдин комил инсон қалбида пайдо бўлади ва барча ҳолатлар унга маълум бўлади, бошқалар тушида кўрган нарсани у ўнгида кўради (худди Навоий фариштани кўргандек. *Муаллиф*).

Яна биз тилга олган фаришта комил инсон Навоийга хушхабар келтиради:

**Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур-
Ки то турк алфози шоеъ дурур.
Бу тил била то назм эрур халқ иши-
Яқин қилмамиш халқ сендек киши...
Қаю ишқи бўлмиш муяссар сенга,
Бўлурму бу андеша бовар сенга?..
Кўнгулдан таваҳҳумни айлаб адам,
Илик ишга ур - йўлга қўйгил қадам!
Сенга турк ақолимин айлаб рақам,
Аз алда насиб айламиш якқалам.**

“Тақдири азал ҳукми асосида қаламинг билан турк иқлимларини “якқалам” қилиш пешонангда бор. Шундай экан, кўнглингдан хавотирни ҳайдаб, енг шимариб ишга кириш”, - дейди илоҳий олам элчиси.

Ботирхон Акрам Навоийда ғайб сирларининг намоён бўлишини қуйидагича тасвирлайди.

**“...Айладим ҳужра азми –тинмоқ учун,
Кўзларим уйқудин... исинмоқ учун.
Жилва қилди назар фазосинда,
Навм (уйқу) - у уйғоқлик орасинда!
Мутаҳаййирки, не мисол эркин?..
Мана бу - тушму ё хаёл эркин?..**

Ҳа, бизлар ҳам лоақал бир неча дақиқа буюк заҳматкаш шоиримиз кечирган бундайин руҳоний-мъўжиз ҳолатларни шахсан (вужудан) кечиролмасакда, фақат баҳоли имкон-ожиzona тасаввур этиб кўрсак. Қалам ва бори аҳли қалам илҳомчи фариштаси илтифот ва шафқат кўрсатиб, фақат бир неча дақиқа “тинмоқ учун... ҳужра азми айлаган” шунчалар улуғлиги билан чунонам “ҳақиру фақир” Навоий кечирган ажабдан булжажаброқ ҳолатни аниқроқ шарҳлашга қаламимиз ожиз.

...Тил анинг васфидин эрур ожиз,

Сеҳр худ бор, агар эмас мўъжиз...

Биз айни шу байт орқали улуғ ижодхонанинг икки муҳим жиҳатини ”сеҳр” нима-ю, ”мўъжиз” ҳолат нима, ўртадаги бор сиру синоат, оддий назар, ўзимиз кўниккан, ишонган тафаккур илғамас, илғай олмас ажаб нозик тафовутни фақат ботиний кўз – басират (”ҳавоси хамиса” – беш руҳий сезгининг аввалгиси) нигоҳи ё ўткир-пурдон фаҳм-фаросат ажрата биладиган, фасоҳат ва балоғат илми зурафолари тасарруфидаги нозик нуқта, нозик хаёл маъносини англай оламиз” (Б.Акрам. ”Фасоҳат мулкининг соҳибқирони” .Т. ”Ўзбекистон”. 2016 й. 327-б). Такрор бўлса ҳам бу ҳол комил инсонларда намоён бўлишини айтиш билан кифояланамиз.

Муҳаммаджон Маҳмуд Навоий доимо Аллоҳнинг назарида бўлганлиги тўғрисида сўз юритади.

“Барчадин айру Навоийга қилиб васлинг насиб,

Қилмағил, ё Раб, ани мундин, муни ондин жудо.

Шундан сўнг Тангри таоло уни (Навоийни) кўкка кўтариб, осмон сирларидан воқиф этади. Яширин сирларни кашф этувчи ва осмон рамзларини ҳал қилувчи улуғ инсон мақомига кўтаради”. Демак, Аллоҳнинг дўстларидан бўлмиш авлиё Навоий доимо Яратганнинг назарида бўлган.

“Бадоеъ ул-бидоя” дебочасида ҳам Мунҳийи роз Навоий билан суҳбатлашгани қайд қилинади:

Нидо еткурди ногаҳ мунҳийи роз(сирлар даракчиси),

Ки: — «Эй афсунгару афсонапардоз,

Балоғат кишварининг нуктадони,

Фасоҳат мулкининг соҳибқирони,

Равон хоманг учун айлаб мураттаб,

Аторуд кўз қаросидин мураккаб,

Маоний хайликим, маръий эмас ул,

Ҳамоно қилди хоманг жавфидин йўл.

Улус табъинг саҳоби ёмғуридин,

Бўлуб сероб, бал назминг дуридин.

Сўзунг бир авж уза чекти аламни,

Ки сурдунг арш лавҳиға қаламни.

Агарчи ахтаредур ҳар сўзунг пок,

Ки эврулур анинг бошиға афлок“.

“Фарҳод ва Ширин” достони ёзилаётган шоир ҳузурига яна ғойибдан хотиф етиб келади. Достоннинг 8-бобида ушбу асарнинг ёзилиш сабаби ҳақида гап кетар экан, шоир “бепоён дурру гавҳарлар

денгизига чўмганлигини, яъни кўп мутолаа қилганлигини, тинмай ўйлаганлигини айтади. Достонни ёзишга ундаган сабаблардан бири ўзининг муҳаббати, бу ишқнинг алам ва изтироблари эканлигини айтиб, у туфайли ўзига етишган азобу укубатларни баён қилади. Шунда унга ғойибдан нидо келиб, ҳотиф(ғойибдан оқ фотиҳа берувчи) уни янги бир асарни ёзишга илҳомлантирганини, кейин Жомийнинг олдига борганида у ҳам шоирни дуо қилиб, бу ишда унга оқ йўл тилганини ёзади”. “Лайли ва Мажнун” достонининг 9-бобида яна кадрдон ҳотиф Навоийга ёзилажак асарининг салафлар достонларидан қандай фарқ қилишини баён этгани ҳақида сўз боради:

**Ул бўлмайин ушбу ишта воқиф,
Ким қилди нидо хужаста ҳотиф.
...”Чун қиссани англадинг равон бўл,
Сунғил варақу қалам сори қўл.
Сендин рақам айламак ҳикоят,
Биздин санга сўз сори ҳидоят.
...”Чун қилдим адои фарзи бори,
Қўл борди давоти хома сори.
Ул навъки ҳотиф этти иршод,
Мен ҳам қилдим фасона бунёд.**

”Барчаси Тангри иродаси билан”

“Мен нима ишга қўл урган бўлсам, бу Тангрининг иродаси билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишим билан Тангрининг марҳамати туфайли у осонликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсангтошни қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзғиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададкор бўлди. Бирон вайрона ичига кириб, сояда дам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиғ лутф – марҳаматини кўргач, нима учун унинг қаршисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қилмайин? Мен унга ибодат билан қанча шукур қилсам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қилади-ку”, - деб ёзади бир умр таҳоратини бузмаган, диннинг низоми Навоий “Садди Искандарий”да. Алишер Навоий барча эришган муваффақиятлари Аллоҳ таоланинг инояти эканлигини таъкидлайди: “Шундай қилиб, Тангридан қанчадан-қанча иноят бўлди ва Ҳақ менга бениҳоя қарам айлади, улуғ мақсадларга эришиб, ғоятда бахтиёр бўлдим. Лекин менга берилган бу файз – футуҳлар менинг ихтиёрим билан бўлмади. Баъзи одамлар катта – катта нарсаларни таъма қилиб, кўпгина қайғу – аламларга гирифтор

бўлиб юради. Лекин Тангрим менга карам айлаб улуғ муддаоларни берса ва мақсадларимга етказса, шукур этишдан бошқа нима ғамим бор?” Мана сизга Навоий Аллоҳнинг доимий назарида бўлганлиги ҳамда Яратган унинг дўсти ва мададкори эканлигининг яна бир яққол далили ва Навоийвор талқини. Нажмиддин Комилов “Тафаккур карвонлари” китобида ёзишча, барча динлар каби Ислом дини ҳам инсон тафаккури билан яратилган фан ва маданият, санъат ва адабиётни Худонинг кашфиёти, унинг бандаларига инъоми деб тушунтиради. Бинобарин, дин назариётчилари, идеалист файласуфлар инсон яратган энг улуғ мўъжизалардан бири – шеъриятни ҳам Худо мўъжизаси деб шоирларга “лисонул ғайб” (илоҳий тил) лақабини берадилар. Уларни Аллоҳ сирларининг жарчиси деб тушунтиришга уринадилар. Аммо Навоий том маънодаги “ғайб сирлари очувчиси” бўлганлиги баайни ҳақиқат. Шу ўринда Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидовнинг “Навоий одам боласи эмас, чунки одам боласи бундай шеърлар ёза олмайди”, - деган сўзлари ёдимизга келади. Навоий тили билан айтганда, “Менга назм ёзиш фазилати тухфа қилинган бўлиб, шеъриятим туфайли жаҳонда шуҳрат қозондим. Бошлаб ғазал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соғлом фикрли доно одамлар ғазалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тушундилар”. ”Маҳбуб ул-қулуб”да шоирлар таърифида келтирилган сўзлар гўёки Навоийнинг ўзи ҳақида ёзилгандек. Биринчи гуруҳи илоҳий маърифат хазинаси жавоҳирлари билан бойиган ва халқнинг таърифига эҳтиёж сезмаганлар бўлиб, қиладиган ишлари маънолар хазинасидан жавоҳирлар йиғмоқ ва у жавоҳирларни эл эзгулиги учун назм ипига термоқликдир. Назмларининг ифодаси ниҳоятда қутлуғ, ғоят ёқимли ва улуғдир. Истаган одам буларнинг шеърларидан сўз мўъжизаларини топа олади. Буларнинг назмлари шундай табаррук каломларки, ҳурмат юзасидан уларни шеър дейишга ҳам элнинг тили бормади”. Дарҳақиқат, Навоий оддий шоир, оддий инсон, оддий мутафаккир эмас. Унинг шеърлари табаррук калом, ишқ оятлари. Навоийшунос олим Иброҳим Ҳаққул ёзганидек, “Навоий талантли шоирларнинг ҳам энг талантлиси. Навоий фақат ёзишдамас, валоят (валийлик) ва орифликда ҳам ўзгаларга ўхшамайди. Султон Валаднинг қуйидаги сўзлари ушбу ҳақиқатни англашга яқиндан ёрдам беради, деб ўйлаймиз: ”Авлиёнинг шеъри энг аввало тафсири Қуръондир. Зеро, авлиёлар ўзларидан фано бўлиб, Ҳақ ила бақо бўлгандирлар. Уларнинг тирикликлари ва фаолият кўрсатишлари

Ҳақдандир... Аксарият шоирларнинг шеърлари фикр ва ҳаёл маҳсулидир. Авлиёнинг шеъри шоирларнинг ўйлаб топилган, ёлғон, таъма, муболаға ила тўқилган шеърларига ўхшамайди. Лекин валий шоирларнинг шеърларини ҳам улар ўзларининг шеърларидай деб тасаввур қиладилар. Билмасларки, ҳақиқатда авлиёнинг феъллари ва сўзлари Яратувчидандир, яратилмишнинг унда жойи йўқ...” (“Ибтидонома”, 66-бет).

Хондамирнинг Навоий ҳақида:

“Аз ақли ту ҳақоқиқ тибён мубаййин аст,

В-аз қавли ту дақоқиқ Қуръон муфассир аст”,-

деган сўзлари юқоридаги гапларнинг айна бир тасдиғига ўхшайди (“Мерос ва моҳият”, 90-бет).

Тақдири азалнинг тухфаси

Навоий “Садди Искандарий”да унинг ҳаёлида шеърият кишварларини эгаллаш, мамлакатларда соҳибқиронлик қилиш муддаоси туғилганлигини, “Хамса” ёзишга ҳавас уйғонганлигини ёзади: ”Шундан сўнг ўтмишда ёзилган “Хамса”ларни, унинг водийлари, тоғлари, дарёларини бошдан–оёқ, тўла–тўқис кўздан кечиранканман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, “Хамса” дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган эди”.

Аммо шоир гоҳ “Буни ёзиш имконияти йўқ, “Хамса” ёзиш менинг қўлимдан келмайди”, - дея иккиланган, ноумидлик ҳаёлига чўмган бир чоғда ғойибдан бир ёқимли овоз келади: ”Эй зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида дostonлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал дostonларинг қани? Сен Ҳақнинг лутф – марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун халққа машҳур бўлган одамсан. Бу тилда назм ёзганлар ўртасида сенчалик обрў қозонган одам йўқ. Сенга турк иқлимларини қалам билан забт этишни азал қалами тақдирингга ёзиб қўйибди. Бу водийнинг султонлиғини Тангри сенга насиб қилиб, тилинг тиғини қалам найзасига айлантирмишдир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг соҳибқирони бўлғайсен. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун “Хамса”ни кўргач, сустлашмоқчи бўласан? Ахир сенга қандай ишлар муяссар бўлмади? Бўлар–бўлмас ҳаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносибми? Ёки сенга Ҳақнинг лутф – карами бўлмаганми эди, у

сенинг қаршингда ёрқин йўл очмаганми эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг қўлингга кирди-ку, мана шулар Тангрининг сенга бахт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар Ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан хас каби заиф одамзоднинг қўлидан нима келиши мумкин? Хусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст олувчи ва тупроққа тенг тутувчи камтарин одамсан. Шунингдек, халқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини паст тутуди, сенинг камтарлигингга ҳаваси келади. На кўнглингда қувват ва танангда куч бўлмаса, ўзинг гуё оёқ остида қолган чумолига ўхшайсан, босилиб – янчилган бечора чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин агар сен ўша пажмурда – чалажон чумоли бўлиб, даврон жафосидан қаттиқ азоб–уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо ҳақдан сенга иноят бўлиб, ҳидоят қуёши сенга кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлса ҳам бахт раҳнамолик қилиб, қаршингда аждаҳолар забун бўлади. Кел кўнглингда ваҳималарни ҳайдаб чиқариб, ишга кириш, йўлга отлан!” Бундан Навоийнинг кўнгли кўтарилиб, ғойибдан унга куч – қудрат етгач, шоир енг шимариб ишга киришади. ”Эй Навоий! Ёзар экансан, доноларча ёз! Ёзишни бўйнингга олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳоналар билан ишни пайсалга солишни бас қил, дostonни бошлаб, қаламингдан гўзал – маънодор сўзларни тўкишга кириш!” - дейди буюк мутафаккир руҳланиб.

Туш ва ижод мулки фотиҳи

Ҳазрат Навоий “Сабъаи сайёр”да ғаройиб, сирли туш кўрганини ҳикоя қилар экан, ўзининг ажойиб водийда айланиб юрганини сўзлайди. ”Бу водий шу даражада кенг бўлиб, унинг ичида кенг еттита жуда мустаҳкам ва баланд гумбаз бор эди. У гумбазларнинг ҳар бирида ўтириш, дам олиш мумкин бўлган жойлар бор эди-ю, аммо мен бир жойда бир нафас тўхтамас ва ором олмас эдим. Уларнинг ҳаммаси осмон гумбази сингари доира шаклида бўлиб, бир – бири атрофида айланар эди. Ҳар бир гумбазнинг ранги ўзига хос бўлиб, четдан қараган кишига худди бир ибодатхонадек туюларди. Еттита гумбаз ичида еттита мутасаддий одам бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос нодир сифатга эга эди... Мен бу ерда истиқомат қилувчи одамлар орасида етти кун юриб, ҳаммасига назар қилар эканман, ҳар уйнинг доно эгаси менга бир афсона айтиб берди. Бу афсоналар ҳар кимнинг ўзи турган уйда бўлиб ўтган, ўз кўзи билан

кўрган воқеаларнинг ҳикояти экан. Бу афсоналарнинг ҳар бирида ғаройиботлар, ғаройиботларнинг ҳар қайсисида ажойиботлар кўп. Мен бу афсоналарни ёдлаб, жоним саҳифаларига ёзиб қўйдим. Қачонки буларни қалам билан таҳрир этишга киришар эканман, ҳузуримга хизрваш бир мўйсафид келиб, деди: “Эй, чарх гумбазларида қуёшдек жилваланиб сайр қилувчи одам! Етти уй ичида сенга майл кўрсатган одамларнинг не хайл эканини англадингми? Етти гумбаздаги номуқаррар ранглар лутф билан ҳар хил тусга кириб туради. Ундаги етти уйда маскан қилиб, ҳар қайси бир уйни ватан қилиб олган одамларнинг тўни ҳам, уйлари сингари ҳар лаҳзада бир тусдан иккинчи тусга киради. У одамлар етти афсонасини айтиб бўлгунларича йўқ эди, сен ёдлаб олдинг. Сен бу ажойиб сафаринг мавридида ғаройиботларга назар солар экансан, бу ердаги кайфиятни не деб фаҳмладинг, ишнинг асл ҳақиқатига қандай тушундинг?”

Мен бу саволни берувчининг салобатидан юз хил истиҳолага тушганим ҳолда, ҳурмат билан тубандагича жавоб бердим: “Эй, ҳумоюн руҳу гўзал рухсорга эга бўлган, юзидан бутун инсоният ақли нури порлаб турган зот! Мен бу ғурбатхонада айланиб юрган бир ғарибу ўз муродини изловчи бир фақир мусофирман. Мен бу ерда кўринган ажойиб ва ғаройиб нарсаларнинг нималигини билмадим. Мусофир кўрдай бўлади деганларидек, ҳеч нарсанинг ҳақиқатига тушунмадим. Буларнинг сирри – пинҳони сенга маълум бўлса, айт ва баён қил!”

Табаррук фариштасифат руҳоний шундай деди: “Эй бу пинҳоний сирлардан насибаси бор одам! Хушхабар – мужда бўлсинким, ложувард ранг билан қопланган чарх сенинг юлдузингни саодатли қилиб яратган экан. Низомий Ганжавий кўп меҳнат қилиб, жаҳонга беш ганж – беш хазина, яъни “Хамса”ни ёзиб берган эди. Шу билан бирга, ҳинд сеҳргари бўлмиш Хусрав Деҳлавий ҳам у билан баҳслашиб, шундай бир хазинани, яъни ўз “Хамса”сини юзага чиқарган эди. Сен эса, икки йил машаққат чекиб, улар айтганидан ортиқ бўлса бору, аммо кам бўлмаган уч дostonни ёзган эдинг. Мана энди, вақти-соати етгач, яна қалам тебратиб, тўртинчи номани, “Сабъаи сайёр”ни ҳам ёзадиган бўлдинг. Энди сен ҳам кенг, баҳаво жой топиб, улар қаршисида баланд ва азамат бир бино бунёд этгайсан. Улар сенга неки кўргузган бўлсалар, мен бошдан-оёқ таъбирини баён айлай. Уларнинг ҳар биридан сенга башорат бор, шудли – зуҳдли одамга бу сўздан ишорат бор. Сенга етти баланд гумбаз бўлиб кўринган нарса ва унинг ичидаги етти офтобжамол гўё

етти қават осмондаги етти қуёшдек улуғ устозлардир. Сенга бу қиссадан ишорат шулки, аввал бунёд этилган қасрларнинг қусурларини битириб, етти қаср ичига етти ҳурни ўтқазиб қўйгайсан. Аввалгилариники қанчалик ранго–ранг товланиб турган бўлса, сенинг қасрларинг ҳам худди ўшаларга ўхшаб, алвон–алвон товланиб, жилваланиб тургай. Сен бу ташаббусда шодликка етгайсан, достонингни сўз билан безашда муваффақиятларга эришгайсан!”

Шу пайт хурсанд ҳолда сесканиб уйғондим. Бинобарин, ҳар бир туш ва ҳодисага таъбир берадиган, юқори камолот эгаси бўлмиш таъбирчини чорлаб, жаҳоннинг бу доно кишисига тушимни бошдан–оёқ айтиб бердим. Бу икки пирнинг сўзи бир хил бўлиб, иккаласиники ҳам сидқидилдан айтилган сўзлар эди. Тушимдаги фаришта қандай нуқталарни баён айлаган бўлса, бу ҳам худди ўша фариштамисол гапларни айтди. Мен шу икки далилга эга бўлгач, дostonни ёзиш ишига шошилишч киришдим. Ва жазм қилдимки, Холиқи азал (Худо)нинг ҳукми қатъий ва ўзгармасдир. У менга бу мулкни (ижод мулкни) фатҳ этиб, эгаллашни насиб этмиш. Агар Тангри бировга бирор нарсани насиб айлаган бўлса, бу бобда дунёнинг сўз ва созининг аҳамияти йўқдир, - деб ёзади Алишер Навоий. - Ё Раб, иш бағоят мушкул, мен бечора эса хаста ва кучсизман, пашшадек жоним билан филнинг ишини устимга оляпман. Бу худди осмон томига нарвону қуёш шамига шамдон ясайман, дегандек гап. Аммо эй Тангрим, бундай оғир ишга қўл урар эканман, сенинг лутфу марҳаматингдан умидворман. Иш қанчалик беадад ва машаққатли бўлмасин, агар сен илтифот қилиб мадад берсанг, охири хайрли бўлур. Қаламим учидан тезюрар кема ясаб, олам ичра ғала–ғовур солиб юборсам, ажаб эмас. Қоғозни қаламим билан алвон рангларга бўяб, ажойиб ва ҳайратомуз асар яратсам, ажаб эмас. Қаламим билан олам ичра офатлар, балки қиёматлар солсам, ажаб эмас...”(Алишер Навоий. Сабъаи сайёр.Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ 1991. 368-374 – б)

Хўш, Навоий кўргани қандай туш? Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф бундай тушни “Солиқ туш” дейди. “Солиқ туш–Аллоҳдан севинч башоратидир”. Агар мусулмон одам таҳорат қилиб, ухлашнинг ислomий одобларига амал қилиб, ҳеч нарсани ўйламай ётган бўлса-ю, яхши туў кўрса, бу Аллоҳ таолодан юборилган яхшиликка ишора бўлади” (Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф “Тасаввуф ҳақида тасаввур” Т: “Ҳилол-нашр”). Яъни Навоий кўрган

туш оддий туш эмас, балки “Солиқ туш”- валийлик кароматларидан бири.

Баҳромшоҳ билан ғаройиб учрашув

“Сабъаи сайёр”да Навоий ушбу асарни ёза-ёза чарчаб, дам олиш учун ҳужрага киргани, ҳали кўзига уйқу инмай уйқу билан уйғоқлик орасида ғаройиб воқеалар намоён бўлганини айтиб ўтади. Шоир ғайб оламида Баҳром гўр билан учрашиш бахтига муяссар бўлади. “Шу дабдабали тахт қаршимга келганда мен на уйғоқ, на уйқуда эдим. Бу қандай манзара экан, ҳайронман? Бу тушиммикан? Шу пайт у тарафдан биров келиб “Эй сеҳрловчи нутқ эгаси! Бир он ўрнингдан туриб бу тарафга қадам қўйгил, шоҳ сен билан бир нафас суҳбатлашиш орзусидадир!” - деди. Шоҳ эса ўрнидан туриб, бирдан мени ўз оғушига тортди ва қайта-қайта бағрига босиб, қучоқлади. Ниҳоят, ўзимни босиб олганимни билгач, у шоҳона сўз бошлади. “Эй билим мулкини эгаллаган, қалам найзаси билан оламни олган зот! Эй назм тили билан жаҳонга садо солиб, бу тиф билан бутун дунёни эгаллаган зот! Назм кишварларини забт этган сенсан, назм соҳибқирони сенсан! Сенинг назмингни жонбахш деб таърифлаш ҳаёт сувини соф ва топ-тоза деб мактагандек бўлади. Сен бизнинг тарихимизни баён қилиш билан бирга, бутун халққа аҳволимизни аён айладинг. Сен буни шунчалик гўзал таърифладингки, уни тавсиф этишга тил ожизлик қилади. Ўзгалар ҳам қаламни ишга солиб бу дostonни ёзганлар, саҳифаларни нақшинкор қилиб безаганлар. Аммо сен-чи, саъй-ҳаракат қилиб қиссанинг ҳар ҳарфини ўз маъносида шарҳладинг. Қўлингдан келганча ростини ростга, ёлғонни ёлғонга чиқазиб, ҳар бир воқеани диққат ва эътибор билан тасвирладинг.

Сен ўз назмингни туркий тилда ёздинг, форсий тилда ёзишдан ор қилдинг. Ҳозирги замон султонларининг кўпчилиги “Хамса”хон бўлиб, ундаги дostonларни мутолаа қилиб турадилар. Дунёдаги шоҳлар ичида ким туркий бўлса, у ернинг халқи ҳам туркий тилда гаплашадилар. Сен шу ҳолатни ҳисобга олганинг туфайли турк улусини ҳам ғоятда хурсанд ва рози қилдинг.

Менинг бу дунёдан видолашганимга икки минг йил бўлди. Шунга қарамай, менинг ҳақимда дostonлар ёзиб, эл орасига кўп маълумотлар тарқатдинг. Номим ва овозим ўчиб кетган эди, уни қайтадан тикладинг. Агар бу ишлар менинг тириклик чоғимда бўлса эди, бу хизматларинг учун сенга ганж-хазиналар бахшиш этган бўлардим”.

Навоий унга асар учун миннатдорчилик билдираётган шох сўзларини тинглар экан, гапирмоқчи бўлганида “Оғзимдан илгари кўзим очилиб кетди”, - дейди кароматгўй мутафаккир (Алишер Навоий. Сабъаи сайёр.Т. Ғ. Ғулом номидаги НМБ. 1991.528-535-б). Хўш, бу сирли ҳолни қандай тушуниш мумкин? Нажмиддин Комиловнинг “Тасаввуф” асарида бу саволга жавоб бор. ”Зеро, одамларнинг ҳаммаси туш кўради. Аммо пайғамбарлар ва авлиёлар туши алоҳида маънога эга. Бу тушлар илоҳий олам, руҳлар олами билан боғланиш бўлиб, шунинг учун айна ҳақиқат бўладиган тушлардир. Туш қаттиқ уйқуга кетганда ҳам, уйқу ва уйғоқлик орасидаги мудроқ ҳолатда ҳам юз беради. Айниқса, шайхлар уйқу ва уйғоқлик орасидаги тушларни қадрлаганлар, чунки бунда киши руҳининг ғайб оламига уланиши муқаррар деб қаралган”. Алалхусус, уйқу ва уйғоқлик орасида рўй берган Навоийнинг Эрон шоҳи Баҳром билан учрашувини ғайб олами билан боғланиш маҳсули, деб изоҳлаш мумкин.

Каромат камолотдан

Албатта, Ҳазрат Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асари дебочасида авлиёларда зоҳир бўладиган одатлар ва кароматлар баёнини келтиради. Мавжудликдан ғойиб бўлиш, йўқликдан мавжуд бўлиш, дуонинг ижобат бўлиши, узоқ масофани қисқа муддатда босиб ўтиш, бир вақтнинг ўзида бир неча жойда бўлиш, ўсимликлар ва ҳайвонлар тилини англаш, сув устида юриш, ҳавода учиш, дарахтни илдизи билан қўпориш, ёмғир ёғдириш, ўликни тирилтириш, тирикни ўлдириш, жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар тилини англаш, уларнинг Худога тасбеҳини билиб туриш, туш кўриш, бўлажак воқеаларни олдиндан башорат қилиш, узоқ шаҳарлардаги яқин одами билан алоқа боғлаб сўзлашиш, руҳнинг жисмдан ажралиб чиқиши ва қайтиб келиб, жисмга кириши каби юзлаб кароматлар шулар жумласидандир. Мавлавия тариқати асосчиси Жалолиддин Румий таъбири билан айтганда, ”Умид ва кўрқув пардасини йиртдингми, ғайб сирлари бутун салобати, кўркамлиги билан пайдо бўлади. Ўртада бўлмаган нарсанинг хаёли катталашгандан катталашади. Аммо ғойибдан бўлган нарса пайдо бўлдим, хаёл чекинади. Гарчи бирор нарсанинг ҳақиқатини изҳор этиш, асосан камолдир ва жонларни хаёлдан халос этар, аммо ғайбга ишонишнинг кўринган нарсага нисбатан минг бир фазилати бор. Буни яхшилаб билиб ол, шубҳа ва иккиланишдан халос бўл. Менга ғайбга ишонганлар керак.

Шунинг учун бу фоний кўналға деразасини ёпдим. Қандай қилиб осмонларни ёраман, агар ҳақиқатларни юзага чиқарсам? Қандай қилиб “Бунда бир айб, камчилик кўрдингми?” - дея оламан? Ҳақиқатнинг ниҳон бўлиши, ғайбга ишониш янада яхши, мақбул бўлгач оғизнинг ёпик, лабнинг юмук бўлиши албатта яхши. Биродар, сўзни тинч кўйки, Аллоҳ қатидаги илмини майдонга чиқарсин! Шайтонлар осмон теграсида айланадилар, кезадилар—у “Лавҳи маҳфуз”даги ғайб сирларини била олмайдилар”.

Ҳазрат Алишер Навоий “Насойим ул—муҳаббат” асарида валийлардан Молик Динор билан боғлиқ ғаройиб воқеани келтиради. “Бу тоифанинг улуғларидандир. Отасининг оти Динор эмиш. У асли қул фарзанди бўлсада, икки олам ҳурлигига эришган зотлардан эмиш. Баъзилар дебдурларки, ул кемага кирибдур ва соҳилга етганда йўл ҳақини беришга пули йўқ эмиш. Кемачи уни қаттиқ уялтириб, йўл ҳақини сўрабди. Дарёдаги минглаб балиқларнинг ҳар бири бир динор оғизларига тутиб, сувдан бош чиқарибдилар. Бирининг оғзидан олиб, кемачига берибди. Унинг ҳақи атиги бир динор эмиш”. Яна бир мисол. Улуғ авлиёлардан Шайх Иброҳим Мажзубнинг бир муриди Маккага ҳажга борган эди, иккинчи муриди Бағдодда эди. Ҳажга борган мурид қайтгандан кейин Бағдодда қолган муридга “Мен пиримизни Маккада кўрдим”, - дейди. Бағдодда қолган мурид эса “Пиримиз ҳажга борганлари йўқ, мен ул кишини сен айтган вақтда шу ерда, Бағдодда кўрдим”, - дейди. Иккаласи баҳслашиб тортишиб қолади. Шу пайт Иброҳим мажзуб ҳозир бўлади. Муридлар унга қайси биримиз ҳақ деган маънода савол назари билан қарайдилар. Иброҳим эса “Иккалангиз ҳам ҳақсиз, мен ўша дамда ҳам Бағдодда ва ҳам Маккада эдим, - дейди. - Яъни жисмим Бағдодда эди, руҳим эса Маккада эди. Маккада мени кўрган киши менинг руҳимни кўргандир”.

Албатта, Аллоҳнинг дўстлари билан боғлиқ юзлаб сирли воқеа — ҳодисаларни келтириш мумкин. Нажмиддин Комилов “Тасаввуф” китобида ғайб сир — синоатларига алоҳида қуйидагича тўхталиб ўтади: ”Кашфу каромат кўрсатиш, фавқулодда хислатлар намоён этиш тасаввуф шайхларининг муҳим жиҳати ҳисобланган. Тасаввуфнинг сирлилиги, ғайб олами билан алоқадорлиги ҳам шундандир. Европа олимлари тасаввуфни “мистика” деганларида шуни назарда тутадилар. Мадомики, сўфийлар ўзларини пайғамбарларнинг меросхўрлари, деб билар экан ва ботиний ҳол кечинмалари ичида бўлиш, Илоҳ асрорига ошноликка етиш учун

интилиб, ақлий билишдан кўра ирфоний – важдий идрокни устун кўяр эканлар, табиий равишда кашфу каромат ҳодисаси келиб чиқади”.

Башоратлардан бири

Авлиё Навоий бошқа азизлар ва валийлар каби бўлажак воқеаларни олдиндан кўра оларди. Хондамир “Макорим ул-ахлоқ” асарида баён қилишича, ҳижрий-қамарий 905 йилда (мил. 1499/1500) Мовароуннаҳр томондан бедорлик ва огоҳлик аҳлининг йўлбошчиси бўлган Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг ўғли Хожа Яҳё ўта дабдабали ва серҳашам тарзда ҳаёт кечирмоқда, Султон Али Мирзо эса унинг маслаҳатисиз бирор ишга қўл урмас экан, қолаверса, ҳар куни унинг олдида бўларкан, деган хабарлар пайдарпай келиб турарди.

Хуллас, ўша йилнинг охирларида кунлардан бир куни ул жаноб (Навоий) Амир Саййид Юсуф Ўғлоқчига қарата Худо кўнгилларига солган нарсаларни сўзловчи тилларига шу сўзларни келтирдилар: “Хожа Яҳё танлаган бундай турмуш тарзи сўфийларнинг хулқ-атвориغا муносиб эмас. Шуниси аниқки, кимки ўз ота-боболарининг хулқ-атворлари йўриқларидан четга чиқиб кетса ва узоқлашса, унга жудаям катта зиён-заҳмат етади. Бунга Амир Ҳусайн замонида Самарқанд аҳолисини ўз томонларига оғдириб, уруш байроғини кўтарган ва мўғил лашкари билан жангга киришиб, шаҳарни Амир Ҳусайн ва Ҳазрати Соҳибқирон (Амир Темур) учун ўз қўлларида ушлаб турган Мавлоно Ҳурдак Бухорий ва Абу Бакр Наддофнинг бошларига тушган балолар мисол бўла олади. Улардан бири Амир Ҳусайн томонидан қатл этилган бўлса, иккинчи ўзбек улусига қарашли ўлкаларда сарсон-саргардон бўлди. ”Зафарнома” асарида бу тўғрида батафсил ҳикоя қилинган.

Амир Юсуф бунга жавобан: “Мен “Зафарнома”ни ўқиганман, аммо бу тўғрида ҳикоя қилинган қисми эсимда йўқ экан”, - деди. Ўша куни соф кўнгилли Амир (Навоий) “Зафарнома”дан ўша қиссани топиб, ўша амирнинг олдида юбордилар. Мен “Зафарнома”нинг ўша жойини унга ўқиб бердим”.

Ушбу суҳбатдан биров муддат ўтганидан сўнг Самарқанд томондан ўзбек подшоси Муҳаммад Шайбонийхоннинг Самарқандни қўлга киритгани, Хожа Яҳёни икки ўғли билан ўлдиртирганлиги ҳақидаги хабар Ҳиротга етиб келди.

”Бобурнома”да ёзиладики, “Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрат Хожани икки йигит ўғли била Хожа Кордзан навоҳисида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбайбий ва Кўпакбий қилдилар. Бу андин ямонроқ масал борким: ”Узраш бадтар аз гуноҳ” (“Узри гуноҳидин ёмонроқ”). Мундоқ ишларни беклар ўз боши билан хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор? Муҳаммад Солиҳ “Шайбонийнома”да ҳам хон Хожа Яҳёни ҳузурига чорлаб, унинг Султон Али Мирзонинг яқин маслаҳатгўйига айланиб, мол–дунёга ружў қўйганини юзига солади:

*Хожа Яҳёга иноят била хон,
Деди:”Эй хожайи арбоби замон.
Санга бу иш на муносиб эрди,
Ким бу Мирзога мусоҳиб эрди.
Сен киму мулк ишини қилмоқ,
Борчадин эмди керак айрилмоқ.
Бор Хуросон сориким бу кишвар,
Бўлди дахлинг сабабидин абтар.”*

Хон хожага йўл олдидан ўз отини совға қилади. ”Шайбонийнома”да қайд этилишича, қатор–қатор туяларга юкланган мол–дунё билан Хожа Яҳё йўлга чиқади. Аммо “Кўргач ул молу яроғини қазоқ, Тамаъ этти ангову борди жоқ”. Яъни йўл қароқчилари молу дунёни тортиб олиб, Хожа Аҳрор Валийнинг ўғли ва набираларини ўлдирадилар. Муҳаммад Солиҳ ҳам Бобур айтганидек, ”Хоннинг ондин хабари йўқ эди, Молиға ҳам назари йўқ эди” , -деб таъкидлайди. Албатта, Ҳазрат Навоий башорат қилганидек, сўфийлик йўлини тутмай, молу дунёга хирс қўйган Хожа Яҳё алалоқибат Самарқанддан сургун қилиниб, молу дунёси тортиб олинганлиги ва ўзи ҳамда ўғиллари қатл қилинганлигини тарихий маълумотлар тасдиқлайди. Аммо султон суягини хўрламас деганларидек, авлиёлар султони Хожа Аҳрорнинг ўғли ва набираларини қатл этгани учун балки вақти соати келиб, Муҳаммад Шайбонийхон (1510 йилда 1 декабрда жангда енгилгач, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий томонидан боши танасидан жудо этилади) кесилган боши билан тавон тўлагандир, деган уйга борасан, киши. “Шоҳ Исмоил у(Шайбонийхон)нинг бош чаноғини олтин билан қоплатиб, коса ўрнида фойдаланди. Иккинчи бир ривоятга кўра, гўё уни Истамбулга,

Султон Боязидга юборган эмиш. Чунки Мовароуннахр хукмдори билан Султон Боязид ўртасида ҳарбий иттифоқ бор эди. Шайбонийнинг ўнг қўли гавдасидан олиниб, тубандаги мазмунда масхарали бир хат билан ўзбекларнинг тарафдорига, Мозандарон ҳокимига юборилган экан. Хатда шу сўзлар ёзилган: “Сен ҳар вақт Шайбонийнинг тарафини олишни истар эдинг. Фақат унинг тириклигида бу сенга насиб этмади. Шу истагинг амалга ошсин деб Шоҳ Исмоил ҳозир сенга шу ҳомийнинг қўлини берди”. Буни Эрон тарихчилари нақл қиладилар. Ўрта Осиё тарихчиларининг айтишларига қараганда, унинг майити ўзи тарафидан Самарқандда 916 (1510) йилда бино қилинган гўзал бир мадраса ичида дафн этилгандир”(Ҳ.Вамбери. “Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи”. Т: Ғ.Ғулом номидаги АСН. 1990 й. 90 – 91 – б).

“Илоҳиёт жомидан сипқорган Жомий”

Нақшбандия тариқати пешволаридан Ҳазрат Жомий ҳам кароматгўй, парвардигор суйган авлиёлардан эди. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий “Тарихи Рашидий”да таъкидлаганидек, “Султон Ҳусайн Мирзонинг замонларида авлиёи бузруквор ва муршиди олий миқдорки бор эрдилар, ҳаммадин афзалу олимроғи Мавлоно Абдурахмон Жомийдурлар, наввараллоҳу марқадаҳу. Уларнинг овоза ва шуҳратлари ул мартабадурки, таъриф қилмоққа ҳожат йўқдир. Булардин баъзи аҳвол ва силсилалари баён қилинур. Ҳазрати Мавлавийи Жомий Ҳазрати Саъдуддин Қошғарийнинг муридларидирлар. Булар Ҳазрати Низомиддин Хомушнинг муридлари, булар Хожа Алоуддин Атторнинг муридлари ва булар Хожа Баҳоул ҳаққаваддин, яъни Ҳазрати Хожа Нақшбанд алайҳи раҳма валмағфиранинг муридларидир”. Шу нуқтаи назардан Ҳазрат Навоий Жомийни пир деб этагини тутгани бежиз эмас, албатта. Навоий асарларида шайхулислом, Мавлоно Жомийга нисбатан “устозим, пирим” дея чуқур ҳурмат яққол намоён бўлганига гувоҳ бўламиз. ”Дунё ва охиратни бир оҳ билан ўртаган, пок ошиқлар бошлиғи, ерда фаришталар оламида яшовчиларнинг шайхулисломи, тўғри йўлга бошловчи улуғ зот, миллат ва диннинг нури Абдурахмон Жомийдирким, гарчи у кишининг мақтови назмга нисбат беришдан юқорироқ бўлса ҳам, лекин шеърятнинг ҳар бир услубида мислсиз эдилар ва назмларида ҳар бир шеър билан оламга ўт сочган эдилар ва шеърларида ҳар бир байт билан дард аҳлларининг жонини ва кўнгил

оламини куйдирган эдилар”, - деб ёзган эди Ҳазрат Навоий устози ҳақида “Маҳбуб ул-қулб”да.

Шоислом Шомухамедов “Форс-тожик адабиёти классиклари” китобида “Жомий таҳаллуси қомусий билим эгаси, шоир, адиб, олим, мусикашунос, тилшунос, адабиётшунос, тарихчи, файласуф, ўз замонасининг улуғ донишманди Нуриддин Абдурахмон ибни Аҳмадга мансубдир”, - деб таърифлайди. Унинг таҳаллуси Жом шаҳри номидан олинганлиги шубҳасиз бўлишига қарамай, ўтмишнинг баъзи адабиётшунослари бу сўзга мистик маъно бериб, илоҳиёт сирларини ичган қадаҳи — жомидан олинган, деган аллегорияни ишлатадилар. Жомийнинг ўзи ҳам бир шеърида бунга ишора қилиб, “Ҳар икки маънода таҳаллусим Жомий”, - дейди. Жомий 1414 йилнинг 7 ноябрида Хуросоннинг Жом шаҳрида таваллуд топган. Мутаффакирнинг болалигида ота-онаси Ҳирот шаҳрига кўчиб келади. Абдурахмон Жомий ёшлагиданок ўз замонасининг араб тили, грамматика, синтаксис, бадиийёт илми, мусика, математика, фалакиёт, фикҳ, ҳадис, тафсир илми бўйича етук мутахассис бўлиб етишади. У Самарқанд шаҳрига келиб, билимини такомиллаштиради ҳамда Мирзо Улуғбекнинг сафдошларидан бўлмиш машҳур олим Қозизода Румийнинг маърузаларини тинглайди. У Хуросонга қайтгач, нақшбандия пирларидан Саъдиддин Қошғарийга мурид тушган (Шоислом Шомухамедов. Форс –тожик адабиёти классиклари Т. 1963 й. 151- 153-б).

Абдурахмон Жомийнинг “Ҳафт авранг”, “Рисолаи мусиқий”, “Нафаҳот ул-унс”, “Лужжат ул-асрор”, “Ашиъат ул-ламаот”, “Рисолаи муаммо”, “Фотиҳат уш-шабоб”, “Воситат ул-икд”, “Хотимат ул-ҳаёт”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Саломон ва Абсол”, “Хирадномаи Искандар” каби асарлари ўз даврида шу қадар машҳур бўлганки, бошқа мамлакатлар подшолари элчилар юбориб бу китобларни олиб келиб, ўқишга мушток бўлишган. “Жомий ўзи ёзган “Тухфат ул-аҳрор”и (“Нуронийлар тухфаси”)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни “Жон тухфаси”дек қабул қилди. Унинг “Субҳа” деган асари кишиларнинг жон ипига тизилган бўлиб, ундаги ҳар бир тасбеҳ донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра “Юсуф-Зулайҳо”ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳаммани бу дostonга зор айлади. “Лайлию Мажнун” ҳақида ёзар экан, тоғу чўлларга офат солиб юборди. Ҳозир эса қаламидан дур тўкиб, Искандар ҳақидаги “Хирадномаи Искандарий” (“Искандар донишномаси”) дostonини ёзмокда. Шубҳасиз, Искандар

ер юзидаги куруклигу денгизларни фатҳ этгани каби, Жомий ҳам Искандар ҳақидаги бу оламшумул асари билан бутун борлиқни забт этгусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дунёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуғ зотнинг бўлгани маълум эмас”, - деб ёзади “Садди Искандарий”да Навоий.

“...Устоз (Жомий) жуда оддий, барча фақир эл қатори кийинади. Ҳамиша унинг эғнида анча уриниб қолган гулли чопонни кўрасиз. Салласи ҳам ярқираб турмайди. Белида эса узун ва қулай боғланувчи белбоғ. Ташқи кўринишда бу зукко зот ҳеч нарсаси билан бошқалардан ажралиб турмайди. Аммо буюк шоир ва мутафаккир Жомийнинг эл – юрт ўртасидаги обрў эътибори шу қадар баландки, шоҳлар ҳам, гадолар ҳам унинг муборак назарини фахру ифтихор билан кадрлайдилар (Азиз Қаюмов. Назм ва тафаккур қуёши.Т.Фан.1992 й. 4 – 5 –б).

Абдурахмон Жомий авлиё сифатида кўплаб кароматлар соҳибидир. ”Хамсат ул-мутаҳаййирин”да ёзилишича, Сайдам Ироқий исмли навкар йигит нодонлигиданми, Жомий девонини бир-бир йиртиб, ўтда ёқади. Уч кун ўтар-ўтмас Ироқий баданида бир доғ пайдо бўлади ва жароҳат газак олиб, охири унинг умри якун топади.

Жомий вафотидан ўттиз беш йил аввал яъни Султон Абусаид Мирзо Шохруҳия қалъаси учун жанг олиб бораётган бир даврда Хожа Дехдорнинг тушига кириб, ”Қуръон ўқи”, дея унинг қироат қилишини сўрайди. Аммо бу пайтда у қироат қилишни билмасди. Султон Ҳусайн Мирзо замонида Хожа Дехдор Навоийнинг ҳамсуҳбатларидан бирига айланди ва кўрган тушини авлиёлар авлиёсига айтиб бергач, мутафаккирнинг даъвати билан Хожа Дехдор Қуръон ўқишни машқ қилиб, кучли ҳофиз даражасига етди.

Тушдан ўттиз беш ўтгач эса Навоийнинг топшириғи билан Астрободга кетган Хожа Дехдор муҳим юмушларни саранжомлаб Ҳиротга қайтгач, юкларни қўйиб кўнгли сезганиданми, ёки қандайдир илоҳий куч уни Жомий хонадонига бошлайди. Абдурахмон Жомий бу пайтда ўлим остонасида эди. Хожа Ҳофиз Гиёсиддин Муҳаммад Дехдор Жомий ёнига келиб ўттиз беш йил бурун тушда буюрилгандек ёқимли овозда “Қуръони Карим” оятларини ўқий бошлади. “Қуръони Карим” хатм қилиб бўлингач буюк Жомийнинг жони узилади.

Навоий бундай каромат камдан-кам авлиёларда зоҳир бўлганини зикр этади. Ўз ўлимини ўттиз беш йил олдин кўра билган авлиё Жомийнинг каромати ҳар қандай кишини ҳайратга солади.

Жомий 1492 йилнинг 7 ноябрида вафот этди. Навоий чин дўсти, ҳамкори ва устозидан айрилиб фиғон чекди: ”Сексан бир ёшқа еттилар ва секкиз юз тўқсон секкизда жумъа кечаси Ҳирот шаҳрида хиёбон бошида ўз манзилларида тенгри раҳматига восил бўлдилар”.

Ҳамма фан ичра ,э дўстлар, нодири олам қани?

Одамизот ичида ул афзали одам қани?

Бир Хуросон ичида хуррам киши йўқдур дема,

Ер юзининг устида борму бирор хуррам қани?

Пир ва муридлик муносабатлари

Мақсуд Шайхзода “Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида” мақоласида ёзганидек, ”Ҳирот доираларида 15-асрнинг иккинчи ярмида Абурахмон Жомий бошлиқ нақшбандийлар жамоаси жуда зўр обрўга эга эди. Ўзини фалсафа ва умуман маънавиятга алоқадор деб билган ва ёхуд шундай кўринишни хоҳлаган ҳар бир киши (аксарият “ориф”лар, яъни зиёлилар) ўзларини сўфийликдан хабардор, балки мутасаввуф (сўфинамо) қилиб кўрсатиш билан, бутун Шарқда жуда улуғ шуҳрат эгаси бўлган Абдурахмон Жомийга “пирим” деб қўл бериш билан фахрланганлар. Навоийнинг ўзи ҳам Жомийга қўл бериб, унга муридликни қабул қилган”. Академик Азиз Қаюмов ҳам “Назм ва тафаккур қуёши” асарида мўътабар зотлар пешвоси Ҳирот ва бутун Хуросоннинг маънавий дунёсида бош ўрин тутган муршид ва устоз, улуғ шоир ва мутафаккир Абдурахмон Жомий мансуб бўлган тариқат ҳақида тўхталади. ”Жомий мансуб бўлган сўфийлик йўналиши Шайх Баҳовуддин Нақшбанд номи билан боғлиқ. Шунинг учун уни Нақшбандия деб юритадилар. Бу таълимотга кўра, ҳар бир киши ўз меҳнати билан кун кўрмоғи, демак, жамият ҳаётидан узилмаслиги керак. Киши меҳнат билан тирикчилик қилгани учун узлатга чекинмоғи мумкин эмас. У халқ билан бирга яшамоғи шарт. Бу таълимот кундалик турмушда ғоят камтаринлик билан яшамокни, фақат тирикчилик учун лозим бўлган нарсаларгагина эга бўлмокни тақозо қилади. Бойлик тўплаш, молу давлатга интилиш, молпарастликни қаттиқ қоралайди”. Жомий ҳам оддий ва камтарона ҳаёт кечирган. ”Ўша оддий эшик, ўша дарича, ўша сал букчайган том. Кичик бир том остида, - деб фикр қилди Навоий (Жомий уйига кириб борар экан), - бутун бир жаҳон бекинган, унинг оти – Жомий” (Азиз Қаюмов. Назм ва тафаккур қуёши. Т. Фан. 1992 й. 4-б.).

”Сабъаи сайёр”да Жомий куйидагича таърифланади: ”У фазл кони, илм дарёси, денгизу кон ошноси. Илм дарёсида у само гумбазидай, денгиз ичида анингдек меҳр гавҳари топилмас. Сирларни кашф этиш унинг табиатида мавжуд, буни унга Тангри ато этган. Риёзатда фикри осмондай тиниқ бўлиб, у фалак экинзорини баҳраманд этади. Унинг араб тилидаги дарси бир дуо мисолдир... Оллонинг ёри, тафсир илмининг билимдони... У фақирликда имоми Аъзам оламида имомдир. Унинг сўзи фикҳ эли учун гўзал ва қимматлидир. Агар масала айтса, фикҳ аҳли ҳайратда. У ўз вужудидан кечиб, Ҳақ вужуди орқали мангулик топди. У фикри –зикри билан Ҳақ зотига чўмди ва бир заррасидай ўзлигидан кечди, анинг тариқи тасаввуф бўлиб, бу фан ҳақида унинг асарлари бор. У қаерда бўлишидан қатъи назар, унинг орзулари доимо ўшалар эди...

...Камол аҳлида шундай сўз бор: одамнинг зийнати камолотидадир. Чин мулкининг барчаси унинг домидадир, ақл анинг косасидан баҳраманддир. Ундан Одам авлоди баҳраманд, у олам аҳлига йўл кўрсатувчи ҳомийдир...”

Навоий Жомийни назм аҳлининг шоҳ шоири деб атайти ва унинг ижодини куйидагича таърифлайди: ”Шоир (Жомий) ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини қўлга киритди. У найза ўрнига қўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан–оёқ ўз мулкига айлантди. У зот сўз осмонининг қуёшидир, қуёш нима, сўз жисмининг жонидир...

...У “жом” ва “май” деб таърифлаётганим жондек ҳаётбахш назм бўлиб, еру кўк элини маст–мустағриқ айламишдир. У назм – шаърият эмас, балки жаҳонга офат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга эмас, жонга офат соладиган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқ – шавққа фарқ қилиб юборгани каби ундаги чуқур мазмунни фаросат билан тушунмоқ ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ–ваҳ, унинг ғазалларидаги оташин дардларни қандай таърифлайин? Оллоҳ, оллоҳ, унинг маснавийларидаги ҳаётбахш мазмунларга не деяйин? У назмнинг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси бир – биридан гўзал шеърлардир. Лекин унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу замонда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир”.

Муҳаммаджон Маҳмуд “Навоий ижодига янгича қараш” асарида ёзадики, адабиётшуносликда шоирнинг Жомийга мурид бўлганлиги ҳақида ёзилсада, унинг тариқат мактаби очиб, муршидлик ва мураббийлик билан шуғулланганлиги ҳақида ҳеч нима дейилмади.

Олим М. Маҳмуд Навоий жуда эрта муршидлик ҳирқасини кийганлигини таъкидлар экан, муршид Навоий сўфийлик таълимотини нафақат ижодида, балки ҳаётида ҳам, айниқса илму фан аҳли орасида кенг тарғиб этганлиги айтиб ўтади. Носир Муҳаммаднинг ёзишича: “Илоҳий ишқ сирларини пухта эгаллашга ана шундай азм этган Навоий (Самарқанддан) Ҳиротга қайтганидан сўнг буюк мутафаккир шоир, нақшбандийлик силсиласининг машҳур вакили Абдурахмон Жомий сиймосида ўзи орзулаган “муршиди комил”ни топади. Хондамир “Макорим ул-ахлоқ”да Жомий ва Навоий муносабатлари ҳақида шундай дейди: ”...(Навоий) олижаноб маҳдуми Жомийга яқин мулозаматда бўлиб, у кишининг ҳузурида дарвеш ва сўфийларнинг китобларини ўқиш билан шуғулланар эди. Ул жаноб Жомий ҳам бу бобда қилган таснифларини амир ҳузурида мутолаа қилар ва бу киши (Навоий) у китобларнинг нозик нуқталарини фойзли хоотири лавҳига нақшларди, балки ул олижаноб бу асарларни ҳидоятли амирнинг исми шарифига бағишлаб ёзгандир. ”Нафаҳот ул-унс” ва “Ашиъат ул-ламоат” муқаддимасини ўқилса, бу нарсга қуёшдай равшан ва ошкора бўлади”.

Улуғ пирнинг шогирди Навоийга келсак, авлиёлар авлиёси Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да Жомий билан бўлган пир–муридлик муносабатларига урғу беради. Янада соддароқ қилиб айтганда, Навоий бутун умрини *“у ҳазратнинг (Абдурахмон Жомий) муҳаббат қадаҳидан юқ – юрум ичиб, тўғри йўл кўрсатишидан фоницифат бўлган, дард ва ишқни туркий тилида ҳарорат билан ифодалаб, турклар ўртасида ўз ижоди билан ҳаяжон ва сортлар орасида офат кўзғот”*ишга, футувватга бағишлаганини тан олади. Ҳазрат ҳақ, албатта бундай сатрларни ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди. Ҳазрат Навоий ўзи айтганидек, унинг байтлари ишқ оятидир. Уни бошқача ифодалаб бўлмайди, назаримда.

Бола бошидан

Хондамир бу улуғ зот Навоийнинг Рамазон ойининг 17 чисида, яъни Пайғамбаримиз (с.а.в.)га ваҳий келган ва “Қуръони Карим” нозил бўла бошлаган кунда таваллуд топганида илоҳий ҳикмат кўради: ”Фазилят ва камолот йиғинларининг тўрида ўтирувчи бу зотнинг шарафли умридан тўрт йили ўтиб, тақдирни белгиловчи Зот (Аллоҳ таоло) маҳкамасидан унга таълим ва тарбия бериш иши фалак мактаби ўқитувчиси бўлган кўнгли ёруғ бир кишига ишониб

топширилганда ва ул зот улуғ мартабали Соҳибқирон (Султон Ҳусайн)га мулозим ва ҳамроҳ бўлиб (яъни у билан биргаликда) мактабга бориб, таълим олишни бошлаганида ҳамда Худонинг мадади билан қисқа вақт ичида таълим олишда ўз тенгдошлари ва гуруҳдошларидан ўзиб кетганида, унинг нозик таъбининг соғломлиги ва тўла-тўқислиги овозаси дунёнинг барча томонларига ёйилди ва унинг муборақ зеҳнининг ўткирлиги қиссаси халқ орасида тилдан-тилга ўтиб, оғиздан-оғизга кўчди. Унинг асарлари дурлари фалак варақларини беади ва шеърлари жавоҳирлари дунё садафини қимматбаҳо дур билан тўлдирди”. Демокчимизки, бола бошидан деганларидек, “авлиёлар авлиёси”да валийлик хусусиятлари гўдакликдан намоён бўлган, бу табаррук зотга Тангри таолонинг назари тушган эди.

“Жорубкашликни ихтиёр айлаган авлиё”

Шаҳзода Абулмуҳсин Мирзо ва Ҳусайн Байқаро ўртасида элчилик вазифасини ўтаб, ота-болани яраштиришга бел боғлаган Навоий Бозоргон манзилида подшоҳдан унга хожа Абдуллоҳ Ансорий мозори жорубкашлиги (супурувчилиги) мансабига ёрлик берилишини сўрайди: ”Сиз (Ҳусайн Бойқаро) бир вақт айтган эдингизки, мен подшолик ишлари билан шуғулланишдан қўл тортадиган бўлсам, шайх Нажмиддин Кубро мозорида тураман ёки хожа Абдуллоҳ Ансорий остонасини супурувчи бўламан”, - деб. Эндиликда бу иш сизга муяссар бўлмайди, менга эса Ҳижоз (Ҳаж) сафарига хоҳиш ва рағбат билан ижозат бермайсиз. Шундай бўлгач, энди рухсат берсаларки, сизнинг ваколатингиз билан қолган умримни Ансория остонасини супуришга сарф қилсам, мулозимлик ишларидан батамом озод бўлсам, чунки қарилик мадорсизлиги вужудимга таъсир кўрсатиб, қувват кетган, бадан заифлашган”. Бинобарин, Подшоҳ Навоийга мазор супурувчилигига ёрлик тақдим этади. Ҳокони Мансур деди: “Модомики, Сиз менинг мамлакатимда бор экансиз, нимаики тиласангиз ва илтимос қилсангиз, муқаррарким, қабул шарафига мушарраф бўлғусидир”. Шундан сўнг бўлиб ўтган воқеаларни Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” асарида давом эттиради. “Сўфисифат соф кўнгилли Амир (Алишер Навоий) тезлик билан шаҳарга бориб, пойтахтнинг (Ҳиротнинг) уламо, саййидлари, улуғ шайхлари, қозилари, фозиллари, олий табақадаги кишилари ва зодагонларини Гозургоҳнинг файзли мазорига тўплаб катта ош берди

ва улардан дарвешлик ва гўшанишинлик йўлига ўтганлиги туфайли дуо қилишларини сўради ва бор ҳимматини хожа Абдулла Ансорийнинг мазорини обод қилишга сарфлаб, ўша руҳни орттирувчи мақомнинг ходимлари, саҳобалари ва арбобларига инъому эҳсонлар кўрсатиб, ул беҳиштнишон раъзанинг дарвешлари ҳамда мужовирларининг рутбасини зиёда қилдилар”.

Тасаввур қиляпсизми, давлат ва жамоат арбоби, йирик мулкдор ва Ҳусайн Бойқаро салтанатининг устун бўлмиш мутафаккир қабристон супурувчилигига қўл урмоқчи? Сиз билан бизга Навоийнинг бу иши балки таажжубли туюлар. Аммо нафсини енгган, бир умр савобли ишлар бошида турган комил инсон бобомиз учун бу яна бир хайрли вазифадир. Мозор супурувчилиги билан Навоий дарвешлик йўлига киришни кўнглига туккан эди. Дарвешлик – поклик йўли, пок Парвардигорга элтувчи маёқ.

“Сўз санъати паҳлавони”

“Хамса” ёзиш илинжида Ҳазрат Навоий бир умрлик орзуси Маккаи Мукаррамага ҳаж сафарига отланаётгандек, табаррук зот Абдурахмон Жомий ҳузурига йўл олади. Фариштасиймо Жомий шогирди билан суҳбатлашар экан, унинг нима мақсадда келганини Навоий айтмасада пайқади. ”Бу бир қилинмагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди... Агар бу оғир иш бўлса ҳам лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу ҳазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб очишинг керак... Сўз санъатида сенинг шону шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан–оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг паҳлавонидирсан. Тезкор қаламингнинг маҳоратидан шунчалик умидвормизки, агар у ёзаётган пайтида сўз равонлик билан келиб қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан қанча об–ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан тўйдириб юборади”, -дейди улуғ устоз Жомий шогирдининг ташрифи чоғида уни илҳомлантириб (Алишер Навоий. Садди Искандарий Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ. 1991 й. 810-813-б). Носир Муҳаммад “Анқони маҳрам қилдингиз” рисоласида Навоий ва Жомий муносабатларига қуйидагича таъриф беради: “Навоий Жомий ёрдамида ўзидан илгари ўтган тасаввуф шайхларининг машҳур асарлари билан танишади, махсус истилоҳат, рамз ва ишоратлар сирини ўрганади. Форсийда битилган асарларига ва тасаввуф

пантеистик таълимоти сингдирилган “Лисон ут–тайр” достонига “Фоний” тахаллуси қўйилиши ҳам бежиз эмас. Фоний бўлиш, Ҳақ йўлида ўзлигидан кечиш – сўфийликнинг энг муҳим шартларидан бири...

Жомий айна пайтда Ҳусайн Бойқаронинг ҳам пири эди. Султон Ҳусайн давлат ишларидан бўш пайтларида Жомий ва Навоий билан ҳамсуҳбат бўлар, тасаввуф ғоялари – тенглик, инсонпарварлик, адолатпешалик илмидан сабоқ оларди. Бу унинг туркий тилдаги рангин ғазалларида ҳам ўз аксини топган. Айна пайтда, икки машҳур шахснинг обрў – эътибори Бойқаро давлатининг барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган”.

Энг қисқа вақт ичида

Буюк Жомийдан оқ фотиҳа олгач, Навоий ишга киришади, бошқалар ўттиз йиллаб ёзган “Хамса”ни у туркий тилда биринчи бўлиб икки йилда ёзиб тугатади. “Агарда ёзилган кунларни ҳисобласак, бу олти ойга тўғри келади”, - дейди Навоий. Алишер Навоийнинг маҳорати шундаки, у “Хамса” орқали туркий тилнинг бутун латофатию жозибасини намоён этди. ”Бу достонларнинг туркий тилида бўлиши янада ажойиб... Ёзганларинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан сўнг ёмон кўринармиди?” - дейилади “Садди Искандарий”да.

Навоий “Хамса” хотимасида (насрий баёни) достонларнинг яратиш жараёнларида қуйидагича тасвирлайди: ”Хонамга келгач, қаламим учини созлаб сўз хазиналарини бирин-кетин тера бошладим. ”Ҳайрат” (Ҳайрат ул- аброр)га кўнглим қизиқиб, унга эл-улус ҳайратини уйғотдим. ”Фарҳод” (Фарҳод ва Ширин) ҳақида ўй суриб, тешавор уста бўлиб, тоғ текисладим. ”Мажнун” (Лайли ва Мажнун) афсонасини қаламга олиб, барча халқни жунун шайдосига айлантирдим. ”Сабъа” (Сабъаи сайёр)га таъбим яқин бўлиб, етти чархдан офарин эшитдим. Тилимга Искандар номини олиб, достон отини “Садди Искандарий” деб атадим”. Улуғ шоир “Хамса” ёзилган қоғозларни жузвдон(китоблар солиб юриладиган папка)га солиб, пиру комил Жомий олдида йўл олади.

“Битигайман ўттиз йилин ўттиз ой”

Улуғ мутафаккирлар узоқ йиллар мобайнида ёзган асарларни Навоийнинг қисқа муддатда ёза олиши, ўзига қатъий ишончи қуйидаги мисраларда яққол кўзга ташланади.

**Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур,
Ки гар келса Рустам жавобин берур.
Рақам қилди фархунда “Шоҳномае”
Ки синди жавобида ҳар хомае...
Ани дерга бўлса қачон рағбатим,
Эрур онча Ҳақ лутфидин қувватим.
Ки ҳар неча нутқ ўлса коҳилсарой,
Битгаймен ўттуз йилин ўттуз ой.**

Ҳазрат Навоийнинг ўзига бўлган ишончи бежиз эмас. Бу албатта уни, юқорида таъкидлаганимиздек, Аллоҳ таоло доимо қўллаб турганидан далолатдир.

“Нега “Хамса” дейилади?”

Келинг, нега беш дostonнинг “Хамса” деб аталишига жавоб изласак, “Ислом ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз “ал –Хамсату”, дейилади. Динимизнинг беш устун (рукни) ҳам – тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж – ўзига хос “Хамса” (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларини “Хамса” туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, “Хамса”нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар, пешин, аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда “Хамса”ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган оромгоҳга ўхшатади”(Буюк сиймолар, алломалар. М. Имомназаров Алишер Навоий. Т. А. Қодирий номидаги ХМН. 1996 й. 73 -74 –б).

“Ўзимдин ҳамул дамки ғойиб бўлиб”

“Хамса” ёзиб бўлингач, юқорида таъкидлаганимиздек, (“Маҳбуб ул– қулуб”нинг дебочаси ибораси билан айтганда) ***”ғаройиб сирларнинг юзини очувчи, фақир ҳақир, Навоий лақабли Алишер”*** беш дostonни қўлтиқлаб, яна пири муршиди, нақшбандия тариқати азиз авлиёларидан, “Хуросон” мамлакатининг машҳур, етти иқлимга

овозаси кетган буюк зотларидан устози Абдурахмон Жомийникига йўл олади. Шогирдининг “бу дафтарлар”ини бир-бир варақлаб кўздан кечириб чиқар экан, мутафаккир бу ҳақиқатан ҳам оламшумул воқеа бўлганлигини тасдиқлаб, шогирдига таҳсин ўқиди ва уни дуолар қилди. Шу он бу покиза зот Алишер Навоийнинг елкасига қўлини қўйди ва бу билан ҳазратнинг ақл – ҳуши ихтиёридан кетди ва ғайб сирлари намоён бўла бошлади. Нажмиддин Комиловнинг “Тасаввуф” китобида ёзилишича, “... агар шайхлар, сўфийлар, бўлажак воқеаларни тушларида кўрсалар, комил инсонлар ўнгларида, яъни бедорлик ҳолатларида ҳам илоҳий олам сирларини англаб, халққа башорат бера оладилар. Аммо шуниси борки, комиллар ҳамма кўрган ва билганларини халққа ошкор қилмайдилар. Зеро, улар ўзларига маълум асрорни ўзлари олиб юриши, ёинки ўзлари даражасида бўлганларгагина айтишлари мумкин. Акс ҳолда ғайб ҳикматлари ошкор этилса, авом халқ нотўғри тасаввурларга бориши, шариат йўлидан адашиши мумкин. Ҳақ асрорини Ҳақнинг севган гуллари (авлиёлар) англайди ва кўтара олади. Бу юкни кўтаришга ҳар ким қобил ва қодир эмас”. Алалхусус, комил пир Жомий ўз даражасидаги бир умр камолотга интилган авлиё шогирдини ғайб оламига етаклайди (“Ҳамсат ул – мутаҳаййирин”да пир Жомийга хос фазилатлар мурид Навоийда борлигини айтар экан, бу билан Навоий ўзининг устози билан тенг мақомга кўтарилганига ишора қилади). Буни Навоий қуйидагича тасвирлайди;

**Ўзумдин ҳамул дамки ғойиб бўлуб,
Манга жилвагар кўп ғаройиб бўлуб.
Кўриб ўзни бир тоза бўстон аро,
Қилиб гашт боғу гулустон аро.
Назоҳат келиб равзаманд анга,
Эрам сойири орзуманд анга.**

Мутафаккир шоирлар даврасида

Пировардида мутафаккир Навоий ўзини унутган пайтида кўзлари қаршисида ажойибот ва ғаройиботлар жилва қилди. Албатта, бу Аллоҳнинг суйган бандалари азиз авлиёларда намоён бўладиган ҳолатдир. Аслини олганда, каромат арабча сўз бўлиб, ғаройиб, мўъжиза демакдир. Нажмиддин Комилов таъбири билан айтганда, каромат сўзи тасаввуфда кашф, мукошафа сўзлари билан маънодош келади. Кашф – беркилган, парда ортидаги нарсанинг қалбда зухур

этиши, очилиши. Қайсарий деган шайхнинг сўзи: “Кашф – парданинг кўтарилиши, сўфийлар парда орқасидагиларни билиш, хабардор бўлишни кашф дейдилар. Махфийликнинг ошкор бўлиши, ғайб воқеаларининг англаниши ҳам кашфга киради. Мукошафа одатда сезгилардан ташқари бир ҳолатда юз беради, қалб тўридаги аллақандай сирли идрок йўлининг очилиши бу”.

Навоий ақлу ҳушию руҳидан жудо бўлган бу пайтда уни ҳавоси жаннат ҳавосидек баҳаво бу гўшада Ҳасан Деҳлавий (Хусрав Деҳлавийнинг дўсти) исмли киши қарши олди ва “Ҳов анов ерда мажлис қилиб ўтирган гўзал хулқли қутлуғ зотлар сен билан бир нафас кўришишни истайдилар...Улар маънавий кишилар (юксак руҳли) жумласидан бўлиб, маснавий усулида шеър айтган зотлардир. Хусусан, улар орасида “Хамса” ёзган одамлар ҳам бор, уларнинг “Хамса”лари маънавий бойликка тўла хазинадир”, - дейди у. Ҳазрат Навоий маънавий кишилар (маъно аҳли, юксак маънавиятлилар) сари ҳамроҳи билан юра бошлади. ”Ўртадаги муборак жамол пир Шайх Саъдий Шерозийдир, эҳтиром айлаб, хоки даргоҳ бўл, - дейди Ҳасан Деҳлавий йўлдошига юзланиб. - Ўнг тарафдаги зот эса “жаҳонни ларзага солган” Амир Хисравдир. Иккинчи томондаги эса устозинг ва пиринг Абдурахмон Жомийдир. Агарда олдинги иккиси жисм бўлса, Жомий уларнинг жонидир, жон бўлса, жононларидир. ”Хамса”нинг хотимасида ёзилишича, бу ғайб оламидаги мажлисда барча қалам аҳли жамулжам бўлган. Навоий бузруквор зотлар ҳузурига отланар экан, Ҳасан Деҳлавий улуғлар билан хокисорлик ила муомала қилишни тавсия қилади. ”Журъат билан катта оғизлик қилма”, – дейди у.

Бу мажлиси олийда ўтирган барча табъ аҳли ўрнидан туриб, Навоийга пешвоз чиқа бошлади. Ҳазратнинг ҳамроҳи бир замонлар яшаб ўтган шеърят аҳли улуғларини бирма-бир таништира бошлади. Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Абулқосим Фирдавсий, Унсурий, Санойй, Ҳақоний ва Анварийлар билан Низомиддин Мир Алишер Навоий кўришиш бахтига муяссар бўлади. У ушбу олий мажлиснинг оддий тафсилотигача ёзса “бағоят чўзилиб кетади”, - дея тасвирламайди.

“...Низомий сари бошладилар йўлим...”

Шоир ҳамма билан қўл бериб кўришгач, аҳли назм Мир Алишерни ўзлари келган тарафга олиб кетишади. Ҳамма биргалашиб Низомий

Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий ҳазратлари ўтирган жойга йўл олишади.

**Тутуб Жомию Хусрав ики қўлум,
Низомий сари бошладилар йўлум.
Тўкуб ашк – мендек асири ғами,
Вале ҳар қўлимга тушуб оламе.
Вале мен бўлуб гарчи ўздин ниҳон,
Кириб ики илгимга ики жаҳон.
Манга Шайх бирла кўришмак ҳамон,
Муборак аёғига тушмак ҳамон.
...Бошим ердин олиб иноят қўли,
Қилиб жилвагоҳим ҳидоят қўли.**

Шайх Низомий ўз ёнидан Ҳазрат Навоийга жой кўрсатади ва “Эй, ўткир таъингга фалак тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг нодири қилиб яратди, шеърят бобида эса жамхоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Ғазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назминг шуҳрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юртларинигина эмас, жон юртларини эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўка бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришдингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг”, - дейди улуғ устоз (Алишер Навоий Садди Искандарий Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ 1991 й.816-822-б). Низомий ўз “Хамса”сида “Кимки “Хамса” ёзишни орзу айласа, сўз қиличимни ўткир тигга айлантириб, бу олмос тиг билан унинг бошини узай”, - деб ваъда қилганини эслайди. Албатта, Навоий таъбири билан айтганда, “Осонмас бу майдон ичра турмоқ, Низомий панжасига панжа урмоқ”. Аммо Ҳазрат Навоий ёзган “Хамса” маънавий устозларидан ўтганлиги, буюк воқеа ва буюк асар яратилганлигини англатиб турарди. Ғиёсиддин Хондамир “Макорим ул-ахлоқ” асарида ёзадики, гўзал хислатларга эга бўлган ушбу Амирнинг шеърӣ асарларидан бири Шайх Низомийнинг “Панж ганж” (“Беш хазина”) достонига муқобил тарзда ёзилиш шарафига муяссар бўлган йигирма етти минг байтдан ташкил топган туркий “Хамса” бўлиб, бу китобда кўпгина нозик маънолар ва гўзал фикрлар баён этилган. Ҳақиқатлар паноҳи Ҳазрати Махдумий Нуран (Абдурахмон Жомий) ушбу асар таърифида шундай

деганлар: *“Туркий тилнинг кўлига ажиб бир ютуқ қозоғи тушди, Бу нарса сеҳрли нафасга эгаларнинг оғзини ёпиб қўйди. Осмонни яратгувчилардан унга қалам келди, Ушбу ёқимли асар ўша қаламдан тузилди... Мўъжизали тарзда тузилган назм ўлчовида Низомий ким эдию, Хусрав ким эди. У бошқа тилда сўз айтгани сабабли, Ақл уларни бир – биридан фарқлашга оғиз қолди”.*

\   У шундай “Хамса”ки...

Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш–шуаро” асарида ёзади: *” Ул латиф таъбдан (Навоийдан) то шу кунгача нимаики содир бўлган бўлса, у унинг маърифатли шайх Низомий Ганжавийнинг (Тангри уни раҳматлантурсин) “Хамса”сига туркийча қилган жавобидир, яъни “Хамса”сидирким, улуг амирдан аввал бирон кимса бу қадар фазлга эга бўлолмаган”.* Абдурахмон Жомий “Баҳористон” асарида ҳам буни эътироф этади: *”Низомий “Хамса”си муқобилида ёзган маснавийлари уч минг байтга яқин ва бу тилда ҳеч ким бунчалик кўп ва ҳўб шеър ёзмаган”.*

Навоий “Садди Искандарий” достонида “Хамса” ёзишда Низомий, Деҳлавий, Жомий изидан борганлигини эътироф этар экан, жумладан шундай дейди: *”...унинг(“Хамса”) ҳар бир китобини ёзишда тафаккур денгизининг гавҳарини сочиб, улар (устозлар) достонига риоя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини орттирдимки, буни шарҳ – баён қилишга лузум йўқдир. Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзгартиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, Тангрининг мадади билан у достонларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса ортиқча кўриб тамом олиб ташладим”.* Бу эса ўз навбатида шоир томонидан асл, ажойиб, оригинал асар, яъни маънавий хазина – “Хамса” яратилганлигининг ўзига хос эътирофи эди.

“Маънолар хазинабони”

С. Эркинов, М. Ғанихоновлар “Низомий Ганжавий” китобида “Низомий номи ҳамма вақт Низомий Ганжавий тарзида Ганж, Ганжа сўзлари билан уйғун бўлиб келган”лигини таъкидлашади. Низомий сўзига Ганжавий сўзи қўшиб айтилганда унинг ватани Ганжа шахрига ишора эканлиги англашилади. Шоирнинг беш (панж) достонни

бирлаштирган куллиёти ҳам дастлаб “Панж ганж” деб атала бошлади. Айни пайтда “Хамса” (бешлик) номи билан ҳам шуҳрат қозонди.

Буни Низомий асарларидан яхши хабардор бўлган Навоий ҳам таъкидлаб ўтган эди:

***Фитрати мезони бўлиб, “Хамса” санж,
“Хамса” дема, балки дегил “Панж ганж”.***

Ганж сўзи “ҳазина”, “катта бойлик”, “қимматбаҳо сўзлар”, “мақсад”, “муддао” ишораларини билдиради. Бу ўринда “Панж ганж” беш ҳазина маъносига эга. “Панж ганж”нинг шундай маъно ифодалашини Алишер Навоий ҳам тасдиқ этади: ***“Ганжи Қорун анинг “Панж ганжи” қошида вайронадек кўрингай”. Лекин Низомий асари маънолар ганжинаси эди...”***

Алишер Навоий Низомийни шу асосда сифатлаб, уни “ганжур” (“маънолар ҳазинабони”), “ганжпош” (“маънолар олтин – кумушларини сочувчи”), “ганжрез” (“маънолар дурларини тўкувчи”), “ганжхез” (“маънолар бойликларининг кўзини очувчи”), деб таъриф этади.

Илёс Юсуф ўғли Низомий 1141 йилда Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида туғилди. Яъни “сўз ҳазинасига эга бўлганларнинг нодири яктоси Ганжада парвариш топган зотдир. У ҳазинагина яратиб қолмаган, балки уларни ўз саховаткор кўли билан дунёга сочган”. Манбаларда Низомийнинг бобоси Захи Муайяддиннинг олим ва шоир бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар учрайди. “Низомий” таҳаллусини Алишер Навоий санъаткорона шарҳлаб, бебаҳо сўз дурларини равишли тарзда ўз ўрнига қўя олгани учун тақдир уни Низомий деб аташга аҳд қилди, деб ёзади.

***Нозим ўлуб сўз дури серобига,
Чарх “Низомий” ёзиб алқобига.***

Алишер Навоий асарларида Низомийнинг таҳаллусига Шайх, Ҳаким сифатловчи сўзларини қўшиб, “Шайх Низомий”, “Ҳаким Низомий” тарзида атайдики, бу унинг маънавий раҳнамо, файласуф шоирлигига ишорадир”(С.Эркинов.М.Ғанихонов. Низомий Ганжавий Т. Фан. 1992 й. 8-18-б).

Низомий Ганжавий меросидан лирик шеърлари ва “Хамса”си бизнинг давримизгача етиб келган. Шоир бир умр Ганжада яшаб ижод қилди. 1209 йили 60 ёшида (Навоий ҳам маънавий устози Низомийдек 60 ёшида вафот этади) оламдан ўтди.

Навоий Хусрав Деҳлавийни Низомий билан таққослар экан, у шоирликда Низомийчалик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида

бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташнок қуёшига ўхшаса, Деҳлавий қуёш бўлмаганда ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дурри гавҳарлар қанчалик порлоқ бўлса, Деҳлавийнинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишда ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошчи бўлса, бу унинг издошидир. Агар у шоҳ бўлса, Деҳлавий ҳам ҳукмдордир, дея сифатлайди. Навоий ғайб оламидаги олий мажлис ҳақида ҳикоя қилар экан, Деҳлавийни Низомийнинг шогирди, деб тилга олади.

Ҳинд сеҳргари

Хусрав Деҳлавий Навоийнинг маънавий устозларидан биридир. У “Хамса” дostonларида Деҳлавийни юксак ҳурмат билан зикр этади. “Хусрав эмас, балки элни ўз назмига ром этган Ҳинд сеҳргаридир. Уни ҳинд дема, қаро бало эмас, офати Худо дегин. У қўлига қалам олса, назми билан оламга ўт солади. Оламни олган ўт унинг кўнгил ўтининг учқуни холос. У ишқ ўтхонасининг олови, ўша шуъланнинг Самандар қушидир. Унинг назми осмон каби баланддир ва сўзлари самодаги юлдузларга ўхшайди. Назмининг ҳар бир варағи кўнгилни шод этувчи бир оламдир. У маънолар олами, лафз жисмидаги маъно жонидир”.

Навоий таъбири билан айтганда, маънолар олами соҳиби Абулҳасан Яминиддин бин Сайфиддин Маҳмуд Хусрав Деҳлавий 1253 йилда Деҳли яқинидаги Патёли қалъасида дунёга келди. Деҳлавийнинг отаси Сайфиддин Маҳмуд асли шахрисабзлик бўлиб, Ҳиндистонга келиб Шамсиддин Элтутмиш саройига хизматга кирганди. Ўз даврининг етук алломаларидан таълим олган Деҳлавий форс, араб ва ҳинд тилларида гўзал шеърлар ёза бошлади.

Деҳлавий чиштия тариқати шайхи Низомиддин авлиё раҳнамолигидаги валийлик даражасига етиб, шеърят, наср ва мусиқада ҳам дунёнинг машҳур ижодкорлари сафидан муносиб ўрин эгаллади. Алишер Навоий “Насойим ул –муҳаббат”да Хусрав Деҳлавийни авлиёлар қаторида тилга олади. У қирқ йил сурункасига рўза тутди ва ҳаж амалини пири Низомиддин Авлиё ҳамроҳлигида пою–пиёда адо этди. Деҳлавий тушида беш маротаба икки дунё сарвари Муҳаммад (с.а.в.)ни кўриш бахтига муяссар бўлди. Шайх Низомиддин Авлиё ишорати билан Хизр алайҳиссалом хизматида етди ва ундан муборак оғзи сувини унинг оғзига солишини илтимос

қилди. Хизр алайҳиссалом унга “ бу давлатни Саъдий элтди” деди. Деҳлавий хомуш ҳолда пири олдиға келиб бўлган воқеани сўзлаб берди. Шайх ўз оғзи сувини унинг оғзига солди ва унинг баракотидан Деҳлавий тўқсон тўққиз китоб ёзди, - дейди Навоий (Алишер Навоий Насойим ул-муҳаббат, ҳикоятлар ва ҳидоятлар. Т. Ўзбекистон. 2015 й. 216-б). “Маҳбуб ул-қулуб”да Амир Хусрав Деҳлавий “ишқ аҳлининг чин ва садоқатли ошиғи” сифатида эътироф этилади. Подшоҳ саройида ишлаб, амирлик даражасига кўтарилган. 1325 йилда Деҳлида вафот этган.

Деҳлавийни сермахсул ижодкор бўлган дейиш мумкин.У беш девон тузиб, Шарқ адабиётида девон тузиш анъаналарини янада бойитди. Унинг 1299 -1302 йилларда ёзилиб, Алоуддин Хилжийга бағишланган “Хамса”си Абдурахмон Жомий таъбири билан айтганда, Низомий “Хамса”си (“Матлаъ ул-анвор”, “Ширин ва Хусрав”, “Мажнун ва Лайли”, “Ойинаи Искандар”, “Ҳашт Беҳишт”)га ҳеч ким Деҳлавийдан ўтказиб жавоб ёзолмаган.

Муваффақият сабаби

Ҳазрат Навоий хамсачиликдаги муваффақиятининг бош сабаби Аллоҳ таолонинг марҳамати ҳамда устози ва пири муршиди Мавлоно Жомийнинг дуоси, Шайх Низомий Ганжавий арвоҳи қўллаганида деб билади.У доимо унинг руҳи покидан мадад сўрайди. “Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса сен учун йўл очиб бордилар. Сен сахар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлагансан, бир мен эмас, ҳамма назм аҳллари ҳар тонг сахарда дуо билан завқнок этгансан. Умид – тилакларинг шу хилда беадад бўлгани туфайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса икки йилда битта “Хамса” ёзиб тамомлаш – ўтакетган хомхаёлдан бошқа нарса эмасдир. “Хамса” бўлганда ҳам шундай “Хамса”ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зоеъ бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир... Ҳар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Лекин шунча маъно хазинасини ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади”, - дея сўзини давом эттиради “Хамса” хотимасида пири комил Низомий Ганжавий.

Соҳибкамол Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг фозиллиги ҳақида сўз юритилиб, шундан сўнг подшоҳ Ғозий ҳақиға дуолар қиладилар.

Дуо тугагач эса, Ҳазрат Навоий “Ҳамса” ни ерга қўйиб, ”бу хаста кўнгилнинг ижод этганларини, астойдил юракдан чиқариб ёзганларини ... кўздан кечириш”лари унинг орзуси эканлигини изҳор этади: ” Токи, бу асар одамлар хотиридан жой олсин ва халқ кўнгли уни маъкул ва мақбул кўрсин!”

Илоҳий оламда Шайх Низомий Ганжавий эса “Ҳамса”ни дарҳол қўлига олиб, Мавлоно Жомийдан шогирди ва муриди ҳақиқа дуо қилишини сўрайди (Алишер Навоий Садди Искандарий. Ғ.Ғулом номидаги НМБ. 1991 й. 821-б).

**Дуоеки кўнглимга матлуб эди,
Муҳаввис замиримга марғуб эди.
Қилиб айладилар бу маҳзунни шод,
Манга чунки юзланди мундоқ мурод.
Сужуд эттим ул хойли огоҳга,
Дедилар: “Дегайсен дуо шоҳга”.
Бу сўздин бўлиб ўзгача ҳолатим,
Ўзимга келиб, борди ул ғайбатим.
Кўрармен, ҳам ул ҳужрада пир эрур,
Жанобида ҳолимга тағйир эрур.**

Яъни муршид Мавлоно Жомий шогирдининг елкасидан қўлини олиши билан у дарҳол ўзига келади. Устоз Жомий Алишер Навоийдан “қандай сирлар кўрганлигини сўрайди. Шоирлар шоҳининг бу ғайритабиий ҳолатни тасвирлашга тили лол эди. Гап шундаки, заҳматли меҳнати, ибодати, илтижоси, устозларининг дуоси самараси ўлароқ, буюк Навоийга ғайб сирлари очилган, у Тангрининг эҳсонига сазовор бўлган эди. Чунончи, Жомий ҳам Навоийга “Ҳозир сен кўриш ва эшитиш бахтига муяссар бўлган ҳоллар сендан бошқа биронта одамга муяссар бўлган эмас”, - деб таъкидлаган. Қизиғи, Навоий Жомий уйига йўл олганда, кўнглидан “Аввал “Ҳамса” ёзган улуғлар руҳларига менинг беш достоним ёқдимикин, канийди дили равшан пир Жомий бундан ўзи хабар топиб, мени ҳам хабардор қилса экан”, - деган ўй-хаёл ўтади ва Навоий кўнглидан ўтган бу фикрдан ўша заҳотиёқ хабар топган Жомий бу хаёлни ҳақиқатга айлантиради (Алишер Навоий Садди Искандарий Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ. 1991 й. 815-б) Албатта, бундай эътирофу бахтиёрликка, ғаройиботга Яратганнинг дўстларигина, авлиёларгина эришадилар. ”Ҳайратул аброр”да Навоий камтарлик билан “Одамлардан ким мени авлиё деб, тоат ва ибодатга берилган, деб тушунарди?”, - дейди. Аслини олганда, Навоий ўз замонида ҳам валий, азиз ва авлиё сифатида

эътироф этилганини унинг замондошлари қаламига мансуб асарлар тасдиқлайди. Айрим навоийшунослар Навоийнинг ғайб оламига сайёҳатини хаёл дунёсига берилиш ёки ғарқ бўлиш деб талқин қиладилар. Инчунун, Алишер Навоийнинг кўз ўнгида яширин олам сирларининг очилишини хаёлпарастлик эмас, балки валий зот камолотидаги оддий ҳол деб қараш лозим. Зотан, Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислам Каримов таъбири билан айтганда, ***“Агар бу улуғ зотни (Алишер Навоийни) авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир”***.

ТЕМУРИЙЛАР ПИРИ ЁХУД ХОЖА УБАЙДУЛЛОҲ АҲРОР ВА НАВОИЙ

“Маънавий жасорат соҳиблари”

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев Самарқанд вилояти сайловчиларининг вакиллари билан учрашувда Самарқанд дунё илм-фани ва маданияти ривожига беқиёс ўрин тутадиган Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Қозизода Румий, Али Қушчи, Хожа Аҳрор Валий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Абулайс Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий каби кўплаб азиз авлиёлар, шоир ва алломалар учун камолот бешиги бўлиб хизмат қилганини таъкидладилар. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти Марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори (Муҳтарам Юртбошимиз таклифи билан унинг номи Ўзбекистон Ислом цивилизацияси маркази деб ўзгартирилди) да ҳам ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган буюк ватандошларимиз қатори Хожа Аҳрор Валий беназир меросини илмий асосда чуқур тадқиқ этиш, унинг илмий-маънавий жасорати, улуғ инсоний фазилатларини кенг тарғиб қилиш назарда тутилади. Бинобарин, ўз замонининг шайхул машойихи, қутбул авлиёси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий нашқбандийлик сулуки пешволаридан бири бўлганки, бу улуғ зот мутафаккирлар, фозиллар, зиёлилар, шоиру адиблар тафаккурининг шаклланишида ҳамда адабиёт, маънавият, маданият ривожига муҳим рол ўйнаган.

“Навоий дунёқарашининг шаклланишида...”

Буюк мутафаккир Алишер Навоий фаолияти ва ижодида ҳам азиз авлиё Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор таъсири ва ўхшаш жиҳатларни кўриш мумкин. Навоийшунос Шухрат Сирожиддинов Абдураззоқ Самарқандийнинг “(Навоий) ...авлиёлар қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг... файзли бузруквор мажлисидан файз ва офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олган”лиги ҳақидаги қайдларидан келиб чиқиб, бу Навоий дунёқараши ва мафкураси ташаккулининг босқичларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтиб ўтади. Бинобарин, Навоийнинг тафаккури ва дунёқараши ҳамда сўфийлик қарашларининг шаклланишида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор

Валий ҳузуридаги сўфиёна мажлислар ва у билан ўтказган суҳбатларнинг катта таъсири бўлган, десак айти ҳақиқатни айтган бўламиз. Абу Тоҳирхожа “Самария” асарида ҳам яхшилар қутби, солиҳлар ғавси Носир ул-миллат ва-д-дин ҳазратхожа Аҳрорнинг билим эгаларини севганини, мажлиси ҳамиша олим кишилар билан тўла бўлганини айтиб ўтади. Бу дарвешона мажлисларда Навоийнинг шариат ва тариқат борасидаги билимлари такомиллашиб борган ва ушбу ўрганганларини кези келганда ўз асарларида акс эттиради.

Улки (Хожа Убайдуллох) бу офоқ ичида тоқ эрур,

Тоқ неким муршиди офоқ эрур.

Юз қўюбон қуллиғига шоҳлар,

Базмида беҳуд ўлуб огоҳлар.

Хизматидин ҳар киши огоҳ ўлуб,

Гарчи гадо маъни ила шоҳ ўлуб.

Суҳбатида ҳар неча бешакку райб,

Жилва қилиб шоҳиди раънои ғайб.

“Мушарраф қилдим ўзни суҳбатиға”

Қутбул авлиё Хожа Аҳрор шоир Навоий шеърларининг мухлиси ҳам эди. У бу оташнок шеърларни мутолаа қилиб, шоир ижодига юксак баҳо берган.”Хамсат ул-мутаҳаййирин”да темурий шаҳзода Кичик Мирзо Навоийнинг “Тухфат ул-афкор” қасидасидан бир байтни Хожа Убайдуллох Аҳрорга юбориб, авлиёдан таҳсину олқиш олгани қайд этилади.

Самарқанд шаҳридан Ҳиротга келган мартабали бир зот Хожа Убайдуллох Аҳрор билан мулоқот пайтида Навоий ҳақида гап кетганда, авлиёлар пешвоси “Диний мавзуда ҳам асар ёзса яхши бўларди”, деганини мутафаккир билан учрашувда сўзлаб беради, ***“Кўнгил майл айлаб онинг хизматиға, Мушарраф қилдим ўзни суҳбатиға”***, - дейди мазкур дийдорлашувдан сўнг Хожа Аҳрорнинг мухлиси Навоий. Аниқроқ қилиб айтганда, “Сирож ул-муслимин”нинг муқаддимасида шоир Хожа Аҳрор Валий яъни авлиёлар йўлбошчиси – эшонлар хожасининг таклифи ва фикри ушбу диний асарнинг ёзилишига сабаб бўлганини айтади. Хўш бундай таклифни ким бериши мумкин? Албатта Навоий ижодини синчиклаб кузатиб борган ўқувчида. Қуйидаги мисралар ҳам Хожа Аҳрор шоир асарларини яқиндан билганини тасдиқлайди

Ким, ул кўп назм дерга бўлди роғиб,

*Бу янглиз назм ҳам эрди муносиб.
Чу қилди Хожанинг амрига тақрир,
Ул эрдиким, бурунроқ бўлди таҳрир.
Ки, мен дер эрдим айтай мунча мақдур,
Вале монёдин эрдим анда маъзур.
Чу сўрди Исоанфосе бу дамни,
Ҳамул дам азмига йўндим қаламни.*

“Сарой хизматидан кетманг...”

Навоий авлиёлар қутби билан мунтазам мактублар ёзишиб турган. “Хожа Убайдуллоҳ (қ.с)... бу ҳақир (Навоий) била илтифотлари кўп бор учун ваҳйи осор руқбалари (хатлари) била мушарраф қилиб, ишларга маъмур килурлар эрди. Ул руқбаларни муракқа ясаб (альбом, Навоий альбоми номи билан машҳур), мужаллад қилиб, жадвал ва такаллуфот била табаррук ёъсуни била асрабмен” (Менга илтифотлари кўплигидан (баъзи) ишларга буюрувчи мактублар йўллаш билан (мени) шарафлантирардилар. Ўша мактублардан тўплам ясаб, уни жадвал ва (нақшлар билан) беаган ҳолда табаррук (мулк) сифатида асрамоқдаман), - деб ёзади Навоий. Мутафаккир тилга олган ушбу муракқа Абу Райҳон Беруний номидаги кўлёзмалар институтининг фондида “Мажмуъаи мурасалот” ёки “Навоий альбоми” номи билан 2178-тартиб рақами остида сақланади. Муракқада 600 га яқин форсий мактублар бўлиб, 300 тадан ошиғи Жомий ва 128 таси Хожа Аҳрор қаламига мансубдир. Хожа Аҳрор мазкур хатларда ўзаро низоларнинг олдини олиш, мамлакатда адолат ўрнатиш, аҳолини жабр-зулмдан ҳимоя қилиш, адолатталаб кишилар ҳуқуқини муҳофаза этишни Алишер Навоийдан сўраган. Ҳатто, мазлумлар ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоячиси Навоий амалдорликдан юз ўгирмоқчи бўлганида, Хожа Убайдуллоҳ унга бундай қилмасликни айтиб мактуб йўллайди. “...Эшитишимча, онҳазрат, яъни султонга мулозамат қилишдан гоҳо малолат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмоқ ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоғи учун хоотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар ғамини ейишни ўйламай қўйган бу вақтда уларга ғамхўрлик қилиш энг хайрли ишдир!..” Албатта, ушбу ёзишмаларни ўрганиш Навоий ва Хожа Аҳрор ўртасида пиру-муридлик ва устоз-шогирдлик, дўстлик-биродарлик муносабатларини чуқур тадқиқ этиш имконини беради.

Ҳойнаҳой, *”Фақир (Навоий) таҳсил учун Самарқандга боргонда”*, вақтдан унумли фойдаланиб нақшбандийлик сулукининг султони Хожа Аҳрорга шогирд тушиб, тасаввуф сир–асрорларини ўрганган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

“Шайх Ҳованди Тохурнинг набираси”

Хожа Убайдуллоҳ ибн Хожа Маҳмуд ибн Хожа Шаҳобиддин Шоший 1404 йилда Хожа Маҳмуд хонадонига дунёга келган. Отаси тижорат ва зироат билан шуғулланган. Она томондан бобоси Шайх Ҳованди Тохурдир. Абу Тохирхўжа Хожа Убайдулло Аҳрорнинг лақаби “Носриддин” бўлиб, насаби Умар Хаттобга эришишига урғу беради. Хожа Аҳрор болаликдан тасаввуф руҳида тарбия топади. Навоийнинг нақшбандийлик тариқати пешволаридан Хожа Убайдуллоҳ Валийга иҳлоси ва иродати шу даражада баланд эдики, бу авлиёлар қутби ҳақида “Насойим ул-муҳаббат”да шундай ёзади: “...Аларнинг (Хожа Убайдуллоҳ) баъзи ҳолати, бу ҳақирға (Навоий) мавҳум ва яқин эрди анга шуруъ қилди. Аларнинг мавлиди Тошканддур ва оталари дарвеш киши эрмиш ва она тарафидин ҳамоноки, Шайхи Тохурки, ул вилоятда мутаййин шайх эрмиш, анга етарлар ва ўзларида бу иш чошниси туфилият (болалик) айёмидан бор эмиш. Йигит бўлгондин сўнграким, саёҳатга қадам қўйибдурлар, Хуросон машойихидин Ҳазрат Мирсайид Қосим Анвор (қ.с.) хизматлариға етубдурлар ва шайх Баҳоуддин Умар (р.т.) мулозаматиға мушарраф бўлибдурлар ва Шайх Зайнуддин Хавофий суҳбатиға етубдурлар ва Мавлоно Муҳаммад Асад ва Мавлоно Саъдуддин Қошғарий суҳбатиға етубдурлар ва Мовароуннаҳр машойихидин Хожа Муҳаммад Порсо мулозаматиға етубдурлар ва Хожа Абу Наср суҳбатиға етибдурлар ва Мавлоно Муҳаммад Хомуш била суҳбат тутубдурлар. Мавлоно Якуб Чархийдин иршодлар ва тарбиятлар топубдурлар”.

***Ки, бир кун Хожайиким чархи олий,
Ҳилолин истар онинг оти наъли.
Равишда Шиблюю Зунунга фойиқ,
Убайдуллоҳ деб отин халойиқ.
Ким, улдур пешвою аҳли иршод,
Бу иршод этти сандин айлабон ёд.***

Хожа Аҳрор Валий “Фақарот ул–орифин” (“Орифлар сўзларидан парчалар”), “Волидия” (“Отага бағишлов”), “Ҳавроийя”

(Абусаид Абулхайрнинг “Ҳавроийя” рисоласига шарҳ) номли рисоалар ёзган. Навоий “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”да “Волидия” рисоласини Жомий ҳузурида ўқиганини ёзади. “Ул, расоил ва кутуб теъдодиким, бу фақир (Навоий) алар (Жомий) хизматида таълим ва истифода юзидин ўқибмен. ...Яна Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ (тоба сароҳу)нинг оталари ишорати билан битилган рисоаларидир, ҳам фақр ҳам фано тариқидаким, ўз ўғилга бу давлат муяссар бўлиб эркинки, ота амри билан бу навъ шойиста хизмат қилмиш бўлғай ва андоқ писандида амр бажо келтирмиш бўлғай”. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор 1490 йилда Самарқандда вафот этади. “Аларнинг ёши тўқсондин олти ой ўксик эрди. Секкиз юз тўқсон тўртда дунёдин ўттилар”.

“Кимса эмас ғайри шаҳи нақшбанд”

Албатта, Навоий таъбири билан айтганда, ўзи таниган, билган, суҳбатлашган Баҳоуддин Нақшбанднинг муносиб вориси Хожа Аҳрорни кимса (киши) дейишга тил бормайди. У инсон эмас. Унда у ким? Чунки одамлар одатда бундай (ғайриоддий, кароматгўй, ўта қобилиятли ва авлиёсифат) бўлмайдилар. Хожа Аҳрордагидек мардлик, каромат ва жасорат, дуоларининг бирданига ижобат этилиши ҳамманинг кўлидан келавермайди. Навоий ҳам худди шундай. Дарвоқе, айтинг Навоийдек юракни хонавайрон қиладиган, ишқ оятлари даражасидаги санъаткорона шеърларни шу пайтгача ким ёза олган, ёки ёза олади? Хўш бу улуғ зотлар инсон бўлмаса, ким ахир, деган ҳақли савол туғилади? Воқеан бу табаррук зотлар ер юзидаги фаришталар, Аллоҳ таолонинг маҳбублари, Яратган назаридаги азиз-авлиёлар десак, балки ҳақиқатга тўғрироқ бўлар. Инчинун, Хожа Аҳрор Валий ва Навоий тўғрисида фикр юритган ҳар қандай зиёли ана шундай мулоҳазага бориши табиий ҳол.

Нақшбандийлик таълимотининг йирик намояндаси Хожа Аҳрор билан бу сулукнинг пешвоси ва ғоялари тарғиботчиси Алишер Навоийнинг ўхшаш жиҳатлари кўп. Биринчидан, бу икки авлиё тасаввуф пирлари бўлишдан ташқари шариатда мустаҳкам туришган. Диннинг низоми Навоий каби қутбул авлиё бир умр диннинг таянчи бўлган. Бу улуғ зотлар ўз асарларида, нутқларида, мажлисларида нақшбандийлик ғояларини тарғибу ташвиқ қилганлар. “Ҳайрат ул-аброр”да Навоий авлиёлар султони, соҳибкаромат Хожа Аҳрорни Баҳоуддин Нақшбанднинг муносиб вориси сифатида таърифлайди

Тарихчи А. Ўринбоевнинг ёзишича, нақшбандия тариқатининг асосий ғояси меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил Аллоҳ билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Аҳрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. ”Ҳазрат Абдуҳолиқ Ғиждувоний буюрмишларки, - дейди у Фаҳриддин Али Сафийнинг “Рашоҳат” асарида келтирилишича, - халқнинг оғирини енгил қилмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билан эришилади.”Қўлиш билан, дил ёр (Аллоҳ) билан” шиори Хожагон тариқатида муқаррардир”. Нақшбандийликнинг илғор вакили Хожа Аҳрор доимо Аллоҳни юракка жо этиб, ҳалол меҳнат қилишни тарғиб этган. Ҳерман Вамберининг “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” китобида зикр этилишича, “Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Баҳовуддин Нақшбанд тариқатининг мудир ва энг мухлис муршиди. Олим ва мутасаввуф сифатида шу қадар буюк ҳурмат ва обрў қозонган эдики, ўша вақтдаги хонлар бир-бирига рақобат қилгандек, унинг ҳусн таважжуҳига ноил бўлишга интилар эдилар. Шу ҳолда ҳам у гўё Муҳаммад (с.а.в.) Пайғамбар тарафидан баён қилинган “Алфақр фаҳри” (“Камбағаллик менинг фаҳрим”) сўзига амал қилар эди.

“Дуолари мустажоб авлиёлар”

Икки авлиё мулклардан, деҳқончиликлардан тушган даромаднинг катта қисмини етим-есирларга хайру эҳсон қилишган. Шунингдек, Хожа Аҳрор Тошканд шаҳри аҳолисининг, Навоий эса ҳиротликларнинг тўлаши лозим бўлган солиқларини тўлаб берган. Навоийнинг саховатпешалик ва ҳотамтойлик фаолияти Хожа Аҳрор Валийни эслатиб туради. Бобур Мирзо амакиси Султон Аҳмад Мирзо тўғрисида ёзар экан, Самарқанд аҳли унинг йигирма беш йиллик ҳукмдорлик вақтида Хожа Аҳрор ёрдами билан роҳат –фароғатда яшаганини қайд этиб ўтади. Ҳерман Вамберининг таъбири билан айтганда, у (Султон Аҳмад Мирзо) бир тарафдан ўзининг шайхи Хожа Убайдуллоҳга шу қадар ҳурмат кўрсатар эдики, унинг ҳузурида камоли хокисорлик ва муҳаббат билан тиз чўкиб ўтирарди. Ҳатто тасодифан тиззаси остига суяк кириб қолса ҳам уни олиб ташлашга жасорат этмай, оёғининг қаттиқ оғришига чидаб, ўша ҳолатда имкон кутар эди. Пирига шу қадар ихлоси баланд эдики, ўз тасарруфидаги мамлакат тинчлиги ва аҳоли фаровонлиги бевосита шайхлар шайхининг мустажоб дуолари ва нурли сиймоси билан боғлиқ эканлигини англаб етарди. Хожа Аҳрор ва Султон Аҳмад Мирзо

вафотидан сўнг тахтга Султон Маҳмуд Мирзо ўтиргач, ”бу навъ зулм ва фисқдин (Самарқанд аҳли) бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар”. ”Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди”. (З. М. Бобур “Бобурнома”. Т. “Юлдузча”. 1990 й. 24-б.) Албатта, бало–қазони юборувчи ҳам, уни дафъ қилувчи ҳам Аллоҳ таолодир. Бироқ Ҳақ таоло суйган бандаси - азиз авлиё Хожа Аҳрор дуоси туфайли балоларни қайтарган, мушкулларни осон қилган, ризку насибани мўл–кўл қилган. Ростдан ҳам Хожа Аҳрор ҳам, Навоий ҳам, Жомий ҳам дуолари мустажоб бўладиган, сўзлари ерда қолдирилмайдиган авлиёлар сирасидан бўлишган.

“Фақир аҳлининг пешволари”

Навоий йирик мулкдор бўла туриб, ўзини фақир ёки ҳақир ҳисоблаган. Ҳазратнинг ҳар бир асарида кўплаб камтарлик билан айтилган “фақир айттимки”, ”бу фақир алар хизматида”, ”фақир ҳақир Навоий лақабли Алишер”, ”хоксор”, ”қул”, ”заиф”, ”нотавон”, ”банда” сўзларига рўбарў бўласиз. Навоий мулкдор, пулдор ва етти иқлимда машҳур, қудратли шахс бўлсада, ҳеч қачон манманлик отига минмаган. Нажмиддин Комилов “Тасаввуф” китобида Хожа Аҳрор ҳақида худди шундай фикрларни келтиради: ”Ҳазрати Хожа Аҳрор Валий шунча еру мулклари бўлсада, аммо ўзларини фақир ҳисоблаганлар. Чунки барча бойликларини бошқаларнинг манфаати ва эҳтиёжига сарфладилар, шундан шоду хуррам эдилар. Умаршайх Мирзо Тошканднинг бир йиллик хирожини талаб қилиб, лашкар тортиб келганда, шаҳар аҳолиси қашшоқликдан бу маблағни (250 минг диноҳ) тўлолмади. Шунда Хожа Аҳрор Валий бу маблағни Умаршайхга бериб, шаҳар аҳолисини ташвишдан халос этишдан ташқари, яна тошкандликларга 70 минг диноҳ тухфа этди. Халқ қишдан эсон-омон чиқсин, деб шундай қилдилар. Хожа Аҳрор Валий қурдирган мадраса ва хонақоҳларнинг сони йигирмадан ортиқ, вақфнома дафтаридаги мол-мулкларнинг сони 254 тани ташкил этади. ”Бизнинг ёрларимиз биз тириклигимизда ҳимоямизда эдилар, ўлганимиздан кейин ҳам ҳимоямизда бўлсинлар”, - деб айтдилар. Аларнинг моллари батамом фақирлар учун сарф бўларди”, - деб ёзади Ҳазрат Жомий “Нафаҳот ул- унс”да. - Хожа Аҳрор сахийликларининг чегараси йўқ эди. Умрларининг охирироғида Тошкандга келганларида

Туркистондан кўплаб очлар оқиб келаётганини эшитадилар, чунки Туркистонда қаҳатчилик бошланган эди. Шунда хизматкорларига ҳар кун ўнта қозон қуриб, кераклича мол ва қўй сўйиб, туркистонлик очларни боқишни буюрадилар”.

Абдурахмон Жомий “Футухатуш шабоб” девонига кирган “Дар маънни фақр аст ва дуои хоча” (“Фақир маъносидадир ва Хожа Убайдуллоҳ дуосида”) номли қасидасида ҳам “Хожа Аҳрор Валийни фақир аҳлининг пешвоси”, - дейди. Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб етиб келган ривоятларга қараганда, Хожа Аҳрорнинг мол-мулки жуда кўп бўлган. Унда Жомий таърифни қандай тушуниш мумкин? “Фақир” сўзини Хожа Аҳрорга ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдурахмон Жомий Хожа Аҳрори Валийни фақир фано аҳли қаторига қўшганда у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаётию маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хожа Аҳрор, гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қашшоқларни боқиш, муҳтожларга қарашиш учун сарфланган. Хожа Аҳрор бойлиги халқ бойлиги бўлиб қолган. Бундан ташқари, Хожа Аҳрор Самарқанд мадрасаларида таълим олаётган талабалар маошини таъминлаш, хонақоҳ, работлар қуришга ҳам маблағини сарфлагани маълум. Унинг ўзи эса ҳамма вақт дарвешлар қуршовида зикру самоъ билан кун ўтказган, сўфиёна суҳбатлар қизитган. Албатта, Хожа Аҳрорнинг дунёвий илмлар ривожига тўсқинлик қилгани ҳам ҳақиқат. Зеро, тасаввуфнинг ўзи оламни мантиқий, ақлий билимлар орқали ўрганишни тўғри, деб билмайди, чунки бу таълимотга кўра, олам сиру асрори илоҳий сиру асрор ва уни фақат интуиция, қалб билан идрок этиш мумкин. Бироқ шунга қарамай, Хожа Аҳрорнинг Мовароуннаҳрда тасаввуфни ёйишдаги хизмати кам эмас, у кишининг ўзи эса қалбдан дарвеш бўлгани аниқ. Жомий ҳам “фақир” деганда кўнгилнинг Илоҳдан бошқага қаратилмаганини англайди”. (Н. Комилов. “Тасаввуф. Биринчи китоб”. Т. “Ёзувчи”. 1996 й. 188-189-б.)

Ҳазрат Алишер Навоий ҳам худди Хожа Аҳрордек йўл тутганки, Ҳирот шаҳрида очлар, мискину камбағалларни дошқозонларда таом пиширтириб, қорнини тўйғизган ва уларга кийим-кечак улашган. Хондамирнинг ёзишича, “...Каромат эга бўлган бу Амир (давлат ишидаги) мансаб ва лавозимда ишлаб юрган чоғлари қашшоқлар ва дарвешларга моддий ёрдам бериш ҳамда (бошқа юртлардан келган)

мусофирлар учун қулайликлар яратиш мақсадида Хуросон мамлакатининг турли жойларида (Хирот, Марв, Машҳад, Нишопур, Астрабод) (ўз ҳисобидан) кўплаб масжидлар, хонақоҳлар, рабоблар, ҳовузлар, кўприклар ва ҳаммомлар қурганлар”. Таҳлилларимиздан шу нарса маълум бўладики, Ҳазрат Навоий Хожаи Эшондан ҳар томонлама ўрнатган, аниқроғи, у Мовароуннаҳрда амалга оширган хайрли ишларни шоирлар султони Хуросонда давом эттирган, унга эргашган.

Навоий ҳам, Ҳожа Аҳрор ҳам ўз маблағларини диний ишларга – худо йўлига сарф қилганлар.

“Қадами қутлуг, баракали зотлар”

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да бу барокотли зотнинг “барокотидан” бошланган ҳар бир иш хайрли бўлишига урғу берган. Дарҳақиқат, авлиёлар сардори ҳаётлигида (ҳатто вафотидан сўнг ҳам) ўз яқинлари, муридлари, дўстларини ғойибан ҳар доим қўллаб-қувватлаб келган, ўз ҳимоясига олган. Навоий Ҳазратнинг барокотидан умидвор бўлганида ана шуни назарда тутди.

Бу азизларнинг ҳақу ҳурмати ва “баракот”и то қиёматга қадар миллатга соябон бўлади, ихлосмандларининг ишлари юришиб кетади, муродлари эса ҳосил бўлади, ҳар қандай мушкул ҳал қилинади. ”Насойим ул-муҳаббат” ибораси билан айтганда, ”...ваъда будурким, олам инқирозиғачаким, миллат ва шариат сироти мустақим бўлғусидур, бу тоифақим, валоят (валийлик) ва каромат аҳлидурлар ва халойиқға иршод ва аҳдо қилурлар, муборак зотларнинг барокоти бу миллат бошидан кам бўлмағай”.

Бобур Мирзо ўғли Комронга йўллаган мактубида унинг муваффақияти, қозонилган ғалабаларни Хожа Убайдуллоҳнинг азиз номи яъни “барокоти” билан боғлайди. ”Тахсис (хусусан) ул курси шабистонининг шамъи анваридур, аё гулистонининг андалиби суҳанвари ҳазрат Хожа Убайдуллоҳқим, имдод (мадад) қилибтурлар, то ғоят бу ишларни(нг) давлати ул азизларнинг ҳимматидиндир”.

“Хожа Убайдуллоҳ қутқариш учун юбордилар...”

Қачон юбордилар, деган ҳақли савол туғилади? Ваҳолонки, вафотидан сўнг ҳам бу табаррук зот ўзи айтганидек муридларига мададкор бўлди. Дарҳақиқат, ҳазрат Хожа Убайдулло Аҳрор вафот

этиб кетган бўлсада, унга ихлоси ва эътиқоди кучли Бобур Мирзони бир умр бало-қазолардан ҳимоя қилди. Кунлардан бирида Бобуршоҳ туш кўради. ”Ўзимни ўлимга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вазу қилдим, икки ракаат намоз ўқидум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзим уйқуга борибтур. Кўрадурменки, Хожа Якуб Хожа Яҳёнинг ўғли Хожа Убайдулло (Хўжа Аҳрор Валий)нинг набиралари рўбарўйимга аблок от миниб, кўп жамоати аблок сувори билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлик маснадига ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатх ва нусрат сизнинг соридир. Бош кўтаринг, уйғонинг”. Шоҳ уйғониб қараса нобакор беклар уни тутиб, боғлаш пайида тил бириктиришаётган экан. Ўрнидан шартта турган Бобуршоҳ дейди: ”Сизлар бу йусунлуқ сўзларсиз, аммо кўрайинки қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?” Аммо шу пайт Қутлуқ Муҳаммад Барлос ўз аскарлари билан Бобуршоҳга мадад беришга етиб келади ва хоинлар қўлга олинади. Халоскор Қутлуқ Муҳаммад Барлоснинг ҳам тушига Хўжа Аҳрор Валий кирганлиги ва бу ерга қутқариш учун юборганлигини айтади.

”Бобурнома” (1500 – 1501 йил воқеалари)да яна бир туш воқеаси зикр этилади: ”Ўшал фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, Ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға бетакаллуфрок дастурхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат Хожанинг хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғувчи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушди. Кўптилар (турдилар). Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг кўлимдин ё сўл кўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин кўпти. Туркий дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда ўқ Самарқандни олдим”. Хожа Убайдуллонинг Бобуршоҳнинг кўтариши кўп ўтмай Самарқандни Шайбонийхондан тортиб олинишига, азизлар теурийзодани доимо қўллаб- қувватлаётганига ишора эди. Албатта, бу “сирли” туш воқеалари Бобур Мирзонинг улуғ нақшбандий пири Хожаи Эшон ҳар доим қўллаганини, асраганини англатади.

Яна бир сирли воқеа диққатимизни тортади. Бир куни Бобур оғир иситма дардига дучор бўлади. Касалликдан қутулишни ўйлаб, ўзининг руҳий мададкори, пири – Хожа Аҳрор Валийнинг “Рисолаи

волидия” асарини шеърӣй йўл билан форсчадан туркий тилга ўгиришни ният қилади. Асар таржима қилиб бўлингач эса, темурийзода дарддан буткул фориг бўлади.”Тенгри инояти била ҳазратнинг ҳимматидан, панжшанба кунӣ ойнинг йигирма тўққизида андаке афсурда бўлди, ўзга бу аризададин (касалдан) халос бўлдум”. Мана сизга пирлар пирининг ғайриоддий кароматидан яққол намуна.

“...Рухимдан мадад топгайсан...”

Ҳасанхожа Нисорий “Музаккари аҳбоб” тазкирасида тушида Алишер Навоийнинг кўрганини ҳикоя қилади: ”Воқеа (туш)да Ҳазрати Мир муаллиф (Нисорий)дан: “Бизнинг аъшоримиздан бирон нарса ёд билурмисан?” – деб сўрадилар. Фақир (Нисорий) аларнинг ушбу шариф мақтаъсини ўқидим. Мақтаъ:

Эй Навоий, сен киму меҳробу масжид истамак,

Қайдаким, хўблар оёгин қўйса сен бошингга қўй.

Илтифот қилиб, бу камина ҳаққига ушбу матлаъни ўқидилар. Матлаъ (Таржимаси):

Бирон ишда кимдандир халал етса,

Менинг жонбахш руҳимдан мадад топгайсан”.

Демак, бундан хулосаки, гарчи улуғ авлиёлар дунёдан ўтсаларда уларга эргашган кишиларни ғойибнинг қўли билан қўллайдилар. Юқоридаги воқеадан Навоийга эргашиб, тазкира яратган Нисорий ҳам “Авлиёлар авлиёси”нинг назарида эканлиги, керак бўлса, қўллаб–қувватланиши ойдинлашади.

“Бошқа қиёфага кирган авлиё”

“Тарихи Рашидий”да ёзилишича, “Ҳазрати Мавлоно Жомий ”Нафоҳат ул-унс”нинг бир ерида келтирубдурларки, Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ қадда саллоҳ ул азиз бу фақир (Жомий)ға ўзининг Хуросондин Ҳисорға келганларини ҳикоя қилдилар. Ва айттиларки, вақтеки Ҳазрати Мавлоно Ёқубнинг мулозаматиға Ҳисорнинг тобеи Ялафтуға дохил бўлдим, аввалқи мартабада хизматлариға мушарраф бўлдум. Ниҳоятӣ дуруштлук (қўполлик) бирла чиқди ул мартабадаки ботиним (узулиш) мунқатеъ бўлғай. Аммо тааммул қилдим ва айттимки, йироқ йўллардин меҳнат билан бузрукворнинг хизматлариға келдим. Бу дуруштликнинг сабаби бордур. Чағониёнда баъзи бадандеша одамлар бор, нолойиқ сўзлар айтибдур бўлғай.

Эҳтимол эшитган бўлсалар, ул сўзлар сабаб бўлгон бўлса деб. Ушбу ҳаёлда эрдимки, Ҳазрати мавлоно чиқдилар...

...Вақтеки сўз шу ерга етганида Ҳазрати Хожа менинг назарим (Жомий)да Мавлоно Саъдуддин (Қошғарий)нинг суратларида зоҳир бўлди. Мавлоно Саъдуддин менинг пири эрди ва муддате бўлиб эрдик, оламдин интиқом (қазо) қилиб эрдилар. Бу мушоҳададин манга ажойиб ҳолате даст берди”. Аниқроқ қилиб айтсак, Хожа Аҳрор Абдурахмон Жомийни ҳайратга солиб, оламдан ўтган пири ва муршиди Саъдуддин Қошғарий қиёфасида намоён бўлади. Яъни ўлган мўътабар зот сониялар давомида муриди ва шогирди кўз ўнгида тирик ҳолатда гавдаланади. Зотан, бундай каромат кўрсатиш, “хориқулудда хислатларни намоён этиш тасаввуф шайхларининг муҳим жиҳати ҳисобланган. Тасаввуфнинг сирлилиги ғайб олами билан алоқадорлиги ҳам шундандир”. (Н. Комилов. “Тасаввуф. Биринчи китоб”. Т. “Ёзувчи”. 1996 й. 61-б.) Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Хожа Аҳрор сингари “турли суратда кўриниш”ни авлиёларда зоҳир бўладиган ғайритабиий одатлар ва кароматлар сирасига қўшади.

“Урушларнинг олдини олиб...”

Хожа Аҳрор аразлашган ва урушишга қасд қилган султонларни яраштириб, қон тўкилишларнинг олдини олган. ”Тарихи Рашидий”да ёзилади: ”...Ул зимистон Сайрам бўлиб, ўзининг (Юнусхон) чўнг ўғли Султон Маҳмудхонни ўттуз минг киши бирла Султон Аҳмад Мирзонинг муқоталасига юборди, етиб келиб жанги азим пайдо қилдилар. Вақтики бу хабар Ҳазрати қутби доираи иршод, маҳбуби Ҳазрати Илаҳ Хожа Носириддин Убайдуллоҳға етти, улар киши юбордиларки, бизлар ҳам борамиз, деб. Ондин бу хабар уч султонга етти. Ҳамма ўз жойларида турдилар. Вақтеки, Ҳазрати Эшон етиб келиб, Мирзо Султон Аҳмад лашкарига тушдилар. Ва хон (Юнусхон) ва Умар Шайх Мирзо анинг олдиға киши юбордилар, сулҳға турдилар. Ва уларнинг муборак нафасларини ҳеч киши рад қилолмади, анинг учунки, аҳлуллоҳға фано даст бериб ўзлукидин чиқибдурлар, ҳар нарсани улардин вужудга келса, ани қилғучи ҳақиқатда Ҳақ таоло ўзи бўлғай. Қандоқ кишики Ҳақ таолоға саркашлик қилмоқға мажол бўлғай, ҳосил улки, бу уч подшоҳки ҳар қайсиси ўз мақсудининг пайида лашкар рост қилибдурлар, ул Ҳазрат келиб ҳаммаларига таскин берди. Бу уч подшоҳни ўлтурғузуб ҳар

бирига аҳд ва шарт буюрдиларки, қилдилар. Тошкандни Юнусхонга бердилар. Ва Умар Шайхга Фарғонани амр қилдилар. Султон Аҳмад мирзога Самарқандни бердилар”. Мирзо Ҳайдар ҳақ. Ҳеч бир ҳукмдор Ҳақ таолонинг дўстлари - авлиёлар гапини икки қилолмаган. Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислом Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида бу табаррук зот ҳақида шундай ёзади: ”Бу мутафаккир зот (Ҳожа Аҳрор Валий) ўз даврида 20-30 йил мобайнида Марказий Осиё халқларини бирлаштириш, сиёсатчиларнинг бошини қовуштириш орқали ҳар хил тўқнашувларнинг олдини олиш учун бор куч-ғайратини сарфлаган, унинг юксак обрў – эътибори бунда ҳал қилувчи аҳамият касб этган.”Шайхлар шайхи”, деб ном олган бу улуғ зотнинг гапини бирор ҳукмдор, ҳоким, шахзода икки қилмаган. Нега деганда, халқ уни бошига кўтарган. Биз ҳам бундай азиз аجدодимизни бошимизга кўтаришга тайёرمىз” (И. Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. Т. ”Шарқ” НМК БТ. 1998 й. 23-б.).

Навоий ҳам Султон Ҳусайн Бойқаронинг фарзандлари отасига қарши исён кўтарганда, ота-болаларни яраштиришга, урушнинг олдини олишга ҳаракат қилганлиги тарихдан маълум. Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” асарида ёзишича, “Султон Ҳусайнда, Ҳиротдаги тинч ҳаётни ташлаб, ўз ихтиёри билан янги бирор юртни босиб олишга жўнаш орзуси туғилганда ёки у тахт даъвосини қилувчи темурийларга қарши кўшин тортишга мажбур бўлганида, Навоий бу сафарларнинг кўпида шахсан иштирок этар ёки пойтахтни сақлаш ва идора этиш учун Ҳиротда қолар эди. Навоий кўпроқ ҳарбий юришларда душманларни яраштириш ниятида қатнашар эди.

Айниқса Бадиуззамон каби, отасига қарши кўп мартаба бош кўтарган, шахзодаларни отаси билан яраштиришга Навоийнинг кўп вақти ва дипломатик маҳорати сарф бўлди”.

“Ҳазрат Хожанинг муридлари шу қадар кўпки...”

Бу икки авлиёнинг ўз замонасининг ҳукмдорлари ўртасида обрў эътибори ниҳоятда юқори эдики, Оққуюнлилар султони Якуб Мирзо Усмонлилар султони Боязид 2 ва Шервоншоҳ Фаррух Ясорлар эътиқоди баландлигидан Навоий билан ёзишмалар олиб боришган, элчилар юборишган, янги асарларни ўқиш учун жўнатишни илтимос қилишган. Қатор салтанат соҳиблари сингари Султон Ҳусайн Бойқаро Навоийни ўзига пир ҳисоблаган.

Хожа Аҳрор Валий ҳам ўз замонаси ҳукмдорларининг пири муршиди саналган: "...Ҳазрат Хожага онча мукнат (салоҳият) даст бердики, маълум эмаски, машойихдан ҳеч кимга ул даст (қўл) берибдур ё йўқ. Йўқки ёлғуз Мовароуннаҳр салотини, балки Хуросон ва Ироқ ва Озарбайжон, ҳаттоки бир соридин Рум ва Мисрғача ва бир соридин Хито ва Ҳиндғача барча мулук ва салотин ўзларин Хожанинг маҳкуми ҳукми ва маъмури фармони бирла тутарлар эрди ва руқбалари бу салотинга онча муяссир эрдиким, аларнинг аҳкоми ўз худдомига бўлмағай ва Ҳазрат Хожага зоҳир жамияти барча абнои замондин кўпрак воқе эрди". Абу Саид Мирзонинг фарзандлари - Мовароуннаҳр ҳукмдорлари, мўғул хонлари, туркий сулолалар султонлари Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муридлари эди. Буни Абу Тоҳирхўжа "Самария" асарида ҳам тасдиқлайди. "Барча кучли ва азаматли ҳоконлар хожага қуллик, фармонбардорлик ва ихлоскашлик камарини белларига боғлагандирлар. Хонлар, бошларида хонлик жилғаси ва белларида подшоҳлик камари бўлгани ҳолда, унинг узангусида яёв югурар эканлар. Хожанинг эшигидаги хизматчиларга қарши озгина одобсизлик кўрсатган киши давлат ва мамлакатдан, балки тириклик ва соғлиқдан ажралиб, замонанинг ибрати бўлур экан. Валоят (валийлик) ва тасарруфининг кучлигидан халқнинг ичи ва тошига эга бўлиб, истаган йўлига бошқарар экан. Хожа ички ва ташқи гўзалликлар билан безанган бўлиб, ички нисбатида шунча ширинлик бор эдиким, унинг бандига тутилганларга туганмас лаззат ва битмас ҳаловат муяссар бўлур экан. Чунончи бунинг шоҳиди мазорининг зиёратидирким, ўлган кўнгилни ва титилган юракни тирилтиради".

Хожалар корхонасининг хожаси,

Бахтлиларнинг қибласи Убайдуллоҳдир.

Ўз замонасининг султонлари пири комил Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор билан маслаҳатлашар, айтган сўзидан чиқишмас, унинг ҳузурига элчилар юборишар ва у билан хат ёзишиб туришарди. Навоий бу ҳақда жумладан шундай деди:

Йўқки мамоликка нигаҳбон ўлуб,

Барча салотин уза султон ўлуб.

Руқбалари етса не шах қошига,

Иш ани қўймоглик ўпиб бошига.

Шунингдек, мурид - ҳукмдорлар хонадонида фарзанд дунёга келганда бу улуғ зот шахзодаларга исм қўйиб берган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, Маҳмуд Султон Туркистон мулкининг шайх

ул-машойихи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийдан ўз ўғлига ном қўйишни сўраган. ”Ўз номларини беришлари ул зотнинг зўр марҳаматларидан бўлдики, шунинг учун унинг (Убайдуллахоннинг) бебаҳо асарлари ва яхши номларининг оқибати оламда боқийдир”. Бобур Мирзо туғилганда Қутбул авлиё исм қўйиб бергани ”Тарихи Рашидий”да ёзилади. ”(Умар Шайх Мирзо) Ҳазрати Эшон қаддасаллоҳу сирраҳудин от қўймоқни сўрадилар. ”Заҳириддин Муҳаммад деб от қўйинглар”, - дедилар”. Бобурнинг она томондан бобоси Юнусхон ушбу исмни айтишга қийналгани учун шахзодани Бобур (Йўлбарс) деб атаёт бошладилар.

Жиловбардор подшоҳлар

М. Маҳмуд Навоийнинг Султон Ҳусайн Байқарога ”Хамса” топшириш пайтини қуйидагича тасвирлайди. ”Ҳусайн Байқаро ўзига аталган ”Хамса”ни Навоий қўлидан қабул қилиб олар экан, кўпдан бери айтмоқчи бўлган орзусини изҳор этиб, ” Бир можаро сиз билан бизнинг орамизда аллақачондан бери ҳал бўлмас эди, бугун шу ишни бир ёқлик қилайлик. Сиз менинг пирим бўлинг ва мени муридликка қабул қилинг”, - дейди. Бунга жавобан Навоий ”Ё Олло, ё Олло, бу қанақа сўз бўлди!.Йўқ, йўқ! Сиз бизнинг муршидимизсиз, биз эса сизнинг муридингизмиз”, - дейди. Шунда ҳукмдор ”Муршид ўзи нимаю, мурид ўзи нима?” – деган саволни ўртага ташлайди. Шоир ”Муршиднинг хоҳиши муриднинг хоҳиши бўлиши керак”, - деб жавоб берар экан, шох ”Агар мен пир бўладиган бўлсам, менинг хоҳишим шундай бўлади”, - деб, мулозимларга оқ отни эгарлаб келтиришни буюради. От келтирилгач, Ҳусайн Байқаро унинг жиловини ушлаб, Навоийни минигга таклиф этади. Шоирнинг отга минигдан бошқа иложи қолмайди. Шох эса одатга кўра муридларча (яъни ўша замон одатига кўра, пир отлик йўлга чиққанда, икки мурид эҳтиёт юзасидан от жиловининг икки томонидан ушлаб борган) жиловдор бўлиб, отни етаклай бошлади. ”Бадоеъул-вақоеъ”да ёзилишича, шу пайт Навоий ҳушидан кетади. Уни эгардан кўтариб оладилар. Хожа Аҳрор Валий билан ҳам худди шундай воқеа рўй берган. Яъни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор отда юрган вақтда Султон Абу Саъид Мирзо унинг ёнида пиёда борган.

“Сиз борсиз, юрт тинч...”

Иккала шахс ҳам ўз мамлакати аҳолиси ва қўшни мамлакатлар ҳукмдорлари ўртасида нуфузи ва мақеининг кучлилигидан “Юрт тинчлиги ва осойишталиги кафолати ҳисобланишган. Ҳеч бир қўшни мамлакат ҳукмдори Навоий ёки Хожа Аҳрор Валий яшаган юртга лашкар тортишга юраги бетламаган. Ана шуни пайқаган ва чуқур англаган шайхлар шайхини пири деб тан олган Султон Абу Саид Хожа Аҳрорни 1451 йилда Тошканддан Самарқандга чақириб олади. Тўғрироғи, Абу Саид Тошкентга борганида Хожа Аҳрорга қўл бериб мурид тушади ва пирнинг ғайбий мадади билан Мирзо Абдуллони енгиб, Самарқандни эгаллагач, аёлиёлар йўлбошчисини Амир Темур пойтахтига кўчириб олиб келади. Султон Абу Саид Хожа Убайдуллоҳ дуосини олиб, Шоҳрух Мирзо салтанатининг (Хуросон ва Мовароуннаҳр) ҳукмдорига айланади. ”Султон Абу Саиднинг истаги ва илтимоси билан Самарқандга кўчиб келиб, Хожа Кафшир маҳалласида тура бошлади”, - дейди бу боради Абу Тохирхўжа.

Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жўги Абу Саиддан енгилиб, Шоҳрухияга беркинганда ёки Абулқосим Бобур Балхга ҳужум қилган подшоҳни таъқиб қилиб, Самарқандни қирқ кун қамал қилганида, теурийлар пирининг юзидан ўтолмаган мирзолар сулҳ тузишга рози бўлишади. Абулқосим Бобур Хуросонга қайтади, Жўги Мирзо эса таслим бўлади. Бу ҳам ўз навбатида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор аҳоли осойишталиги ва қирғинбаротларнинг олдини олиш йўлида жонбозлик кўрсатганидан далолатдир.

Султон Ҳусайн Бойқаро эса Хуросон тинчлигининг устунларидан бўлмиш дўсти Навоийнинг мамлакатни муайян вақт тарк этишига, ҳатто ҳажга бориб-келишига унамайди. Ваҳоланки, Навоийни муборак ҳаж зиёратига юбормасликнинг бош сабаби ҳам ана шу эди. Ва ниҳоят 1500 йилда махсус фармон билан ҳажга рухсат этилган бир пайтда Хуросоннинг улуғлари, машойихлари, олимлар ва иршод аҳли Навоий хонадонига келиб, ундан ҳажни кечиктиришни илтимос қилишади. ”Сизнинг баракалар ёғилиб турган шахсингиз Хуросон мамлакати вилоятларидаги тинчлик ва аҳолининг турли табақа ва гуруҳларига мансуб кишилар ўртасидаги осойишталикка сабаб бўлиб турибди... Айниқса, (ҳозирги пайтда) ўзбек подшоси Мовароуннаҳрга ҳужум қилган ва Амударёдан (жанубга) ўтишни мўлжаллаб турган, Ироқ ва Шомдаги вазият ҳам ўта нотинч, йўллар эса ўта хатарли бир чоғда, улуғ шариат қонунларига кўра ҳам бундай вазиятда ҳажга бориш вожиб ҳисобланмайди. Бу фақирларнинг (сиздан қилмоқчи бўлган) илтимоси шуки, бу йил ушбу сафарни амалга ошириш

фикридан қайтсалар ва ушбу эзгу ишнинг савобини пиёда амалга оширилган етмиш ҳажнинг савобидан ортиқ кўрсалар”.

“Дунёга кўнгил қўймадилар”

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳам, Алишер Навоий ҳам молу дунёга кўнгил қўймадилар. ”Ҳайрат ул-аброр”да Навоий Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорни Баҳоуддин Нақшбанднинг барҳақ халифаси (маънавий вориси) сифатида таърифлаб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланганлигига қарамасдан, дунёдан кўнглини буткул узганлигини айтиб ўтади.

***Гарчи тижорат бўлиб ойинлари,
Бўлмади бу мулкда таскинлари.
Юкларида тухфаи нақди фано,
Ҳар бир ул нақддин истаб гино.***

“Сабъаи сайёр”да Навоий тушида Баҳромшоҳ билан учрашар экан, Эрон подшоҳи авлиёлар авлиёси ҳақида жумладан шундай дейди: ”...Халқнинг айтишича, сен (Навоий) дунёга қизиқмас эмишсан, дунё ишидан нохурсанд бўлиб, ундан қисилар экансан... Ҳатто дунё молига нафрат назари билан қарар эмишсан...” Инчинун, бу икки валий - комил зот ҳам ўткинчи дунёга кўнгил қўймай, охират тадоригини кўриб, Яратган висолига интиланлар. Чунки бу дунёга келишдан мақсад ҳам Навоий таъбири билан айтганда, “камолот касб этиш - Ҳақ таоло жамолини кўриш”дир. Ҳойнаҳой, тасаввуф таълимотининг бош мақсади ҳам комил инсонга айланишдир.

“ЎЛИМ ҚОТИЛИ” ЁҲУД СУЛТОН АҲМАД МИРЗО ВА НАВОИЙ

Тарихимизда Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо даври деярли ўрганилмаган. Аммо тарихий маълумотлар ушбу султон замонида Самарқандда илму маърифат, маданият ва маънавият ривожланганлигидан сўзлайди.

“Бобурнома”да Бобур амакиси Султон Аҳмад Мирзо тўғрисида ёзар экан, Мовароуннаҳр подшоҳининг баҳодирлиги, юксак ҳарбий қобилияти ва мерганлигига алоҳида тўхталади: ”Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидан кириб аксар урар эрди... Қушчи киши эрди, қуш ҳалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди”. Ҳерман Вамбери ҳам тарихларда сарқанда Султон Аҳмадга мўғиллар тарафидан “Ўладшо”(Ўлим қотили) унвони берилганлигини ёзар экан, бундан унинг етук ҳарбий ва салоҳиятли қўмондон бўлганлигини билиш мумкин. Дарвоқе, мўғил ҳарбийлари жангларда ўзининг жасурлиги, ботирлиги ва баҳодирлигини намоиш этиб, ёвни яксон этиб, маҳорабадан қўли баланд ҳолда эсон- омон чиққан Султон Аҳмадга қойил қолиб, унга ушбу унвонни беришган.

Йигирма етти йил Самарқанд тахтига ўтирган Султон Аҳмад Мирзо замонида тинчлик-осойишталик ва фаровонлик ҳукм сурди; ”Самарқанд аҳликим, йигирма –йигирма беш йил Султон Аҳмад Мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эрдилар” дейди Бобур. Айрим тарихчилар Амир Темур ва Мирзо Улуғбек замонидан сўнг Самарқанд илму маърифат ва маданият чироғи сўнган, дейишади. Агарда ҳақиқатан ҳам рўйи замин сайқалида илму-маърифат нури сўнганида Жомий ва Навоийдек улуғ зотлар Самарқандга илм ўрганиш учун келишармиди? Шухрат Сирождидиновнинг ёзишича, 15 асрнинг иккинчи ярмида Самарқанд илм-фан маркази сифатида ўз аҳамиятини йўқотгани борасидаги рус олимларининг таъкидларини баҳс доирасига тортишнинг ҳожати йўқ. Чунки бундай қарашлар анча йиллар олдин академик Воҳид Абдуллаев томонидан анча жиддий қораланган ва етарлича далиллар асосида унинг акси исботлаб берилган эди.

Бу даврда Самарқанд обод диёр бўлиб, Мирзо Улуғбек томонидан асос солинган жаҳоний илм-фан маркази анъаналари ҳали сўнмаган, исломий илмларнинг алломалари ҳануз ҳанафийлик таълимотини мукаммал ўқитиш билан банд эди”. Албатта шаҳарнинг гуллаб яшнаши ва ободлигида Бобур тили билан айтганда, ”камсухун ва фақир ва одми” Султон Аҳмад Мирзонинг катта ҳиссаси бўлганлиги шубҳасиз. “Мажолис ун-нафоис”да Султон Аҳмад Мирзо даврида яшаган кўплаб шоирларнинг тавсифланиши Самарқандда ўша даврда нечоғлик маданият тараққий этганини тасдиқлайди. Мисол учун, биргина Мир Қаршийнинг саҳҳофлик дўкониди шеърят аҳлининг жам бўлиши, шеърхонликлар ўтказилиши самарқандликларнинг юксак таъби ва маънавиятидан дарак беради. Навоий Мавлоно Юсуф ҳақида ёзар экан, жумладан шундай дейди: ”Фақир(Навоий) таҳсил учун Самарқандга борғонда, ул Андижондин келди ва анда фақир била бўлур эрди. Сифари син жиҳатидин шеърида хомлик бўлса фақир ислоҳ қилур эрдим... Фақирдин ўзга киши анинг шеърида сўз айта олмас эрди”. Ушбу далилдан ҳам Султон Аҳмад Мирзо даврида Самарқандга илм ўрганиш учун турли юртлардан толиби илмлар келганлиги ойдинлашади. Ҳақиқатан кўплаб талабалар сингари Навоий ҳам Самарқандга келиб, қомусий билимлар соҳиби, иккинчи Ибн Сино лақабини олган Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурида илм олиш билан шуғулланган ва худо берган истеъдоди билан устознинг таҳсинию мақтовига сазовор бўлган.

Ҳерман Вамбери Мовароуннаҳр Султон Аҳмад ҳукумати вақтида хийла узоқ вақт тинчлик ва саодатда яшаганлигига урғу берар экан, ”зотан Мирзо Улуғбек, Бойқаро саройи доирасидаги маориф зиёси, гарчи бошқа бир жиҳатга боғланган бўлсада, бу тарафларни, Зарафшон соҳилларини ёритмаслиги мумкин эмасди, дейди.

Саройлар, ибодатхоналар, мадрасалар, умумий ҳаммомлар қурилгани ҳақида Султон Аҳмад тарафидан кўрсатилган ибратга мўътабар бойлар орасидан чиққан ташаббускорлар кўшилди. Шулар жумласидан Дарвеш Муҳаммад Тархоннинг Самарқанддаги “сафолиғ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғи”ни кўрсатиш мумкин. Нарвонлар билан кўтарилган ва ёнида ғоят гўзал бир чаманзори бўлган бу саройнинг фавқулодда дилрабо эканини Бобур баён этган.

“Бобурнома”да Султон Аҳмад Мирзонинг мадрасада ўқимаган, содда қилиб айтганда оми ёки саводсиз эканлиги ёзилади: ”Ҳеч нимарса ўқиғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шаҳрда улғайиб эди,

турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрат Хожа(Хожа Аҳрор)нинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарийқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади”.

Ҳаёли ва пок эътиқодли бу кишининг мураббий ва муқаввийси, маслаҳатгўйи, пиру муршиди Хожа Аҳрор Валий эди. Аммо Бобур оми деб тилган олган бу подшоҳни ўраб олган яқин кишилари Хожа Убайдуллоҳ авлиёлар султони, Аҳмад Ҳожибек шоир, Дарвеш Муҳаммад Тархон китобсевар, шахмат устаси ҳамда қуш илми билимдони, Сайид Юсуф ўғлоқчи қўбизчи-созанда, Дарвешбек созанда ва шоирлиги ҳайратланарлидир. Негадир ,беш вақт намозни тарк этмаган, теварак –атрофини зиёлилар қуршаб олган, Хожа Аҳрор валийдек зотнинг муриди саводсиз бўлганига ишониш қийин. Балки Бобур амакисини мактаб кўрмаганлиги учун шундай хулоса келгандир. Ахир Султон Абу Саъиднинг тўнғичи ва валиаҳди Аҳмад Мирзо саройда тажриба устозлар қўлида ҳам ўқиши мумкин эди-ку?!

“Баланд бўйлуқ, қунқор сақоллик, қизил юзлуқ” Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг йигирма етти йил “тинчлик ва осойишталик кўргони” га айланган Мовароуннаҳрда яна тахт талашишлар, ур – йиқитлар ва урушлар, нотинчликлар авж олди. Бобур Мирзо бу ҳақда шундай дейди: ”Самарқанд аҳликим...бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар... ”Подшоҳнинг ишини давом эттирадиган валиаҳдининг йўқлиги осойишта ўлкани таназзулга етаклади.

Тарихий манбаларда Шайбонийхон Султон Аҳмад Мирзонинг навкари бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. ”Тарихий Рашидий”да қуйидаги қайдларни ўқиймиз: ”Шоҳибекхон (Шайбонийхон) тафриқа ва аввора бўлғонидин кейин тўла бечоралик тортиб, ночор Мовароуннаҳрга келди. Шу вақтда Султон Абу Саъид мирзонинг ўғли Султон Аҳмад мирзо Мовароуннаҳрга подшоҳ эрди. Ўзлари тўла улуғ давлатманд киши эрди. Бу жиҳатидин ҳар тариқалиқ подшоҳ ва беклар бу подшоҳнинг хизматлариға роғиб эрди. Бу жумладин Амир Абдулали тархон Бухорои шарифда подшоҳ эрди. Шоҳибекхон уларнинг хизматиға борғанда ани мулозимлари қаторида қилиб эрди. Мундин бўлак подшоҳлар ҳам анинг хизматини ихтиёр қилиб эрди. Султон Аҳмад мирзонинг ниҳоят улуғлиқини шу ердан қиёс қилғали бўлур, токи Мирзо ҳаёт эрди Шоҳибекхон Амир Абдулали тархоннинг мулозимларининг қаторида турди”. Яъни

тарихчи Мирзо Ҳайдар айтмоқчи, Султон Аҳмад вафот этгач, Шайбонийхон янги давлат қуришга фурсат етганини сезиб, Туркистонга кетди ва куч тўплаб, Мовароуннахрни эгаллади, Султон Аҳмаднинг тириклигида эса у бунга ботинолмасди.

Мирзо Ҳайдар ҳақ, Хондамир ҳам Султон Аҳмад Мирзо қўшинида улуғ инсонлар, жумладан Навоий хизмат қилганини ва Амир Султон Ҳасан Арҳангийнинг навкари бўлганини тасдиқлайди: "Бир куни юқори мансабли Амир(Навоий) кўпгина сарой амирлари ҳузурида арз қилиб келган кишиларнинг арзларини тинглаб ўтирганларида, тўсатдан садрлик каби олий мансабга етишган Мавлоно Қутбиддин Ҳавофий келиб қолди ва ўта безовта бир ҳолда, арз қилиб келган кишилар орасидан жой олди-да, олдин менинг арзимга қулоқ солинг, деди.

Ул олий Ҳазрат ҳол-аҳвол сўраш ва меҳрибончилик кўрсатиш орқали жаноби Мавлавийнинг ғазабини сўндиришга уриндилар ҳамда уни ўз ёнлариға ўтирғизиб, нимадан шикоят қилиб келганини сўрадилар. У шундай жавоб берди:

-Хожа Ҳусайн Кирангий мени қаттиқ ҳақорат қилди. У менга, сен илгари Мавлоно Муҳаммад Муаммоий навкарларидан бири эдинг, деди.

Ул Ҳазрат бу гапни эшитиб, ажабландилар ва қулган ҳолда муборақ тилларига қуйидаги сўзларни келтирдилар:

-Бу гапдан ачиқланиш ва даъволашишнинг нима кераги бор!? Агар ўша Хожани бу ерга чақириб, ушбу даъвони кўриб чиқадиган бўлсак, унинг айтганлари тўғри бўлиб чиқади. Тўғри гапдан хафа бўлиш эса ақлга тўғри келмайдиган ишдир.

Шундан сўнг ул ҳазрат(Навоий)нинг ўзлари ҳам Султон Саъид Мирзо Султон Абусаъид(яъни ўғли Султон Аҳмад Мирзо қўшинида-муаллиф) ҳукмронлиги замонида Амир Султон Ҳасан Арҳангий навкари бўлганликлари сабабли шундай дедилар:

-Илгари Амир Султон Ҳасаннинг навкари бўлган мен(Навоий) эндиликда амирлик каби муҳим мансабга эришганлигимга ва ноиблик каби юқори лавозимга етишганлигимга қарамасдан, ҳали ҳам у кишининг хизматида бўлишдан ор қилмайман, балки агар имкони бўлса, (у кишига) олдингидан ҳам кўпроқ хизмат қилиб, ўзимнинг у кишининг қуллари жумласидан ҳисоблайман.

У ерда ҳозир бўлганлар бу гапларни эшитиб, ул ҳазратнинг бениҳоя камтарлиги ва хушфёъллигидан ҳайратга тушдилар.

Хўш, Ҳазрат Навоийнинг Султон Аҳмад Мирзо нима алоқаси, бор дейсиз? Навоийшунос Шухрат Сирожиддиновнинг ёзишича, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро саройига чақирилгунга қадар уч султон хизматида бўлади: Абулқосим Бобур, Абу Саъид мирзо ва Султон Аҳмад Мирзолар. Бу даврда етти иқлимга донг таратган Навоийдек ижодкорнинг Хожа Аҳрорнинг муриди бўлмиш Султон Аҳмад ўз саройидаги мажлисларга таклиф этиб, ғазалларига мафтун бўлган бўлса ажаб эмас. Негаки султоннинг пири Хожа Аҳрордек авлиёлар султони Навоийнинг яқин суҳбатдоши, устози ва дўсти ҳисобланган. Айрим навоийшунослар Навоий Самарқандда қийналиб яшаган дейишади. Аммо ўз даврининг қудратли давлатмандлари ва султоннинг яқин кишилари Амир Дарвеш Муҳаммад Тархон, Амир Аҳмад Ҳожибек ва қутбул авлиё Хожа Убайдуллоҳ Навоийнинг яқин суҳбатдошлари ва дўстлари бўлганлигидек келиб чиқсак, уларнинг мутафаккирни зўрға кун кўрганига индамай қараб туришгани мантиққа тўғри келмайди. Қолаверса “Бобурнома”да яхши инсон сифатида тилга олинган Султон Аҳмад Мирзонинг ўзи ҳам шоирлар султониға ҳомийлик қилгани ҳақиқатдан йироқ эмас. Аммо бу ҳақда ҳеч нарса ёзилмаган. Мирхонд “Равзатус –сафо” асарида ёзади: ”Амир Алишер... Хуросондин беҳиштмонанд Самарқандга бориб, Хожа Жалолиддин Фазлулло Абуллайсий хонақоҳида турди ва авқотини(вақтини) аксари китоб мутолаасиға масруф тутиб, гоҳо Амир Дарвеш Муҳаммад Тархон ва Амир Аҳмад Ҳожибек билаким, Мовароуннаҳрнинг соҳиб ихтиёри(ҳукмдорлари) эрдилар, ихтилод этти(бирга бўлди). То бу айёмдаким, мирзо Султон Аҳмад(Мовароуннаҳр ҳокими) ҳоқони мансурнинг(Султон Ҳусайн) Хуросонға юруш қилғони учун, Аму суйидин убур кўрғузди(ўтди), Амир Алишер доғи ўрду (кўшин) билан сафар оҳангин тузди”. Навоий Султон Аҳмад Хуросонга юриш қилиш мақсадида Амударёдан ўтганда, у билан бирга эдики, Абу Саъид Мирзонинг вафоти тўғрисидаги хабар етиб келиши билан ҳукмдордан рухсат олиб, Ҳирот томон йўл олади.

Мухтасар қилиб айтганда, Навоий Самарқандда тахминан 1465-1469 йилларда яшаган. Аммо Шухрат Сирожиддинов манбаларда Навоийнинг Самарқандга келиш санаси кўрсатилмаганлигини айтади. Хуллас яна мавҳумликлар ва ноаниқликлар кўп. Гап шундаки, тадқиқотчилар томонидан бу борада шоирнинг Самарқандда яшаган даври ҳамда Султон Аҳмад, Амир Аҳмад Ҳожибек, Амир Дарвеш Муҳаммад Тархон билан муносабатларини ўрганиш ва кўплаб

саволларга ойдинлик киритиш талаб этилади. Бу эса ўз навбатида Буюк Навоийнинг таржимаи ҳолини янги маълумотлар билан тўлдиради.

ШОҲЛАР ДАРВЕШИ ЁХУД БОБУР ҚАЛАНДАР ВА НАВОИЙ

Султон назари тушган ноёб болакай

Алишер Навоий бир байтида *“Навоий назмининг қуёш лавҳида ёзилиши”*да Хусайн Бойқаронинг нечоғлиқ катта хизмати бор эканлигига, буни у *“шоҳу хурдадон буюрганлигига”* урғу беради.

Навоийшуносликда Алишер Навоий таржимаи ҳолида темурий ҳукмдор Абулқосим Бобур Мирзо билан боғлиқ муносабатлар деярли тадқиқ этилмаган. Биз ушбу ҳақда имкон қадар сўз юритишга қарор қилдик. Чунки Навоий ҳаётида ва унинг бетакрор истеъдодининг шаклланишида Абулқосим Бобур Мирзо (1422-1457) ҳам муҳим рол ўйнагани баайни ҳақиқатдир.

Хуросонда Абулқосим Бобур ҳукмдорлиги даври (1449-1457)да Навоийнинг отаси Амир Ғиёсиддин Кичкина подшоҳнинг яқин кишиларида бири бўлган. *“(Ғиёсиддин Боҳодир) ...чизатой улуси улугларидан ва султон Абулқосим Бобур баҳодир ҳукмронлиги даврида султоннинг яқин кишиси бўлиб, мамлакатни идора қилиш ва давлатга кафиллик унинг инон –ихтиёрида эди. Бениҳоят фаоллигидан ҳаммавақт ўғлига (Навоийга) фазилат ўргатди, тамом ҳимматини саодатманд фарзандини илм-хунар безаклари билан зийнатлаш ҳамда ҳидоят нурлари билан равшан қилишга сарф қилди”*. (Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”сидан) .Султон Абулқосим Бобур ёш Навоийни қадрлар, ундан қўлидан келгунча оталарча ўз марҳаматини аямас, ҳар доим қўллаб- қувватларди. Керак бўлса, илм эгаллаши учун барча шарт-шароитларни яратиб берган эди.

Навоийшунос Муҳаммаджон Маҳмуд “Навоийга янгича қараш” асарида Ғиёсиддин Кичкина Алишерни тарбиялашни Султон Абулқосим Бобур қўлига топширганлигини айтади. *“Маърифатпарвар Ғиёсиддинбек Хиротдан узоқ бир ерга ҳоким қилиб тайинлангач, у ўғли Алишерни тарбиялашни шоҳ Абулқосим Бобурдан илтимос қилади. Ҳукмдор унинг илтимосини қабул қилиб, Алишерни ўз фарзандидек тарбиялай бошлайди. Ёш Алишер “Малик ул-калом” Лутфийни бир газали билан қандай ҳайратга солган бўлса, Абулқосим Бобурни ҳам ўз шеърлари билан мафтун этади. Орадан маълум бир муддат ўтгач, ҳукмдор*

Алишерга таълим беришни ўз асрининг алломаси, теурийзодалар мураббийси Сайид Ҳасан Ардашерга топиради. Ардашер фавқуллодда катта истеъдод соҳиби, яқинда отаси дунёдан ўтган Алишерни ҳам меҳрибон пиру устоз, ҳам ҳақиқий ота сифатида тарбиясига олади... Навоий Сайид Ҳасан Ардашерга йўллаган маснавий мактубида Абулқосим Бобур ва Сайид Ҳасан Ардашер унга таълим берганлари учун фарзандим, деб мурожаат қилганларини мамнуният билан эслайди". (М. Маҳмуд. "Навоий ижодига янгича қараш". Т. "Мерос". 2015 й. 11-б.) Бироқ Навоийнинг ўзи "Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер"да ёш Алишернинг болалигидан Бобур Мирзо томонидан таълим бериш учун Ҳасан Ардашерга топирилганини инкор этади. Навоий Ардашер билан Бобур Мирзо вафотидан сўнг учрашиш бахтига муяссар бўлган. *"Салтанат тахти Султон Иброҳим мирзога қарор тутгандаким, тарих секкиз юз олтмиш (1457-1458 йиллар) эрди, бу фақир (Навоий) алар (Ардашер) суҳбатига мушарраф бўлдум. Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматига етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди ва алар келиб аҳвол сўрарлар эрди: "Ташвише бўлмамиш бўлғайким, бу кун сендин хабар топа олмадук". Ва бу фақирни фақр тариқига далолат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурга тарғиб кўргузурлар эрди*". Кўриниб турибдики, Навоийнинг Ардашер билан "ота –боладек" яқин муносабатлари Бобур ҳаётлигида эмас, аксинча унинг вафотидан кейин бошланган.

Навоий подшоҳнинг тутинган ўғли

Сом мирзо Алишер ёшлик айёмини Бобур Мирзо хизматида ўтказганлиги ва қобилияти жиҳатидан подшоҳга ёқиб, унинг тутинган фарзанди сифатида танилгани ҳақида ёзади. (Ш. Сирожиддинов. "Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий – типологик, текстологик таҳлили". Т. "Академнашр". 2011 й. 298-б.) Фаҳрий Ҳиротий *"Алишер ўн яшарлигида Абулқосим Бобур хизматида кирган"*лигини тасдиқлайди. Бинобарин, ўн ёшидан, яъни 1450 ёки 1451 йилларда подшоҳ саройига хизматга киргани Навоий истеъдодини тан олинишининг ифодаси эди. Чунончи, Давлатшоҳ Самарқандий ҳам *"Султон Абулқосим Бобур ...улуғ амир (Навоий)га таъби (шеъри)нинг мулойимлиги,зийраклиги учун офаринлар ўқир эди, баъзи пайтларда улуғ амир битган туркийча ёки форсийча*

*шеърларни мутолаа қилар ва хайрли дуолари билан қўллаб-қувватларди...”, - дейди. Албатта, мусулмончиликда ота фарзанди ҳақиқага хайрли дуолар қилишидан келиб чиқсак, ҳақиқатан Сом Мирзо таъкидлаганидек, Абулқосим Бобур бошқаларга ўхшамаган, фариштасийрат бу йигитни фарзандлари қаторида кўрган ва ундан ўз панд-насихатларини, ёрдамини аямаган. Подшоҳ бор –йўғи 36 йил яшаб (отаси Бойсунғур Мирзо ҳам 36 йил умр кўрган), 8 йил ҳукмдорлик қилган бўлса-да, аммо ёш Алишер Навоий ҳаёти ва ижодида ўчмас из қолдирди. Негаки, Давлатшоҳ Самарқандий таъбири билан айтганда, Навоий ҳам **“мағфиратли подшоҳ (Абулқосим Бобур) замонида унинг ҳашамати ва ҳиммати билан ҳаммавақт фазилат орттиришга интилди, фазл эгаларининг суҳбатини топди, карамли таъби ва ўтқир зехни шеър айтиш, ўтмиш тарихни ўрганишга қаратилди. Ёшлик пайтидаёқ, икки тил эгаси, туркийда соҳиби фан, форсийда фазл эгаси бўлди”**. Мирхонд “Равзат ус-сафо”да бу борада қуйидагиларни ёзади: **“Ул жаноб амир Алишер болалик айёми ҳамда йигитлик ҳангоми аввалида зафарнишон ҳоқон (Абулқосим Бобур) мулозаматидан кун кечирди. Ул ҳазрат Султон Ҳусайн Мирзо Абулқосим Бобур билан ҳамсуҳбат бўлган кезлари амир Алишер ҳам ул олий даражали подшоҳнинг мулозаматини ихтиёр қилди. Мирзо Бобур тангри таолонинг раҳматиға етишгандан кейин, ҳоқон Мансур Султон Ҳусайн муқаддас Машҳад шаҳридан Марвға келди. Ул соф кўнгиллик амир шу вилоятда тўхтаб, фазл касб этиш ва илм орттириш билан машғул бўлди”**. Алишер Навоий Бобур Мирзо вафот этгач, 1457-1464 йилларда Машҳадда таҳсил олиш билан шуғулланди. Султон Ҳусайн эса қўшин тўплаб, Хуросон тахтини эгаллашга ҳаракат қилди. Тарихчилар Абулқосим Бобур касаллик туфайли бевақт оламдан ўтганлигини таъкидлашган. Аммо Ҳерман Вамберининг “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” асарида Бобур Мирзо ичкиликка ружў қўйганлиги туфайли ёш ўлиб кетгани айтиб ўтилган. Подшоҳнинг ислом шариати ва тариқатда мустаҳкам турганини, Нақшбандийлик сулукида бўлганини ҳисобга олсак, унинг ўлимига динда таъқиқланган –ичкилик асосий сабаб эканига ишониш қийин.*

Ўн яшар маслаҳатчи ва яқин суҳбатдош

Хондамир “Ҳабиб ус-сияр”да ҳам фавқулодда истеъдодли Алишер Навоий Абулқосим Бобурнинг яқин суҳбатдоши бўлганини қайд

этади. "Мажолис ун-нафоис"нинг еттинчи мажлисидаги Шохрух Мирзо билан боғлиқ воқеанинг ***"Бу фақири ҳақир (Навоий) Бобур Султон муборак тилидан мундоқ эшиттимки..."*** деб бошлангани ҳам Хондамир фикрини тасдиқлаб турибди. Яъни Навоийнинг юксак истеъдод, гўзал ахлоқ ва бетакрор фазилатини кадрлаган подшоҳ уни яқин кишиларидан бири, яъни тутинган ўғли сифатида ўз саройи хизматига жалб қилган. Дарвоқе, Навоий Абулқосим Бобурнинг ўғли Шох Махмуддан бор-йўғи беш ёш катта эди. 1457 йилда Бобур Султон вафот этганда, Шох Махмуд Машҳадда шох деб эълон қилинганда, Навоий унинг ёнида эди. Шох Махмуд Ҳирот сари юришда амакиси Алоуддавла Мирзонинг ўғли Муҳаммад Иброҳимдан енгиледи. 1459 йилда эса Қобул ҳукмдори амир Бобога қарши жангда 14 ёшида ҳалок бўлади.

Иккинчидан, Абулқосим Бобур ёш Алишернинг ҳам шеърлари, ҳам суҳбатлари, ҳам маслаҳатларининг шайдоси эди. Бундан ташқари, бу пайтда Навоий Хуросонда машҳур шоир сифатида танилганди. ***"Чун ул авқотда (бу вақтда) фақирнинг (Навоийнинг) назмлари Хуросонда шуҳрат тутуб эрди"***. Хуросонда шоирнинг шуҳрат тутишида шеърят ихлосманди Бобурнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Учинчидан, подшоҳ сафарларда Навоийни ўзи билан бирга олиб юрган.

Бойсунғур мирзо ўғлига нисбатан қаттиққўл бўлганми?

Бобур Мирзо таржимаи ҳоли тўғрисида икки оғиз тўхталсак, у 1422 йил Ҳирот шаҳрида дунёга келади. Отаси Бойсунғур Мирзо ибн Шохрух мирзо ибн Амир Темур, онаси эса Гавҳарнасаб оқа Хоразмийдир. Абдураззоқ Самарқандий "Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн"да 1422 йилнинг 7 июлида Мирзо Абулқосим Бобур Баҳодир ибн Мирзо Бойсунғур таваллуд топганини қуйидагича тасвирлайди: ***"Саккиз юз йигирма бешинчи йили ўн еттинчи ражабда шахзода Абулқосим Бобур энг яхши бир соатда ва энг қутли бир вақтда йўқлик қоронгулигидан борлиқ оламига келди, унинг ҳумоюн тугилиши нурлари олам сатҳини равшан қилди ва тириклик гулзори унинг тугилиши саодати билан гулшан софлигини касб этди. Мирзо Бойсунғур шоду хуррамлик билан айшу ишрат асбобларини муҳайё қилиб, ҳазрати ҳоқони саид (Шохрух Мирзо) ва давлат арконларига дабдабали бир тўй берди, бир неча кун эрталабдан шомгача ва шомдан тонггача хосу авомлар***

хурсандчилик эшикларини очиб, халойиқ қўлларини (рақсга) ташлаб, оёқ тепсиниб, шодлик палосига қадам қўйди”.

Бироқ, Навоий “Муншаот”нинг 55-мактубида Бадиуззамон Мирзога насиҳат қилар экан, ”Ота билан ўғилдан ота билан ўғил ўртасида фарқлар бор. Бойсунғур Мирзо ўғлонларидан Бобур Мирзодек эмас эдингизки, кўп шафқат кўрмаган бўлсангиз,” - дейди. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Бойсунғур Мирзо ўғиллари Алоуддавла ва Султон Муҳаммадга қараганда кенжа шахзода Бобурга нисбатан қаттиққўл бўлган ёки камроқ меҳрибонлик, ғамхўрлик кўрсатган. Балки бу ҳақда Абулқосим Бобур доимий суҳбатдоши Навоийга ўзи сўзлаб бергандир. Бу бир тахмин, холос. Иккинчи томондан, Бойсунғур Мирзонинг 1433 йилда, яъни Бобур Мирзонинг 11 ёшида вафот этганини ҳисобга олсак, балки Навоий “кўп шафқат кўрмаган” деганда, темурийзоданинг эрта етим қолганини назарда тутган бўлса не ажаб.

1447 йил Шохрух Мирзо вафотидан сўнг Хуросонда темурийлар ўртасида ўзаро кураш авж олгач, кўпчилик илм аҳли, зиёлилар, беклар, мулкдорлар Ҳиротни ташлаб кетишади. Абулқосим Бобур Мирзо Улуғбек, Абдуллатиф ва Султон Муҳаммадга қарши жанглар олиб бориб, тахтга ўтиргач (Ҳ. Сатторийнинг “Олтин силсила”сида Бобур Мирзо Хуросон тахтини 1451 йилда эгаллагани ёзилади) ва мамлакатда тинчлик ўрнатилгач, кетганлар яна ўз уйларига қайтадилар. Улар орасида Алишер Навоийнинг оиласи ҳам бор эди. Ғиёсиддин Кичкина Ҳиротга қайтгач, подшоҳ хизматига киради ва кўп ўтмай Сабзавор вилояти ҳокими этиб тайинланади. Бу ҳақда Навоий шундай дейди: **”Мулк подшоҳи (Бобур Мирзо) отам (Ғиёсиддин Кичкина)ни ҳукумат расми билан Сабзаворга юбориб эрди”.**

Навоийнинг отаси қачон вафот этган?

Навоийшуносликда Алишер Навоийнинг отаси вафот этган сана билан боғлиқ ноаниқликлар мавжуд. ”Мажолис ун-нафоис”нинг изоҳларида Суюма Ғаниева **“Отаси вафотидан сўнг ёш Алишер ҳам подшоҳ саройига хизматга киради. Бу вақтда Ҳусайн Бойқаро ҳам Абулқосим Бобур хизматида эди”,** - деб таъкидлайди. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ ҳам **“1452 йили (Навоийнинг) отаси вафот этади. Шу йили Ҳирот тахтига ўтирган Шохрухнинг набираси Абулқосим Бобур Алишер ва унинг мактабдош дўсти Ҳусайнни саройга, ўз тарбиясига олди. 1452 йили ўзи билан Маишҳадга олиб**

кетди”, - деб ёзади. М. Имомназаров эса *”Шохрухнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳирот тахтига ўтиргач, Алишернинг отасини Сабзаворга ҳоким этиб тайинлади. Лекин орадан кўп ўтмай Ғиёсиддин Кичкина дунёдан кўз юмди. Бу пайтда Алишер эндигина 12 ёшга қадам кўйган эди. Абулқосим Бобур Алишер ва унинг мактабдош дўсти Ҳусайнни ўз тарбиясига олди, 1456 йили эса ўзи билан Маишҳадга олиб кетди”*, - дейди. Аммо навоийшунос Шухрат Сирожиддинов Фахрий-Ҳиротий маълумотларига асосланиб, Навоийнинг отаси Абулқосим Бобур вафот этган даврда ҳам тириклигини, Абу Саъид Мирзонинг хизматида бўлганини айтади. *”...Ғиёсиддин Кичкинанинг Абу Саъид даврида тирик эканлиги замонавий навоийшуносликдаги “Навоийнинг отаси шоир ёшлигида (11-12 ёшларда) вафот этган” деган фикрнинг нотўғри эканлигини кўрсатади. Бу эса Навоий ҳаёти талқини бўйича илгари сурилаётган “Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Маишҳадда қолган Навоий чор-ночор аҳволда кун кечирган” каби қарашларни инкор этади...”*. Ҳ. Сатторий, Ҳожи Исматуллоҳ, М. Имомназаров Абулқосим Бобур тахтга ўтирган санада чалкашликка йўл қўйишган. Аслини олганда, “Шарқнинг машҳур сулолалари” китобида келтирилишича, Султон Абулқосим Бобур Хуросон тахтига 1450, 1451 ёки 1452 йилда эмас, балки 1449 йилда келган.

Дунёга қизикмаган олампадох

Навоий Абулқосим Бобур ҳақида “Мажолис ун-нафоис”да қуйидагича ёзади: *”Бобур Мирзо дарвешваш ва фанийсифат ва карим ул-ахлоқ киши эрди. Ҳиммати оллида олтиннинг дағи кумушининг тош ва туфроқча ҳисоби йўқ эди. Тасаввуф рисолаларидан “Ламаъот” билан “Гулишани роз”га кўп машғуф эрди. Таъби дағи назмга мулойим эрди”*. Подшоҳ Абулқосим Бобур форсча ва туркийча шеърлар ҳам ёзган.

Неча юзинг кўриб ҳайрон ўлайин,

Илоҳи, мен сенга қурбон ўлайин.

Хўш, нега Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Ҳусайн Бойқаро сингари Абулқосим Бобурни ҳам дарвешваш яъни дарвешдек ёки дарвештаъб деб атайди? Нажмиддин Комиловнинг “Навоий ҳикматхонаси”да ёзилишича, “Хўш (шоҳлар дарвешли бўлган) султонда дарвешликнинг қайси белгилари мужассам бўлиши керак? Навоийнинг кўрсатишича, булардан бири ҳақни таниш, илмга

ташналик, ҳаётда эса хокисор бўлиб, ўзини фақирона тутишдир... Яъни (Шоҳлар дарवेशининг) қалби билимлар кони, тахту бахти фалак билан тенг бўлса ҳам, бироқ ўзини афтодаҳол, камтар тутати, манманлик қилмайди, ғурур, такаббурлик, шоҳлик, салтанат ҳавосидан кўтарилиб, ўзини барчадан баланд тутиш унга бегона. Дарवेशликнинг яна бир белгиси, ошиқлик, дардли ва огоҳдил бўлиш”. (“Камалак”. Адабий-танқидий йиллик тўплам. Н. Комилов. “Навоий ҳикматхонаси”. Т. 1990 й. 25-26-б.) Дарҳақиқат, гўзал ахлоқ соҳиби Бобур Мирзо тахтда ўтирсада, охиратини ўйлаган, тож кийсада унга маҳлиё бўлмаган, шоҳлик рутбасида дарवेशдай ҳалол ва ҳалим, марҳаматли адолатпарвар темурийзода бўлган. Яъни дарवेशваш ва фанийсифат подшоҳ дарवेशлик маслагина қабул этиб, юртни бошқарса чинакам адолат қарор топа олади. Бундай шоҳдан дунё обод бўладию, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ, унинг заки, таъбу таровати маънавий олам билан банд бўлади, аслида. Аниқроқ қилиб айтганда, шоҳлар дарвени Абулқосим Бобур камолотга элтувчи тасаввуфга оид асарларни, яъни Фаҳриддин Ироқийнинг “Ламаъот” (“Шуълалар”) ва Шайх Маҳмуд Шабустарийнинг “Гулшани роз” (“Сирлар олами”) каби маънавий хазина бўлмиш китоблар”ни мутолаа қилиш билан машғул бўлган.

Саройдаги мушоиралар

Хуросон ҳукмдори нафақат тасаввуфга оид китоблар ўқиган, балки “Алишер Навоий” қомусий луғатида “Бобур Қаландар (Дарвеш) номи билан машғул бўлган Абулқосим Бобур атрофига шоирларни тўплаб, мушоиралар ўтказишни хуш кўргани” қайд этилади (“Алишер Навоий”. Қомусий луғат. Биринчи жилд. Т. “Шарқ” НМАК БТ. 2016 й. 120-121-б). Бинобарин, подшоҳ саройида Абулқосим Бобурнинг дарवेशвашлиги учунми мушоираларда тасаввуфга йўғрилган шеърлар ўқилган, йиғинлар дарवेशона мажлисларни эслатиб турган. Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, Навоий сарой шоири сифатида Абулқосим Бобур ҳузуридаги адабий мажлисларининг фаол қатнашчиларидан бири бўлганлигини, бу йиғинларда шоир томонидан ўқилган шеърлар подшоҳ ва анжуман аҳлининг эътиборини тортганлигини истисно этиб бўлмайди. Сарой адабиёти Бобур Мирзо даврида ҳам бир қадар ривожландики, ўнлаб шоирлар бунинг учун ўз ҳиссаларини қўшдилар. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Бобур Мирзо хизматидаги Мавлоно Сулаймоний бадиҳани

равон айтганлигини тасдиқланганлигидан келиб чиқсак, шоир ўзи гувоҳ бўлганидек мажлис қатнашчилари ҳақида фикр-мулоҳазаларини кейинчалик ўз тазкирасига киритади. “Мажолис ун-нафоис”да қайд қилинишича, Мавлоно Муҳаммад Муаммой Бобур Мирзо сарой хизматчиларидан бири бўлганки, бойлигини сарфлаб, Шерозда Ҳазрат Хожа Ҳофиз қабри бошида гумбаз ясаган ва Абулқосим Бобурни ушбу зиёратгоҳга таклиф қилиб зиёфат ташкил қилган. Навоийнинг ёзишича, “Муаммой... андин сўнгра ҳам салотин (султонлар) мажлисида мақбул ва махсус эрди” (А. Навоий. “Тўла асарлар тўплами”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2012 й. 319-б.). Вали Қаландар, Ҳофиз Шарбатий ҳамда Мавлоно Муҳаммад Аминлар ҳам Абулқосим Бобур анжуманларининг фаол иштирокчиларидан бўлишган. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Ҳофиз Шарбатий ҳақида ёзар экан, бир воқеани келтиради. Бобур Мирзо хиёбондан Ҳиротнинг муфтиси сархуш Мавлонзодаи Абҳарий билан келаётганда, Ҳофиз Шарбатийга Мавлонзодага қадаҳ тутиб, бир байт ўқишни буюрди. (Таржимаси)

***Мурувватли ва гуноҳ ишларни ёниб кетувчи подшоҳ даврида
Ҳофиз соқий бўлдию, муфтий майхўр бўлди.***

Бобур Мирзо байтни эшитиб, Ҳофизнинг иқтидорига офарин айтди.

Навоий “Мажолис ун-нафоис”даги Вали Қаландарга бағишланган мақолада уни Бобур Мирзо ҳузурида мулозим эканлигини таъкидлаш билан бирга, қорақуюнлилар шахзодаси Пири Будоғ Ҳирот шоирларини Шерозга элтганда “ул ҳам борди” дейди. Демак бундай тасдиқдан қорақуюнлилар Ҳиротни эгаллаганда, Пири Будоғ Шерозга шоирларни олиб кетгани маълум бўлади.

Шоир Муҳаммад Амин “Дилбарам” номли ғазалини Бобур Мирзо “тобуғига (ҳузурига) келтурди”. (А. Навоий. “Тўла асарлар тўплами”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2012 й. 321-325-б.) Ёқимли бу шеърни подшоҳ адабий мажлисларда ёддан ўқиган. Ҳақиқатан, Бобур Мирзо ҳомийлигида кўплаб шоиру адиблар шаклланиган тарихдан маълум. Мавлоно Тўтий ҳам ***“Бобур Мирзо мулозаматида тарбия топти”*** ва саройдаги адабий муҳит ва мажлисларда истеъдодли шоир бўлиб шаклланди. (А. Навоий. “Тўла асарлар тўплами”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ 2012 й. 313-б.) “Мавлоно Волахий ошуфта киши эрди”, - деб ёзади Навоий. Волахий Бобур Мирзо Машҳад шахрига борганида подшоҳга бағишлаб “Ораста” радифли қасида ёзади. Ушбу қасидада “Шоҳ Абулқосим даврида

Султон Али Мусо Ризо “шаҳид бўлган” Машҳад жаннатдан ҳам ёқимли бўлгани” қаламга олинади. Мавлоно Қанбарий ҳам ижод шайдоси Бобур Мирзога бағишлаб, қасида яратганини Навоий таъкидлайди. Шунингдек, Абулқосим Бобур саройида шоирлардан ташқари олиму уламолар, фикҳлар, мунажжимлар, табиблар ва бошқа соҳалар вакиллари хизмат қилишган. Машҳур тарихчи олим Абдураззоқ Самарқандий ҳам Абулқосим Бобур хизматида бўлган ва унинг ҳарбий юришларида ҳамроҳлик қилган. Умуман олганда, ”Мажолис ун-нафоис”да Бобур Мирзо саройидаги мажлис иштирокчилари, шоирлар, давр фозиллари, зиёлилар тўғрисида кенг ёритилганлиги Навоийнинг ушбу мушоираларда мунтазам қатнашганлигини билдиради. Қолаверса, юқоридаги маълумотлар ўз навбатида Бобур Мирзо саройи чинакам илм-маърифат ва маданият маскани бўлганини кўрсатади. Шоислом Шомухамедов “Форс – тожик адабиёти классиклари” китобида Абулқосим Бобур давридаги маънавий ривожланишни ҳамда адабиётнинг гуллаб яшнашини, адабий муҳитни Ҳусайн Бойқаро замони билан бир қаторга қўяди. ”...Абулқосим Бобур эса илмдўст, адабиётчи бўлган, ўз саройига олимлар, шоирлар, санъат арбобларини тўплаб, уларга ҳомийлик қилган... Аввало шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, Абулқосим Бобур ва айниқса, Ҳусайн Бойқаро билан Навоийлар давлатида адабиётнинг тараққий топиши учун анча қулай шароит яратилди”. (Ш. Шомухамедов. “Форс – тожик адабиёти классиклари”. Т. 1963 й. 168-б.)

Мухтасар қилиб айтганда, Абулқосим Бобурнинг Навоий ҳаётида тутган ўрни устозлари Абдурахмон Жомий, Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммадларникидан кам эмас.

НАВОИЙГА ИХЛОС ҚЎЙГАН ТУРКМАН ҲУКМДОРИ

ёҳуд Яъқубхон оққуюнли ва шоирлар султони

Алишер Навоий билан яқин дўстона алоқа ўрнатган туркий ҳукмдорлардан бири Султон Яъқубхон Оққуюнли туркмандир. Шоир ўз асарларида Яъқуб подшоҳ номини чексиз ҳурмат билан тилга олади.

Тарихга назар солсак, оққуюнли(Оқ қўйлилар) туркманлар мамлакати(1378-1508) -14-15 асрларда Курдистонда ҳамда Кавказолди ва Кичик Осиёнинг баъзи минтақаларидаги бирлашган ўғуз(туркман) қабилалари иттифоқи сифатида ташкил топган. Байроғида оқ кучқорнинг расми бўлган Оқ қуюнлилар Византия солномаларида Анатолиянинг шарқига қўчиб келишларидан -1340 йилдан бошлаб эсга олинади. Амир Темур 1402 йили Усмонлилар империясига қарши жангда иттифоқчи сифатида қатнашган оққуюнлилар давлати асосчиси Қора Усмон(1378-1434)га Диёрбакр вилояти (ҳозирги Туркиянинг Дажла дарёси оқими)ни инъом этганди.

Қора Усмоннинг набираси Узун Ҳасан(1423-1478) акаси Жаҳонгирга қарши урушда ғалаба қозониб, давлатни мустақил бошқара бошлади. 1467 йилда эса у Қора қуюнли(қора қўйлилар)лар ҳукмдори Жаҳоншоҳни мағлуб этиб, Оқ қуюнлилар салтанат тузади ва пойтахтни эса Табризга қўчиради. Шимолий Эрон, Озарбайжон ва Ироқ ҳудудини эгаллаган Узун Ҳасан оққуюнли подшоҳлик мақомини эгаллайди. У “Қонуннома” номли қонунлар тўпламини ишлаб чиқади ва қатор ислохотлар ўтказди. Бироқ 1473 йилда Узун Ҳасан Тержондаги жангда Усмонлилардан мағлубиятга учраган бўлсада, 1480 йилда унинг ўғли Яъқуб подшоҳ даврида Сулаймонбек бошчилигидаги Оққуюнлилар армиясининг турклар билан муҳорабада қўли баланд келади.

Ҳасанбекдан сўнг тахтга аввал Халилбек, 1478 йилда эса 14 яшар Яъқуббек ўтирди. Султон Яъқуб Озарбайжон, Ироқ ва Эроннинг бир қатор шаҳарлар эгаллаб, Оққуюнли туркманлар давлати ҳудудига қўплаб мулкларни қўшиб олди. Султон Яъқубхон даврида Оққуюнлилар мулки шарқнинг қудратли давлатлардан бири айланди. 1489 йили Султон Яъқуб даврида маслаҳатчи Сайфиддин Исо томонидан молиявий ислохотлар бошланади. Бу ислохот авлоддан

авлодга мерос суюрғол тизимини ўзгартириб, янгидан ерларни рўйхатга олишни кўзда тутарди. Суюрғолдан айрилиб қолишни истамаган мулкдорлар ислохотга кескин норозилик билдиришди. 1490 йили Султон Яъқуб ва укаси Юсуфбек онаси томонидан заҳарлаб ўлдирилади ва ислохотлар ҳам тўхтатилади. 1508 йилда эса сўнги оққуюнли султон Муродни енгиб, Исмоил Сафавий бу салтанатни чек қўяди.

Тарихдан Султон Яъқубхоннинг шоир бўлгани, гўзал шеърлар ёзгани маълум. Оққуюнли мамлакати ҳукмдори Яъқуб Мирзо бошчилигидаги адабий муҳитда Фахрий Ҳиротийнинг айтишича кўплаб шоирлар ижод қилган. Ана шундан 40 нафари ҳақида Фахрий Ҳиротий маълумот бериб ўтади. Навоий ҳам “Мажолис ун-нафоис”да бундай адабий муҳит ҳақида шундай маълумотларни келтиради: “(Оққуюнлилар давлати бош вазири) Шайх Нажм – ҳам совалиқдур ва Қози Исоға қаробатдур. Султон Яъқуб қошида андин махсусроқ ва нойиброқ киши йўқ эрди...Фуқаро ва масокиннинг ишига кўп мададкорликлар қилди. Андоқки яхши оти атроф ва жавонибқа борди. Бу фақир(Навоий) била дағи ғойибона муҳаббат ва ёрлик ва инилик қоидасин маръи тутти”...Шунингдек, ”Қози Исо -...Султон Яъқуб уни ул мартабада таъзим ва тарбият қилдиким, ҳеч подшоҳ аҳли алоқадин ҳеч кишини онча тарбият қилганини тарихларда кўрилмайдур...Дерларким, шеърға андоқ машъуфдурким, кунда ўн ғазал, балки кўпроқ ҳам айтур эрмиш...”(Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 408-409-б). Албатта Навоий зикр этган Қози Исо Султон Яъқубхонни ҳамиша адолатга ундаган. Қазвиний у адолат билан кўпчиликнинг қалбида ҳурмат иморатини қурган эди”, деб ёзади.

“Мажолис ун-нафоис”да Навоий Дарвеш Деҳакий ҳақида ёзар экан, “...Филвоқеъ фақир(Навоий)нинг шеърға шуурум бор ул тарафдан(Оққўюнлилар юртидан) анинг абётидин яхшироқ назм келмади” дейди. Муҳаммад Қазвиний Деҳакий ҳақида қуйидагиларни қайд этади: “...Султон Яъқубхон Дарвеш Деҳакийни ҳузурига чорлаганда у бир байтни ўқибди. Унинг биринчи мисраси маъноси шундай экан, “Агар унинг ўқи олдимга йўналса, орқамга қалқон тутаман”. Буни эшитган шоҳ таажжуб қилиб, ўқдан сақланиш учун орқага қалқон тутиш нимаси? – деганда, шоир: “Сабр қилинг, иккинчи мисрани эшитинг” дебди: “Токи унинг ўқи – новакининг чиқиб кетиш йўли бекилсин”. Шоҳ шунда лол қолиб, шоирга

“Нимаки тилагинг бўлса айтгил, бош устига бажараман”, дебди. Шоир “Дўстга дўстдан яхшироқ нарса йўқ”, дея жавоб берибди. Шоҳ яна фикрини қайтарганда, шоир: “Боғларимдан олинаётган хирождан озод қилсангиз”, дебди. Шоҳ буни бажарибди.

Шунингдек, Яъқуб подшоҳ саройига Хуросонлик шоирлар ҳам бориб туришган. Жомий ҳаж сафаридан қайтишда Табризда Оққуюнлилар султони билан мулоқотда бўлганлиги, “Саломон ва Абсол” достони Султон Яъқубга бағишланганлиги тарихдан маълум. Камолиддин Ҳусайн Ироққа борганида Яъқуб мирзо уни ҳурмат билан кутиб олиб, Биёбонг деган ҳар йили юз минг олтинга яқин даромад келтирадиган жойни суюрғол қилиб беради. Лекин бу оддий ва содда, дарвештабиат киши инъомни қабул этмай, юртига қайтади. “Бобурнома”да шоир Биноийнинг Оққуюнлилар салтанатига яъни Яъқуббек саройига 1487 йилда борганлиги зикр этилади:” ...Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди, ҳарифи мажлис(улфат) бўлиб эди. Яъқуббек ўлгандан сўнг ул вилоятларда турмай Ҳири(Ҳирот)га қайтди”. Бундай маълумотлар Яъқуб Мирзонинг бир томонидан ижод аҳлини ҳар томонлама қўллаб қувватлатлаганини, кадрлаганини, иккинчи томондан шеърятни чуқур тушунганини кўрсатади.

Навоийнинг шеърлари ўз даврида Оққуюнли салтанатида жуда машҳур эди. Бу давлатнинг Табриздек ва Шероздек кўплаб шаҳарларида шоирлар султонининг ғазаллари кенг тарқалганди. Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда:

Олибмен тахти фармонимга осон,

Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

Хуросон демаким, Шерозу Табрес,

Ки, қилмишдур найи қилким шакаррез.

Ҳатто Навоийнинг Оққуюнли мамлакатадаги мухлислари томонидан 1471 йилда (хаттот Абдурахим Хоразмий) шоирнинг девонини тузилган: “...аммо халойиқ аросида минг байт – икки минг байт ортуғроқ, ўксакракким ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлиб эрди”(Алишер Навоий.Асарлар. 15 томлик. Тўртинчи том. “Бедоеъул – бедоя” дебочаси. Т: ”Бадий адабиёт нашриёти”. 1965 й. 469-б). Ҳақиқатан мазкур ҳудудларда Навоийнинг

шеърларини шоҳ ҳам, гадо ҳам бирдек севиб мутолаа қилган. Бунӣ Хондамир ҳам тасдиқлайди: ”Ҳеч қандай такаллуфсиз ва лофсиз айтиш мумкинки, бир оз вақт ичида юксак санъаткорлик билан яратилган, жозибали байтлар, гўзаллик ва усталик билан безалган тизмалар зийнатиинг шуҳрати шундай даражада етдиким, улуғ мартабали юқори илмпарвар султонлар дунёинг узоқ шаҳарларида сўз устолари бўлган махсус элчиларни Ҳиротга юбориб, Амир(Навоий) ҳазратларининг балоғатли сўзларин куллиёти(тўплами)ни олиб кетишни излайдилар. Араб ва Ажам мамлакатларининг атрофидаги гўшанишин дарвешлар ҳам олий ҳазратнинг шавқли шеърларининг ҳавасидан умрларини ўтқариб, уни жуда кўп ҳаракатлар қилиб излаш учун югурадилар. Шу жиҳатдан Хитой ва Хўтан мамлакатларининг юқори ҳудудларидан бошлаб то Рум ва Ғарб мамлакатларининг қуйи чегараларигача шоҳ ва гадо, ёш ва қари, мусулмон ва кофирлар оғзида Олий ҳазратнинг гўзал тизмалари ўқилатурғон бўлди; бутун миллатларнинг, барча халқларнинг ҳукумат доирасида бўлган ҳамма кишиларнинг кўнгил саҳифаларида ва дилларининг лавҳаларида муборак нақш бўлиб ўзлаштирилди”.

Болалигидан шоирлар султонининг шеърларини ўқиб, улғайган Оққуюнлилар ҳукмдори Султон Яъқубхон доимо Навоийга мактуб йўллаб, унга янги асарларини юборишни сўраган. Навоий “Ҳамсатул мутахаййирин”да бу ҳақда шундай ёзади: ”Бир қатла фақир(Навоий) аларнинг(Жомий) қадимий девонин Мавлоно АбдусамадҒақим, замоннинг хушнависларидиндур ва хуш табъ ҳам бор, буйуриб эрдим ва улча мақдур такаллуфлар қилилиб эрди. Ва девон тугагандин сўнгра алар хизматиға элтиб, муқобала истидъоси қилилди. Алар айттиларким:” Бир икки кун мунда турдик. Биз миқдоре мулоҳаза қилали. Котибин хуштабъ киши дерлар. Шоядки, эҳтиёт қилиб эркинким, муқобала қилурға эҳтиёж бўлмағай”.

Аммо Жомий кўриб чиққач, котибнинг хатоси сабабли китобда айрим нуқсонлар кўзга ташланади: “баъзи ерда бирор –иккирор, балки ортиқ абъёт тарк қилибтур”.

Навоий устозига ушбу девон “муборак қаламингиз билан ислоҳ топса, мужиби мубоҳат ва зебу зийнат бўлур” дейди.

Гап шундаки, ана шу вақтда Султон Яъқубхон Навоийдан гўзал асарлар юборишни сўраб элчи жўнатган эди: ”Султон Яъқуб

фақирдин китоб тилаганда андин нафисроқ китобим йўқ эрдиким, ҳар мисраида ул ҳазратнинг муборак қалами кириб эрди ва аларнинг –ўқ қудсий осор анфоси эрди – йибордим ва бу битилган кайфиятни шарҳ била битидим. Ўқиб, хушвақтлиғлар қилиб, қитъани ёд тутиб, мактубда миннатдорлик изҳор қилиб эрдилар”.

Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Султон Яъқуб ҳақида алоҳида тўхталади. Туркман султонлари ичида “анингдек писандида зотлиғ ва ҳамида сифатлиғ йигит оз бўлғай”. “Дарвешсифат ва фонийваш” Султон Яъқуб “Дастур ул –вузаро”да Астрабодга Навоий ҳоким этиб тайинлангач(1487 й), “бир неча бор ул жаноб(Навоий) ҳузурига фахрли чопонлар ҳамда мўл –кўл тансуқ моллар билан сўзамол, ишончли кишиларни юборган ва илтифотли фармонлар ҳамда марҳаматли ёрликлар йўллаб, камоли муҳаббат ва дўстлик туйғуларини изҳор қилдилар”. Навоий Астрабодга ҳоким этиб тайинланишининг сабаби Умид Бекмуҳаммаднинг ёзишича, вилоят яқинидаги туркманлар ҳукмдори амир Яъқуб билан Бойқаро ўртасидаги жузъий зиддиятлар кўзга ташлана бошлаганидир. Навоий Астрабодга ҳоким этиб тайинлангач, оққуюнли туркманлар билан муносабатлар изга тушади. Яъни Навоийга ихлоси баланд туркманлар сардори Яъқуббек ўз вакиллариини Ҳиротга эмас, Астрабодга –Навоий ҳузурига йўллаб, ўзининг юксак эҳтиромини изҳор этади.

Султон Яъқуб Навоий ҳузурига тез-тез ўз элчиларини юбориб турганки, Ҳиротдан келганлардан эса шоирлар султонининг соғлиғи билан қизиққан, унинг юборган совғалари - янги китобларини қабул қилиб олган. ”Равзат ус –сафо”да ёзилишича,”Хожа Афзалуддин Муҳаммад бир неча ой Астрабод вилоятида, амир Алишернинг инояти соясида, осудалик билан кун кечиргандан кейин, унинг тарафидан содир бўлган жинойтлардан ҳоқони Мансур(Ҳусан Бойқаро)ни хабардор қилган хожа Маждуддин Муҳаммад уни талаб қилиб Астрабодга фармонлар юборди. Хожа Афзалуддин Муҳаммад агар олий тахт поясига боргундай бўлса, ҳоқону Мансурнинг хожа Маждуддин чопонининг этаги билан алангаланган ғазаб ўтида ҳаёт хирмони ёниб кетиши мумкинлигини билди. Ноилож мулоҳаза ва андиша қилиб кўриб, амир Алишернинг маслаҳати билан, Ироқ ва Озарбайжон тарафга қараб жўнади. Бир неча манзилни босиб ўтиб, Яъқуб мирзонинг шарофатли мулозаматига мушарраф бўлиб, унинг чексиз инъомидан баҳраманд бўлди. Сўнг Ҳижоз карвонига кўшилиб, унинг ёрдами билан ҳаж қилиш ва пайғамбар(С.А.В)нинг... равшан

равзасини зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлди, сўнг муродига етиб, Ироқ ва Озарбайжонга қайтди”. Навоий бу ҳақда “Мажолис ун-нафоис”да шундай дейди:”...Аммо ул сафарда Макка зиёратиға мушарраф бўлди. Балки мирҳожлик мансаби анга муфавваз бўлди. Ҳар неча ул мамолик салотини(бизнингча бу Яъқуб султон ҳам бўлиши мумкин-муаллиф) мулозамат таклифи қилдилар, қабул қилмади, дебтурким: “Агар қуллуқ қилсам, ўз подшоҳимға қилурмен йўқ эрса йўқ”. Шунини таъкидлаш лозимки, Навоийнинг таклифи билан Султон Яъқуб ҳузурига борган Хожа Афзал албатта шоирлар султонининг мактубию янги асарларини олиб борган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Навоий ва Яъқуб мирзо ўртасида шу даражада яқин дўстлик ва биродарлик, пиру муридлик алоқалари шаклланган эдики, султон умрининг охирига қадар бу муносабатлар давом этди. Аммо бу ҳудудларда истиқомат қилган халқлар шоирни ўзининг ижодкори сифатида қабул қилиб, шеърларини севиб мутолаа этдилар.

Мухтасар айтганда, Оққуюнли салтанати ҳукмдорлари, давлат арбоблари ва шоирларининг Навоий билан бўлган ёзишмаларию муносабатларини ўрганиш навоийшуносликни янги маълумотлар бойишига хизмат қилади.

НАЖМИДДИН КУБРО ВА ҲАЗРАТ НАВОИЙ

Ҳусайн Бойқаро давлати таназзулининг яна бир сабаби

Замондошлари Ҳазрат Навоийнинг Нажмиддин Кубродек авлиёсифат хислатлари ҳақида ҳикоя қиладилар. Ҳақиқатан ҳам бу табаррук зот муршиди авлиё, мутафаккиру комил инсон бўлганлиги тарихдан маълум. Ушбу мақоламизда ҳам сўз Алишер Навоийнинг авлиёлигию кароматлари ҳақида боради.

Сизга маълумки, қудратли темурзодалардан ҳисобланмиш Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон давлати келишмовчиликлар оқибатида таназзулга учрайди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ”Бобурнома”да таъкидланганидек, султоннинг маишатга берилганлиги, ичкиликка ружў қўйганлиги, шаҳзодалар ўртасидаги ноиттифоқлик мамлакатнинг парчаланиб кетишига олиб келади. Навоийшунос олим Шухрат Сирожиддинов ўзининг “Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий–типологик, текстологик таҳлили” рисоласида эса бунинг яна бир сабабини келтиради. Олимнинг таъбири билан айтганда, Султоннинг набираси, Бадиуззамон Мирзонинг ўғли Мўмин Мирзонинг 1497 йил октябрь ойида қатл этилиши султонликнинг парокандаликка юз тутишининг асосий омилларидан биридир. ”Мўмин Мирзонинг қатли воқеалари Навоийни қаттиқ изтиробга солганди. Бу хусусда Хондамирнинг қуйидаги сўзларига эътибор қаратайлик: “Ушбу мусибатдан уч кун ўтгач, имом Ризо ҳазратларининг мозори зиёрати учун Машҳадга кетган амир Алишер шаҳарга қайтди ва оғир хабарни эшитиб, изтироб денгизига чўмди, кўзи жўйборидан қон селобидан равон қилди. “Ўша куни бир неча бор ул олишон амирнинг илҳом баён тилидан эшитдимки, Муҳаммад Мўмин Мирзо билан бўлган воқеа шайх Мажидиддин Бағдодий қатлининг ҳукмидадир, чунки ўша пайтда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ироқнинг барчаси Чингизхоннинг лашкар тортиши туфайли Турону Эрон вайрон этилиб, халқи қирғин қилинди”, - деди у”. Бу тарздаги таққослаш Амир Алишернинг салтанат таназзулига сабаб бўлаётган воқеалардан жиддий хавотирга тушганлигини кўрсатади.

Аслида воқеа бундай бўлганди. “Султон Ҳусайн маст ҳолида Бий Жангийга фармон ёзишни буюрди. Бу фармон олиниши биланоқ Муҳаммад Мўмин Мирзо ҳеч тўхтовсиз йўқлик дунёсига жўнатилиши (бўғиб ўлдирилиши) лозим эди.

Фармон ярим кечаси келди. Қутвол фармонни ижро этди. Эрталаб шаҳарда миш-мишлар тарқалди. Қиёмат кўргандек бўлди. Бутун шаҳар, эркак ва аёл қора кийгандек эди. “Боғи Зоғон” ёнидаги “Боғи Нав”да таъзия (мотам мажлиси) йиғилди. Хуросон шоирлари марсия (мотам шеърлари) ўқишга киришдилар. Замонанинг маликул-каломи Гулханий Астрабодийнинг қуйидаги қитъаси шуҳрат топди:

**Бозори зулм боз ривожидигар ёфт,
З-ин кофери, ки Мўминни динро шахид кард,
Он жо Язид омади кори Ҳусайн сохт,
Ин жо Ҳусайн омади кори Язид кард.**

(Яна зулм бозори қизиди. Уни Мўминни бандаи шахид қилган кишининг қўли қизитмоқда. Бир вақт Язид келиб, Ҳусайнни бартараф қилган эди, энди Ҳусайн келиб, Язиднинг ишини қилди...)

Мўмин Мирзо билан бўлган даҳшатли воқеадан сўнг Султон Ҳусайн кўнглида Низомулмулкка қарши кек сақлаган эди ва бир кун уни ҳамма яқин кишилари билан қўлга олиб, Ҳиротдан “Ихтиёриддин” қалъасига жўнатди. Бир ойдан сўнг амир Фирузшоҳнинг ўғли Абдулҳолиқ қалъадаги Низомулмулкнинг икки ўғлининг калласини олиш, терисини шилиб, ичига сомон тиқиш, хожа Низомулмулкнинг ўзини эса қалъа олдидаги кўприкка олиб чиқиб, терисини шилиб олиш, Низомиддин Курд билан хожа Абдулазизнинг терисини қалъа деворлари остида шилиш, хожа Имодилислоннинг терисини Малик бозорида шилиш, хожа Маҳмудшоҳ Фараҳанийнинг терисини Чорсуда шилиб ташлаш ҳақида буйруқ келди” (И.Султон “Навоийнинг қалб дафтари”. Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН. 1969 й. 380-б).

Хадичабегим фитнаси қурбони

Таъкидланганидек, Султон Ҳусайн мастлик пайтида Хадичабегим ва Низомулмулк фитнаси “қурбонига айланиб” бегуноҳ набирасининг бошини олишга фармон беради. Тарихчи Мирхонд ҳам бу воқеани қуйидагича тасвирлайди: ”Хадичабегим ... хожа Низомулмулк ва ўша вақтда мулку молнинг соҳиб ихтиёри бўлган унинг ўғилларини ўзига иттифоқ қилиб, ҳоқони Мансурнинг ўша кечаси кўп ичиб ҳушсиз ва фаҳмсиз бўлиб қолганидан фойдаланиб, шахзодани қатл этиш тўғрисидаги фармонга имзо чектириб олди. Сўнг Ёрали бахши, Абдуҳолиқ ясовул ва яна бошқа икки ишончли кишини ҳукми ижро қилиш учун Ихтиёриддин қалъасига юборди... Шаҳзода Муҳаммад

Мўмин мирзо тиловат қилиб ўтирган вақтда унинг ҳузурига кириб келдилар. Шаҳзода аҳволни англаб сапчиб ўрнидан турди ва улар билан олишди. Охири ўша беоқибат бадбахтлар Амир Темур кўрагон хонадониди тенги йўқ бу йигитни ҳалокат сарнатижаси қилиб, қалъа буржидан хокрезга улоқтирдилар ва ул подшоҳлик бўстони сарвининг рухсори ... тупрокқа тушди...”. Шаҳзоданинг қатли “буюртмачи”си Хадичабегим Музаффар Ҳусайн Мирзонинг онаси бўлиб, у шоҳнинг набираси, тўнғич ўғил Бадиуззамоннинг фарзанди Мўмин Мирзони ўзининг ғаними санар, Мирхонд тили билан айтганда, *“Муҳаммад Мўмин мирзонинг бақосини ўглининг фаноси, оқибати деб билиб, барча ҳимматини ул иқбол давлати боғининг тоза ниҳолини... йиқитишга... сарф қилди”*.

Бошнинг баҳоси бир товоқ олтинми?

Юқорида Ҳазрат Навоий тилга олган Хоразм шоҳи Султон Муҳаммад ҳам мастликда шайх Мажидиддин Бағдодийнинг бошини танасидан жудо этишга буюради. Иккала олампаҳо ҳам эртанги куни пушаймон бўлади. Хоразмшоҳ гуноҳини ювиш учун Бағдодийнинг устози шайх Нажмиддин Куброга бир товоқ олтин жўнатади. Бироқ улуғ шайх, кубравия тариқати асосчиси олтинларни қайтариб юбориб, шогирди Мажидиддин Бағдодийнинг боши минглаб хоразмликлар ва ўзининг бошини олиб кетишини “башорат” қилади. Кўп ўтмай Чингизхон мўри малахдай хоразмшоҳлар салтанатига бостириб киради, худди Шайх айтганидек, минглаб хоразмликлар, шоҳ ва шаҳзодаларнинг ёстиғини қуритади. Ҳазрат Навоий бежиз норасида Мўмин Мирзо билан бўлган воқеани ушбу қирғинбарот билан таққосламаяпти. Шу ўринда Шайх Кубро каби Ҳазрат Навоийнинг ҳам каромати намоён бўлмоқда. Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида таъкидланганидек, авлиёларнинг дуолари ижобат бўлиши ҳам кароматлар жумласидандир. Бундан ташқари, азиз авлиёлар бўлажак воқеаларни олдиндан башорат қила олганлар. Улуғ авлиё Навоийнинг Худо тилига солганми, Мўмин Мирзо ўлиmidан ўн йил ўтар ўтмас ўзбек хони Шайбонийхон Хуросон салтанатига бостириб киради. Давлат парчаланиб кетишдан ташқари, минглаб хуросонликлар, темурзода шаҳзодалар ҳам қирғин қилинади.

Шайбонийхон ва Мўмин Мирзо

Тарихчи Муҳаммад Солиҳ “Шайбонийнома” асарида ўша даврдаги вазиятни куйидагича шарҳлайди:

Деди Мирзо (Султон Ҳусайн)ки: ”Недир чораи кор?

Ишимиз асру бўлибтур душвор.

Олди хон (Шайбонийхон) борча вилоятларни,

Элга кўргузди шижоатларни.

Ҳеч киши қолмади ул ён эмди,

Бу сори келгуси ул хон эмди.

Шул замонким олур Урганчни ул,

Солур, албатта, Ҳуросон сори йўл...

Албатта “Шайбонийнома”да Султон Ҳусайн тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзо бошчилигида барча фарзандларини йиғиб, Шайбонийхон босқинининг олдини олиш юзасидан кенгашгани ҳақида сўз боради. Шу ўринда Муҳаммад Солиҳ норасида шахзода Мўмин Мирзони ҳам эсга олади.

Шу замондин бериким ул Мирзо (Султон Ҳусайн),

Балхнинг устида айлаб завго,

Шоҳ Мўминни ҳалок айлаб эди,

Отасини бағрини чок айлаб эди.

Борча ўғлонларин ёғи эди,

Борча султонлари боғи эди,

Бор эди ул аро айлаб тўғён,

Шоҳ Мўмин атоси Шоҳ Замон.

Тириклайин кўмилган ҳукмдор ва Хоразмшоҳ қисмати

Тадқиқотчи Умид Бекмуҳаммаднинг ёзишича, 1506 йилдаги жангу жадалларда Шайбонийхоннинг қўли баланд келиб, Бойқарони мағлубиятга учратиши аниқ бўлиб қолган эди. Шу йили зулҳижжа ойидаги Бобо илоҳий мавзесидаги жангда Шайбонийхон қўшини Ҳирот томон шиддат билан интилади. Бу вақтда шаробхўрликни одат қилиб олганидан Бойқаронинг елкаси букчайиб қолган, буйраги ва жигари ишдан чиққан, касалманд ҳолга келиб қолган эди. Натижада бир томондан мағлубият алаmidан Бойқаро ҳушидан кетиб вужудида ҳаёт - мамот жанги кечарди. Оқибатда фожеа рўй берди. Душман тобора саройга яқинлашаётганида амалдорлари унинг ҳушидан кетиб, чуқур уйкуга кетганини билмай, 6 май, душанба куни кечкурун ҳукмдорни ўлдига чиқариб, жанг арафасида буни душмандан ҳамда

қўшинидан яшириш мақсадида шошилиш равишда (тириклайин) дафн этдилар. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ эса мўғуллар Хоразмга бостириб кирганда, дастлаб ўзининг қолган – қутган қўшинлари билан қўл остидаги Эрон ҳудудига, шундан сўнг Каспийбўйига қочиб кетади. У Каспий денгизидаги Абескун оролида касалликка чалиниб вафот этади. ”Тарихчиларнинг ёзишича, қафанлик топилмаганидан унинг жасадини бир мулозимнинг қўйлагига ўраб қўмилган экан. Ўрта Осиёда катта бир салтанат барпо этган, ўнлаб ўлкаларни ўзига тобе қилган зот умри шу тариқа аянчли якун топади”(Н. Муҳаммад “Сирли зарварақлар” Т. “Ўзбекистон”. 2016 й. 8-б).

Кекса маликанинг турмушга узатилиши

Шайх ва шаҳзоданинг ноҳақ ўлимига сабабчи бўлган маликалар тақдирига келсак, ”Бобурнома”да ёзилишича, “Шайбоқхон (Шайбонийхон) Ҳири (Ҳирот)ни олғондан сўнг бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди билан ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши беш кунлик ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозонди. Шайбоқхон (Шайбонийхон)дин ношоиста ҳарокот ва афъолеким, Ҳири (Ҳирот)да содир бўлди, аввал буким, чирик дунё учун Хадичабегимни Шоҳ Мансур бахшига туттуруб, турлук – турлук қийинлар қилдурди”. Яъни Муҳаммад Шайбонийхон малика Хадичабегимни 56 ёшида учига чиққан хотинбоз Шоҳ Мансурга никоҳлаб беради. Малика Туркон хотун эса мўғуллар томонидан ўйлаб ўтирилмасдан қатл этилади.

Шайх Туркон хотинни севганми?

Хўш, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ нима сабабдан Шайх Боғдодийни қатл этди, деган ҳақли савол туғилади. Радий Фишнинг “Жалолиддин Румий” номли тарихий – биографик раманида бу саволга жавоб бор. Илк тариқатчилар ҳукмдорлардан бир бурда нон ҳам олишмасди. Лекин ҳукмдорларга кенгаш – маслаҳат беришни ўзларига фарз деб билишарди. Ўшаларга ўхшаб Муҳаммад Хоразмшоҳга маслаҳат беришга уннаши шайх Мажидиддин Бағдодий умрини басар этди.

Хоразмшоҳга қарама – қарши тура оладиган ягона куч унинг сараланган турк қўшини эди. Кўчманчи турк бегининг қизи,

Хоразмшоҳнинг онаси, ақлли ва қатъиятли Туркон хотун махсус бир гуруҳга бошчилик қилар, ўша гуруҳ турк ҳарбий зодагонлари фойдаси учун хоразмшоҳ ҳокимиятини чеклашга интиларди. Ўғли уруш – юришда эканида Хоразмда ҳукмфармо бўлиб қоладиган Туркон хотун Мажидиддиннинг авлиёлигини эшитиб, уни саройга таклиф қилади. Мажидиддин шеърларидаги ақл ва эҳтирос уни ҳайратга солади, малика шоирни ўзига муршиди муктадо сайлаб, унинг хонақосидаги йиғинларда иштирок эта бошлайди.

Шу–шу шайх Мажидиддин ҳам саройда гоҳ–гоҳ кўриниб қолади. Туркон хотун ила парвардигор билан бирикиш йўллари хусусида суҳбатлар қуради. Бунинг учун бошқаларга зулм қилмаслик, ҳақ олдида хижолатга солгувчи ишлардан илик узмоқ, “Неки қилмагил, парвардигор ҳозир нозир”, деган ҳикматни хотирада тутмоқ лозимлигини қайта – қайта таъкидлайди. Хулласки, маликани тақводорлик йўлидан бошлаб, шу йўсинда унинг ўғлига ҳам жилла таъсир ўтказишга умид боғлайди.

Сарой жосусларга макон эди. Улар художўйлик қабилида кечган шундоқ суҳбатлардан бири хусусида шоҳга хабар етказиб, шайхнинг шеърларидаги муҳаббат тангрига эмас, эвара – чеварали маликага бағишланган, деб бўҳтон қилишади.

Хоразмшоҳ Муҳаммад Шайхни қатл этишга буюради. Мажидиддин Боғдодийнинг калласини кесиб, жасадини Жайхунга отишади...

Устозини ранжитган Боғдодий

Ҳазрат Алишер Навоий “Насойим ул – муҳаббат” асарида бу воқеани қуйидагича вариантда изоҳлайди: “Дерларки, Шайх Мажидиддин бир куни дарвешлар билан ўтирганди. Унда суқр (ишқ майидан маст бўлиб, ўзини унутиш ҳолати) ғалаба қилди. Деди: “Биз дарё қирғоғидаги ўрдак тухуми эдик. Шайх бизни қаноти остида тарбият қилган қуш эди. Биз бу тухумдан чиқдик. Ўрдак боласи бўлганимиз учун дарёга кирдик. Шайх эса қирғокда қолди”. Ҳазрат Шайх каромат нури билан бу сўздан хабар топдилар ва муборак тилларига келди: “Дарёда ўлгай”. Шайх Мажидиддин бу сўзни эшитиб кўрқди ва Шайх Саъиддин Ҳамавий қошига келиб, Ҳазрат Шайхнинг вақтларини хуш топган пайтингизда менга албатта хабар беринг, деб кўп тазарру қилди. Бир куни Ҳазрат Шайх самоъда ҳоли хуш бўлган пайтда Шайх Саъиддин Шайх Мажидиддинга хабар

қилди. У оёқяланг келиб, бошида бир тоғора олов кўтариб, кафшгоҳга турди. Шайх Ҳазратларининг муборак назарлари унга тушгач, дедилар: ”Дарвешлар одати бўйича айтган паришон сўзларингнинг узрини сўраганинг учун имон ва дининг саломат қолди. Аммо бошинг боргай ва дарёда ўлгайсен. Биз ҳам ҳалок бўлгаймиз, сардорлар боши ва Хоразмшоҳнинг боши ҳам сенинг бошингга боргай ва олам хароб бўлгай.

Кўп ўтмай, Ҳазрат Шайхнинг айтганлари воқеликка айланди. Шайх Мажидиддин Хоразмда ваъз айтарди. Хоразм маликаси унинг ваъзига борарди. Малика жуда гўзал аёл эди. Душманлар пайт пойлаб, Хоразмшоҳ мастлиги пайтидада унга айтдиларки, “Онанинг Имом Абу Ҳанифа мазҳаби билан Шайх Мажидиддиннинг никоҳига кирибди”. Султон бу хабардан каттиқ ғазабланиб, Шайх Мажидиддинни Жайхун дарёсига чўктиришга амр қилди. Шайх Кубронинг ўзи, Хоразм аҳли, Хоразмшоҳ ва олам ҳақидаги бошқа айтганлари ҳам тўғри бўлиб чиқди...”

Қасоснинг бир усулими ёки...

Ҳомиджон Ҳомидий “Тасаввуф алломалари” китобида ҳижрий 544 йилда Хоразмнинг Бағдод қишлоғида таваллуд топган Мажидиддин Абусайид Шараф бинни Муйдин бинни Маҳмуд бинни Абулфатҳ Бағдодий Хоразмшоҳ Такашнинг укаси эканлигини таъкидлайди. Мажидиддин Бағдодий ўз замонасининг барча билимларини эгаллаб, Нажмиддин Куброга шогирд тушди. У Хоразмнинг Шайх – ул машойихи мартабасига эришди. Мажиддиндин Бағдодий носир ва шоир бўлган. Бағдодийдан “Рисолаи сафар”, ”Панднома”, ”Ижозати Розиддин Али Лола” номли рисоалар ҳамда шеърлар тўплами етиб келган.

Ҳомиджон Ҳомидий шайх ўлими билан боғлиқ қуйидаги маълумотларни келтиради: “Шайх Хоразмшоҳ ғазабига учраб, сувга чўктириб ўлдирилган. Бунинг сабаби манбаларда турлича талқин этилади. Баъзиларнинг ёзишича, Хоразмшоҳ сўфийларни, айниқса сунний мазҳабидаги шайхларни ёқтирмасди. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳовуддин Валаднинг Балхдан ҳижрат қилиш сабабини ҳам шу масала билан боғлашади. ”Равзатул нишон” китобида ёзилишича, Мажидиддин Бағдодий билан Шайх Фаҳриддин Розий ораларида жиддий келишмовчилик юз берган. Оқибатда Розийнинг шикояти асосида Хоразмшоҳ Бағдодийни сувга ғарқ

қилган. Абдурахмон Жомий бу фожиани оилавий можароларга боғлайди. Ўз мухолифларини пинҳонан йўқ қилиш, халқ ғазабидан қўрқиб кечаси сувга чўктириб ўлдириб юбориш Хоразмшоҳларда анъанавий қасос тури бўлган. Машхур шоир, адиб Собир Термизий ҳам кўкрагига тош боғлаб Жайхунга чўктирилган”.

Албатта, Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи” китобида ҳам Бағдодийнинг қатл этилишини Хоразмшоҳлар салтанати инқирозининг сабабларидан бири сифатида талқин этади ”Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан содир бўлган носавоб ҳаракатларидан бири шу бўлдики, туҳмат воситасида Ҳазрати Шайх валитарош Шайх Нажмиддин Кубро қаддаса сиррахумо муриди Шайх Мажидиддин Бағдодийга Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотин билан бир кечаси Султон мастлигида қасд қилдилар. Маст ҳолатида ул дин бузурги қатлига рухсат берди. Эрта тонгда хушёр тортгач, қилмишидан пушаймон бўлди. Жавоҳир тўла бир табақ ва олтин тўла таштни Ҳазрати Шайх Нажмуддин Кубро қаддаса сирруху хонақоҳи дарвешлари жамоаси ҳузурига жўнатиб, “Бунӣ дарвешлар суфра қилсунлар. Беихтиёр юз берган бу гуноҳ учун афв этсунлар”, - деди. Шайх дедилар: ”Унинг хун баҳоси зару жавоҳир эмас, балки унинг калласидир, яъни Султон ва бир неча минг халойик”.

Икки ҳодисанинг бир хил сабаби

Журналист Дамин Жумакулов “Икки ҳодисанинг бир хил сабаби” мақоласида, бу ҳақда шундай тўхталади: “Энди икки воқеанинг ўхшаш жиҳатлари ҳақида. Ҳукмдорларнинг қатл юзасидан фармон чиқарган вақтдаги аҳволи: Муҳаммад Султон ҳам, Ҳусайн Бойқаро ҳам маст эди: Султонларни бу ҳукмга ундовчи сабаблар: Туркон хотун ва Хадичабегим, қурбонлари Мажидиддин Бағдодий – улуғ шайх, Мўмин Мирзо – маъсум норасида, қурбонларнинг устозлари: Нажмиддин Кубро ва Алишер Навоий, лашкар тортганлар: Чингизхон ва Шайбонийхон, мағлубият ёки босқинга йўл қўйилиш сабаби: ҳар сафар душман кийимини кийиб олиб, уларнинг ўртасида жанг қилишга жасорат этган Султон Муҳаммад тўсатдан қўрқувга тушади ва барча шаҳарлар ўзини ўзи ҳимоя қилсин, дея фармон беради. Султон Ҳусайн ҳам худди шундай йўл тутиб, барча теурий шаҳзодаларга мактуб йўллаб, уларга ўз мулкида мудофаа чораларини кўришни буюради. Ҳатто бундан изтиробга тушган Бобур Мирзо

“Темурбек ўрнига ўтирган Султон Ҳусайн Мирзодек улуғ подшоҳ ғанимнинг устига юришни демай, ер беркитмоқни, муҳофааани деса, эл ва улусда қандай умидворлик қолсин”, - деб ёзади: ўртадаги фарқ: воқеалар шиддати, холос”.

Дарҳақиқат, бундан хулоса чиқадики, икки ноҳақлик ва зулм кўргазганларнинг жазоланишида “ғайбнинг кўли” борлиги яққол кўзга ташланади. Чунки ҳадисларда айтилишича, мазлумларни, зулм кўрганларни Яратган ўз ҳимоясига олади ва золимдан унинг ҳақини олиб беради. Бундан ташқари мазлумнинг дуоси Парвардигор ҳузурида мустажобдир. Иккинчи томондан, азиз авлиёлар Аллоҳ таолонинг дўстлари ҳисобланишади. Мўътабар зотларнинг дуолари, сўзлари ҳам ерда қолдирилмайди.

ОЛИЙ МАЖЛИС – ҲУСАЙН БОЙҚАРО САРОЙИДАГИ АДАБИЙ ЙИҒИН

Таҳрир хайъати

Ҳусайн Бойқаро саройида доимий адабий йиғинлар фаолият кўрсатганлигини тарихий маълумотлар тасдиқлайди. Иззат Султон ўзининг “Навоийнинг қалб дафтари” асарида “бундай шеърӣ мажлислар Ҳусайн Бойқаро ҳузурида тез – тез бўлиб турар ва шоирлар орасида мушоира бошланиб кетган вақтлари кўп бўлар эди” деб ёзади. “Алишер Навоӣ” қомусий луғатининг бош мақоласида навоӣшунос олимлар Ш. Сироҷиддинов ва А. Эркиновлар “Ҳусайн Бойқаро саройидаги шеърӣят кечалари Усмонлилар даврида Ҳусайн Байқаро мажлислари номи билан тилга олинганлигини, Авлиё Чалабий асарида мазкур йиғинлар юқори даражадаги маданият белгиси сифатида таърифланганлигини таъкидлашади. Шунингдек Д. Салоҳийнинг “Бадоеъ ул – бидоя” малоҳати” ва “Навоӣнинг шеърӣ услуби масалалари” асарларида юқорида зикр этилган шеърӣят кечалари ҳақида айрим фикр – мулоҳазаларни учратиш мумкин. Суюма Ғаниева Ҳусайн Бойқаронинг “Жамолингдин кўзим равшан” номли ғазаллар тўпламига ёзган сўзбошисида **“Ҳусайн Бойқаро ҳузурида, унинг бевосита иштирокидаги “Олий мажлис”ларда асарлар, шеърӣят намуналари муҳокама қилинар, адабий мавзуларда қизгин суҳбатлаб ўтказилиши**”ни ёзади.

Хондамир “Макорим ул – ахлоқ” асарида **“Алишер Навоӣни Султон Ҳусайн Бойқаронинг фазилат ва камолот йиғинлари (мажлислари) тўрида ўтирувчи шахс”**, - деб тилга олади. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш – шуаро”да “Улуғ амир (Алишер Навоӣ)нинг туркий девони ҳукмдорлар ҳамда акобир йиғинларига (мажлисларига) безакдир, арғанун наволар ушшоғини тўғри йўлга бошлар, қаламининг ғижир – ғижиридан муҳолифлар мағлуб, хусравоний оҳанги Султон Ҳусайнга маҳбубдир”, - деб таъкидлайди.

”Маҳбуб ул – қулуб”дебочасида Навоӣ “гоҳо иззат ва маъмурлик бўстонида мажлис курдим”, - дея адабий йиғилишлардаги иштирокига урғу беради. Навоӣ нафақат бундай адабий йиғинларда қатнашган, балки “Муншоот” (42 – мактуби)да, яъни Султон Ҳусайн

Бойқарога йўллаган хатида таъкидланганидек, “Таъбъ хазинасидан ҳосил бўлган маънолар” мажмуи “Хазойин ул – маоний” (“Маънолар хазинаси”)ни подшоҳнинг муборак назаридан ўтказиш учун Олий мажлисга юбориб турган. *”Шу сабабдан суҳбатдошларнинг фахри бўлмиш Мавлоно Соҳиб ҳузурингизга юборилди ва бу қораламани (“Хазойин ул – маоний”) Олий Мажлисга етказсин, дейилди. Журъат этган бу ишимизни авф этарсиз ва юзага келтирган у ишимизни (яъни девонни) ислоҳ қиларсиз, деган умиддаман”*. Бу ҳақда Алишер Навоий “Хазойин ул - маоний” дебачасида ҳам сўз юритади: *”Ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) иноят кўзи билан ул раънолар (газаллар)ни кўриб ва илтифот назарин ҳар бирига етқуриб, қайси бирининг ҳарир-у ҳулласида (кийимида) қусури кўринса ё ҳуллай ҳарирни мурасса (безалган) қилган жавоҳирни адами (йўқлик) муносабат сабабидан футуре (тушқунлик) зоҳир бўлса, ул либосларни чиқариб, хизонайи (хазина) ҳосдан муносиб ранглик хазу дебо (асл инак мато) либослар барча қийматий гавҳарлар билан тарси (безатилган) қилгон келтуруиб ул шўхлар (газаллар)га кийдурур эрди ва ҳар қайсини ўз муносабатига кўра тартиб билан ўз Олий Мажлисида ўлтурур эрди, яъни айтилган абёт барча латойифосор ва сабт (ёзилган) бўлгон ашёр барча заройифишорким, эллик, олтмиш ё юз газалга яқин йигилса эрди, ҳазрати Султони соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро)нинг фирдавсосо суҳбатидаю сипеҳрфарсо ҳазратида ҳозир қилиб, арз (кўриб чиқиш)га етқурур эрдим ва ул ҳазрат аларга шафқат юзидан боқиб, қайси маъно шўхинингким таркиби хилъати (кийими)да ва алфози (сўзлар) қисвати (кийими)да бетакаллуфлик кўрса, ўз ганжинанайи замири хизонасидан муносиб алфоз билан ул либосларга тағйир (ўзгартиш) бериб ва ул алфоз қисватида санойи жавоҳиридан номуносиблиги маълум қилса, ўз хизонайи хотири ганжинасидан ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин билан зебу зийнатқа табдил (ўзгартириш) етқуриб, ҳар газални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам (ёзарди) қилур эрди”*. Гап шундаки, Навоий ўз шеърларини “кўздан ўтқариш мақсадида” гарчи бу мукаммал назм жавоҳирларида қусур ва камчиликлар бўлмасада, Ҳусайн Бойқаро бошчилигидаги таъбъ аҳли (шоиру адиблар)дан иборат Олий мажлис, яъни Адабий ҳайъат – Адабиёт анжумани ҳукмига ҳавола этади. ”Муншаот”даги мактублардан маълум бўладики, Навоий ўз асарларини тез – тез Олий мажлис муҳокамасидан ўтказиб турган. ”Муншаот”даги 94 – мактубида бу ҳол яққол кўзга ташланади: *”Бу*

нотавон (Алишер Навоий)нинг тарқоқ шеърларини юборишга сиз томондан (Султон Ҳусайн Байқаро) ишора бўлган эди, уларни тартибга келтиришга киришдим. Ҳарқалай Олий мажлис аҳлининг мутолаасига тезроқ етишиш шарафига муяссар бўлар, деб умид қиламан". Мактубдан маълум бўладики, Алишер Навоий ўз шеърларининг Олий мажлис аҳли томонидан тезроқ кўриб чиқилиши ҳамда бу ҳақда фикр – мулоҳазалар изҳор қилиниши истагини билдирмоқда. Демак, бундан хулоса қилиш мумкинки, мазкур фикр – мулоҳазалар, айниқса, Ҳусайн Бойқаронинг муносабати Навоий учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги аён бўлади. Мактублар таҳлили шуни кўрсатадики, Навоий асарларини даставвал Ҳусайн Бойқарога кўрсатган. Академик Воҳид Зоҳидовнинг баён қилишича, Ҳусайн Бойқаро – Ҳусайний 1469 йилдан Навоий умрининг охиригача унинг барча асарларининг биринчи ўқувчиси, биринчи фикр билдиргувчиси бўлган. "Муншаот"нинг 15 – мактубида "тарқоқ шеърларни жамланиб, Султонали Машҳадийдан кўчиртирилиб" Ҳусайн Бойқаро ҳузурига юборилиши тўғрисида ҳукм бўлганлиги айтилади. 15-мактубдан "Бадоеъ ул –бидоя", 34- ва 42-номадан "Ҳазойин ул – маоний", 97 – хатдан "Девони Фоний" Ҳусайн Бойқаро буйруғи ва таклифи билан тузилганлиги маълум бўлади. Албатта, "Муншаот"нинг 31-, 33- ва 34-хатларида Олий мажлисга шеърлар юборишдан мақсад Ҳусайн Бойқаронинг "муборак назаридан ўтказиш – қилган тузатишларидан баҳраманд бўлиш"дир. **"Аммо ул ҳазрат (Султон Ҳусайн Мирзо)нинг кимё хосиятлик илтифотларидин ва иксир (олтинга баробар) манфаатлик мууроотлари (ҳурмат – эътибор)дин мулозаматда беихтиёр ва убудият (бандалик)да девонавор эрдим ва хуришди раъятидин ниҳоятсиз тарбиятлар қуёш тоғдин анвоъи жавоҳир пайдо қилгондек, кўнглум конин дақойиқ (нозик) гавҳарлари бирла ораста (безаб) қилиб ва саҳоби кафи (булут ёмғирлари)дин зоятсиз тақвият (ёрдам бериб)лар бўлуб, туфроғдин турлук раёҳин (райҳонлар) хувайдо (пайдо) қилгондек, хотирим бўстонин латойиф (гўзал) гуллари бирла пероста (безар) айлар эрди. Ва дурарбор (дур ёғдирувчи) тилига мажолисда баъзи абётим мазкур ва гавҳарнисор илгига маҳофил (мажлис)да баъзи газалиётим мастур бўлур (ёзиларди) эрди. Ва гоҳи иборатим қусурин тағйир (ўзгартириш) бермак била айбдин мубарро (холи) ва гоҳи маонийимдин футурин (путур етган) ислоҳ қилмоқ била нуқсондин муарро (холи) қилур эрди. Баъзи байтимдин бирор**

номуносиб лафзни чиқориб, бир даста субҳа ичра бир дурри шаҳвор тортқондек бирор лафз киярур эрди ва баъзи газалимдин бирор ноҳанжор (ноўрин) байтқа хат уруб, бир бузуг дашт ичра бир қасри зарнигор ясагондек, бирор байтга дахл берур (тузатиш киритарди) эрди". ("Бадоеъ ул –бидоя" дебочасидан). Бинобарин, Олий мажлис бир томондан ўз даврининг нозим ва носир аҳли учун таҳрир ҳайъати вазифасини ҳам ўтаган. Ҳусайн Бойқаро бошчилигидаги Адабий ҳайъат ҳукмига янги шеърлар ва янги асарлар ҳавола қилинганки, билдирилган фикр – мулоҳазалардан келиб чиқиб, асарлардаги камчиликлар тузатилган.

**Навоий назмини кўрдум қуёш лавҳиға сабт эткон,
Буйурғон ани олий қадр шоҳи хурдадон эрмиш.**

Ёмғирга суянган маҳбуб

Хўш, Алишер Навоий ўз асарларида тилга олган “Олий мажлис” нима ўзи? Нега айнан бундай йиғинларни Алишер Навоий ва унинг замондошлари Олий мажлис деб тилга олган? Нима учун юксак иқтидор соҳиби бўлсада, Алишер Навоий ушбу Олий мажлисга ўз шеърларини “муҳокама қилиш учун”, деб тақдим этади? Ушбу адабий ҳайъат аҳли кимлардан иборат бўлган? Ушбу саволларга ойдинлик киритиш учун яна “Мажолис ун – нафоис”га мурожаат қиламиз. Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро бошчилигидаги Олий мажлисда бўлиб ўтган бир воқеа тўғрисида қуйидагича сўз очади: ”...Мир Хусрав (алайҳи раҳма) ҳиндуча ашъорида бир ажиб – ғариб маъни айтубдур ва ул будурким: маҳбуб баҳор айёмида бир ён борадурмиш бўлғай ва ёғин жиҳатидан ер балчик бўлмиш бўлғай ва анинг аёқи балчикдин тойиб йиқилур чоғида ғоят нозуклигинин ёғин риштасин мадади била тутиб қолмиш бўлғай...

Бир кун мазкур бўлғон тақриб била Султони Соҳибқирон Олий мажлисларида банда бу сўзни арз қилдимки, бир кун Мавлоно Лутфий Мир Хусравдан бу нав ғариб маъни нақл қилди... Мир Хусравнинг бу ҳаёлиға жаме табъ аҳли таъриф ва таҳсиндин ўзга ҳеч нима зоҳир қилмадилар, оё ул ҳазрат (Султон Ҳусайн Бойқаро) эътироз қилиб эркинлар. Олий мажлисда ер ўпиб, арз қилдимким, ул эътирозни гуҳарбор алфоздин эшитмак муроддур. Дедиларким, ул эътироз будурким, ул ёғин қатраси юқоридин қуйи иниб келадур, муқаррардурким, риштасиға дағи ҳамул ҳолдур. Риштаиким, майли қуйи бўлғай анинг мадади била йиқиладиғон ўзин асрамоғи

маҳолдур. Ул Ҳазрат бу эътирозни нақл қилғоч, фақир билдимким, мен ва ҳар киши ҳамким, бу маънини эшитиб, таҳсин қилибдурбиз...” .Кўриниб турибдики, Навоий тилга олган Олий мажлисларда турли шеърлар таҳлил қилинган, баҳс – мунозаралар олиб борилган, адабий жараён ҳақида сўз юритилган. Навоий “Муншаот”даги 6 – мактубда **“қўнгил денгизидан махфий дурлар Олий мажлисга шундай сочиладики”,** - дея унда янги, бадий жиҳатдан мукаммал шеърлар ўқилишига урғу беради. ”Муншаот”нинг 16 – мактубида ёзилишича, **“Бу паришон ҳолнинг тўзгиган ҳаёлида у Олий мажлис мулозимларига муносиб бўларли ва у ердаги кишилар эътиборига мувофиқ тушарли бирор фикр келмаган ва бирор нима ёзилмаган эди”.** Кўриниб турибдики, бу йиғинларда ҳар қандай муаммо ёки масала кўриб чиқилмаган. Кун тартибидаги ҳар бир масала залвор ва салмоқ жиҳатдан муҳим аҳамият касб этган. Ҳусайн Бойқаро бошчилигидаги Олий мажлис аҳли кўтарилган масалалар юзасидан фикр – мулоҳазалар билдириш асносида Ҳирот адабий муҳити ва ундаги ўзгаришлар жараёни, асосий вазифалар белгилаб берилган. Хуросон ва дунё шоирлари ҳамда улардаги ютуқ ва камчиликлар ҳам рўй – рост таҳлил қилинганини ҳисобга олсак, Олий мажлиснинг яна бир вазифаси – адабий танқид кўз олдимишга келади.

”Мажолус ун- нафоис”га ёзилган изоҳларда Суюма Ғаниева юқоридаги лавҳани **“Ҳусайн Бойқаро ҳузурида ўтадиган адабий анжуманлар (Навоий “Олий мажлис” дейди) ҳақида, уларда янги шеърлар, бадийят масалалари муҳокама қилиниши ҳақида тасаввур яратиб беради”,** - деб таъкидлайди. Бундай йиғинларни Олий мажлис деб аталгани бежиз эмас. Биринчидан, бу йиғинлар Саройда, яъни Навоий ибораси билан айтганда, Олий даргоҳда бўлиб ўтган. Иккинчидан, бу йиғинларда Хуросон мамлакатининг интеллектуал салоҳиятли инсонлари бўлмиш олий зотлари, яъни ўз даврининг элитаси жамулжам бўлган. Учинчидан, бу мажлисларда ўз даврининг адабиёт соҳасидаги олий масалалари кўриб чиқилган. Шу боис, Низомиддин Мир Алишер Навоий ва унинг замондошлари бундай йиғилишларни мажлисларнинг олийси, деб аташган. Бизнингча, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурида Олий мажлис фаолият юритганлиги учун Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий таъбири билан айтганда, **“Ул навъеки ул миқдор аҳли фазллар ва беназирлар ул замонда халойиқдин пайдо бўлибдурлар, тўласи Мир Алишернинг саъйи бирла жамъ бўлибдир”.** Яъни Ҳусайн Бойқаро даврида илм, шеърят, маданият ва санъатга берилган юксак эътибор туфайли

Хиротда шоирлар, олимлар, маданият ва санъат намоёндалари жам бўлдилар.

Одам қиёфасидаги дев билан кураша оласизми?

“Бадое ул-вақое”да ёзилишича, Султон Ҳусайн Мирзонинг бир мажлисида фозиллар ва аслзодалар йиғилган эди. Паҳлавон Муҳаммад Абу Саъид шу мажлисда оғир бир мусибатга ва маломатга қолганини гапириб қолди. Ҳазрати подшоҳ бу гапни суриштирди. Паҳлавон деди: “Ҳазрати подшоҳ, бу каминани Паҳлавони олам деб атайдилар ва менинг фахр этувчи бошимни шуҳрат авжига кўтарадилар. Бу лақабимни ўзимга татбиқ эта олмайман ва муносиб билмайман. Зеро, пойтахтда Паҳлавон Муҳаммад Молоний деган паҳлавон бор. Мен у билан кураш тушмаганман ва йиқитмаганман. Бас, шундай экан, мен бу лақабга қандай сазовор бўлай?” .Мирзо (Султон Ҳусайн) ва амир Алишер ҳайрат бармоқларини тишладилар ва дедилар: ”Эй паҳлавони олам, Муҳаммад Молоний башар жинсидан эмас. У одам суратидаги дев, Сиз у билан кураш тушсангиз бўладими?” Шу гап устида мажлисга Паҳлавон Муҳаммад Молоний кириб келди. Мирзо унга дедилар: ”Паҳлавони оламнинг сен билан курашгиси бор. Нима дейсан?” У деди: ”Худо ҳаққи, у кишининг бундай номаъқулчилигини хотирда тутаман. Шунини айтишга ўзимда журъат сезаманки, мен бу киши падари бузрукворининг камина шогирдиман. Бу маҳдум менга маҳдумзода бўладилар”. Ҳамма мажлисдагилар Паҳлавон Муҳаммад Молонийга таҳсину офаринлар ўқидилар.

Маънолар жавоҳирининг кони

“Мезон ул – авзон” асарида бундай мажлисларда қандай масалалар кўриб чиқилганлиги ҳақида сўз боради. *”...Чун ул Ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро)нинг шариф мажлислари маънолар жавоҳирининг кони эрди ва ул зотнинг латиф таъълари назм қоидалари мезонидир ва замон шоирлари олий даргоҳ (Олий мажлис)да ходим ва даврон зиёлилари ва зурафолари шоҳ даргоҳида мулозим эрдилар, мудом назм ва насрдин сўз юритилар ва доимо шеър ва муаммодин баҳс – мунозаралар, фикр – мулоҳазалар ёзиб борилар эрди ва ул Ҳазратнинг (Ҳусайн Бойқаро) дақойиқ шиор (нозиктаъ) таъълари котиблар томонидан назм жавоҳирларининг*

кўчирилиши, кўнайтирилиши тарафдори эрди”. Алишер Навоий шундан сўнг Олий мажлисда Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан Амир Хусрав Дехлавий қаламига мансуб ўн саккиз минг мисрадан иборат шеърлар китоб ҳолига келтирилганлигини баён этади. Олий мажлис қарори билан кўплаб китоблар кўчирилган ва бу ноёб асарлар Ҳусайн Бойқаро кутубхонасидан жой олган. Султон кутубхонаси бошлиғи, шоир Мавлоно Фасиҳиддин Соҳибдоро Олий мажлисларга доимий иштирок этган. Ўз навбатида Олий мажлисда Султон Ҳусайн Бойқаро шеърият аҳлини қўллаб – қувватловчи фармонлар ҳам имзолаган. Алишер Навоийнинг кутубхонасида ҳам 70 нафардан ортиқ хаттот ва мусаввирлар қўлёзмаларни оққа кўчириш, уларни бадий безаш билан банд эдилар.

“Сирож ул – муслимин”да ёзилишича, шоҳ мажлисларида қатнашиб юрадиган, зийрак шахзодалардан бири “Навоий шеърияти дилларни вайрон ва ислому дин уйини алғов – далғов қилади, жуда кўп хайрли ишлар амалга оширади, лекин булардан не фойда, яъни ҳисобга олармикан”, - деган фикрни айтади. Ана шу Олий мажлисда Навоийда “Ислом уйини маъмур” этадиган “Сирож ул – муслимин” асарини ёзиш ғояси пайдо бўлади. ”Муҳокамат ул – луғатайн”да ҳам бундай йиғинларда тилшунослик масалалари ҳақида сўз юритилганлиги айтиб ўтилади. **”...Бу тоифанинг кўпрак истилоҳ ва қавоидидин Олий мажлисда сўз ўтса, муҳотаб бу фақир (Навоий), фасоҳат (ширинсухан) ва балозат (камолот) аҳли натоийжи таби (таби самараси)дин ҳар не мазкур бўлса, мушорун илайҳ бу ҳақир қилур эрдилар**”. Абдурахмон Жомий “Воситат ул-икд” номли девонидаги “Яқуб султон номасига жавоб” қасидасининг иккинчи қисмида Султон Ҳусайннинг дарвешона мажлислари, тасаввуфга йўғрилган базмларини таърифлайди. Қасидадан Олий мажлисларда тасаввуф бўйича давомли суҳбатлар ҳам олиб борилганлиги аён бўлади.

“Ахир бу байт Навоийники-ку?!”

“Мажолис ун – нафоис”да Олий мажлисда рўй берган яна бир воқеа келтирилади. Қундуз ёки Ҳисор тарафдан келган Мавлоно Қобулий деган йигит Олий мажлисда қатнашиш бахтига мушарраф бўлиб, мажлис раисининг подшоҳона таҳсин ва эҳсонига муяссар бўлган эди. Бир куни бир туркий ғазал ўқиб, Навоий қўлига тутқазади.

**Наъл кестим дарди афзун бўлдию кам бўлмади,
Доғи қўйдим сўзи кам бўлғай дебон, ҳам бўлмади.**

Навоий кўнглига ўтирмаган байтни ўзи қайтадан ёзиб беради:

**Сарв мойил бўлдиким, ўпгай оёғинг туфроғин,
Ёқса ҳар соат сабо таҳрикидин ҳам бўлмади.**

”Алқисса, Қобулий бу шеърни битиб ноиблардин бирининг воситаси била Олий мажлисқа етқурибдур. Ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) ўқиғондан сўнгра дебтурларки, иккинчи байти анинг назми эмас... Фақир таажжуб қилдим, аммо лутфи йўқ эрдик, ул ғариб йигитким, бу шеърни ўтқариб эрди, дегайменким, бу байтни мен айтибмен. Чун иқрор қилмадим. Муболаға била сўралди, ул Ҳазратқа чун равшан бўлиб эрди, инкор қила олмадим... Қобулийни топиб келтурсунларким, бу бобда анинг била мутойаба қилали. Филҳол ани топиб Олий мажлисда ҳозир қилдилар. Ҳазрат тахтга ўтириб, илтифот зоҳир қилиб, шеърини таҳсин қилдилар... Мажлис ниҳоятқа етти ва эл тарқалдилар. Оз киши маҳрамлардан қолди... Бу фақир (Навоий) ер ўпиб, арз қилдимким, бу раҳм ёлғуз анга воқе бўлмадиким, манга дағи бўлди”. Яъни воқеадан маълум бўладики, Олий Мажлис раиси, соҳиб давлат Ҳусайн Бойқаро Навоий шеърят услубини чуқур билганиданми, Қобулий ғазалидаги Навоий қаламига мансуб байтни “бу Навоийники”, деб аниқ айта олган. Пировардида, Навоий таъбири билан айтганда, Олий мажлис пешвоси Ҳусайн Бойқаронинг ҳусни хулқи, камол фазли ва баланд идроки, нозик таъб ва ўтқир зеҳни намоён бўлмоқда.

Етти иқлимга овозаси кетган анжуманлар

Султон Ҳусайн Бойқаро Олий мажлисга ўзи сингари Хуросоннинг етук мутафаккирлари, шоиру фузалолари, маданият намоёндаларини бирлаштира олган. Навоий ва унинг замондошлари асарларини ўрганиш давомида яна бир ҳақиқат ойдинлашадики, Хуросоннинг зиёли халқи борки, ушбу Олий мажлисларда иштирок этишни орзу қилган.”Муншаот”нинг 75 – мактубида Навоий Олий Мажлис аҳли жумласидан бўлмиш Сайд Бадр, Мири Мўғул, Шоҳ Ҳусайн, Муҳаммад Кўкалтош, Мир Дарвеш Муҳаммад, Амир Афзалуддин Муҳаммад номларини келтириб ўтган. ”Мажолис ун –нафоис”да Навоий Жомий ҳақида ёзар экан, аҳли таъб унинг ҳикмати маъносининг юздан бирини англамагани таъкидлайди ва у *“...Мажлисида назм тарийқида ҳамроз эрдилар ва наср услубида*

нуктапардоз”, - деб таъкидлайди. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Жомий ҳам саройдаги адабий йиғинларда қатнашган. Шунингдек, ”Мажолис ун – нафоис”да Мавлоно Жомий тўғрисида ёзар экан, *“У Ҳазрат подшоҳ мажлисида надимлик юзидан кўп элни тақлид ва ташбеҳ қилиш билан шугилланганлиги”*га, бу эса ўз навбатида таҳсину мақтовга сазовор бўлганлигига гувоҳлик беради. Хондамирнинг “Хулосат ул – ахбор” асарида ҳам бундай мажлислар Олий мажлис дея қайд қилинади. ”Мавлоно Муҳаммад Муъин машҳур табиблар жумласидан. Бирмунча вақт жаноб султон ҳазратлари (Султон Ҳусайн Бойқаро) яқин дўстининг дорушшифосида беморларни даволаш билан машғул бўлган. Ул олижаноб амир Алишернинг илтифот ва эътибори туфайли унинг (Ҳусайн Байқаро) Олий мажлисларига йўл топиб, яқин маҳрамига айланган”. Восифий “Бадое ул – вақое”да Султон Ҳусайн Мирзо Олий мажлиси тўғрисида тўхталади. Хожа Муҳаммад Тойбодий шундай ҳикоя қилади: “Бир куни Султон Ҳусайн Мирзо мажлисида Ҳофиз Гиёсиддин Дехдор фазилатлари ва камолоти ҳақида гап кетди. Жаноби амир Алишернинг Ҳофиз билан Гузургоҳ чорбоғида учрашгани ҳақида подшога бирма – бир гапириб берди... Мирзо кулиб дедилар: “Бундан таъбининг латофати ва зарофати маълумдир. Бу кеча у киши билан суҳбат қурғумиздур. ...Мирзо (Султон Ҳусайн Мирзо) мажлисда бўладиганлар номини ёзиб бердилар: Амир Алишер, Паҳлавон Муҳаммад, Хожаги Абдулло Марворид, Хожа Камолиддин Ҳусайн Низомулмулк, Амир Саййид Бадр, Мирқосим Туркигўй, Амир Жоний мавла, Амир Низом Муқаллид, хусн аҳлидан Қосим Мирҳусайний, Мирзойи Тарёкий, Тоҳир Чакка, Сарви Лабижўй, Моҳи Симноний, Мирак Заъфароний, Рухулло пари, Шомуҳаммад хонанда. ...Суҳбат бошланиши билан Ҳофиз Гиёсиддинга ўз ҳиссиётларини изҳор этиш учун сўз берилди. Ҳофиз ўз ҳунарларини кўрсатиб, мажлис аҳлига шундай қилиқлар намойиш қилдики, мажлисдаги илму фан эгалари, ҳамма унга вола ва ҳайрон бўлдилар. Бу мажлисда Ҳофиз Басир бир ғазал ўқиди. Хожа Абдулла Садр Марворид қонунда бир куй ижро этиб берди. Кейин мажлис охиригача Ҳофиз Гиёсиддин ўз санъатини кўрсатди...” “Сабъаи сайёр”да ушбу мажлислар тўғрисида Ҳусайн Бойқаро мадҳини қилинар экан, жумладан, шундай дейилади: *”Базмингга келган эл ичида белларини боғлаб шоҳлар хизмат қилади... Мажлис шон – шуҳрати шунчалик беҳадки, аҳли хирад (оқиллар) ҳам кўзларини ердан узолмай турадилар...”* Олий мажлисларда “Мезон ул –

авзон”да таъкидланганидек, ғазаллар ўқилишидан ташқари, кўплаб куй ва кўшиқлар ижро қилинган. *”Аммо бу латиф замонда ва шариф замонда бу суруд (ашула)ни ...Султони Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиги ва хушояндалиги васфга сизмас ва таъсир ва рабояндалиги (жозибали) сифатга рост келмас, балки ул Ҳазратнинг ихтиросидир...”* Мирхонд “Равзат ус – сафо”да Паҳлавон Муҳаммад Абу Саид ҳақида сўз юритар экан, Султон Ҳусайн мажлислари тўғрисида сўз очади. *”Ҳамиша олиҳазрат ҳоқон (Султон Ҳусайн) мажлисларида ва олижаноб султон ҳазратлари яқин дўсти (Навоий) йиғинларида сўзамоллик билан машғулдур, соф таъблик ва тугал идрокли одам баъзан яхши шеърлар ва ёқимли муаммолар ҳам битарди”.*

Бобур Мирзо “Бобурнома”да Олий мажлисни Султон Ҳусайн суҳбати деб тилга олади. *”Ва бир неча аҳли табким, ушбу подшоҳ Султон Ҳусайн доимул – авқот суҳбатдин айру қўймас эрди. Булардур: Шайх Зайн Садрким, Зайнуддин Хавофийнинг набираси эрди, хаддати таъби бор эрди, назм ва иншодин салиқалиғ ва ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди... Ва Султон Муҳаммад кўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ Султон Ҳусайн суҳбатида иззат топиб, сарофроз бўлур эрди”.* Бобур Мирзо 1507 йилда Ҳиротга борганида Музаффар Мирзо ҳамда Бадиуззамон Мирзоларнинг мажлисларида бўлганлигини “Бобурнома”да ёзиб қолдирган. *“Музаффар Мирзонинг мажлисида бир навбат бордим. Ҳусайн Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар Мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Кайфият бўлгонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо бу навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур”.* Дарҳақиқат, Ҳусайн Бойқаро мажлисларини фарзандлари давом эттиришган.

Навоий даргоҳидаги йиғинлар

Изланишларимиздан яна шу нарса маълум бўладики, Ҳусайн Бойқаро Олий мажлислари каби Алишер Навоий даргоҳида ҳам худди шундай йиғинлар ташкил этилган. Абдурахмон Жомий “Баҳористон”да Навоийни бундай анжуманларга бошлиқ деб таърифлайди. *“Бизнинг замонимиз бу соҳибдавлат вужуди ила мушаррафдир. У ўз мартабаси, улуғлиги ва шоҳга яқинлиги ва шунингдек Оллоҳ ато этган ва ўқиш ўрганиш билан орттирилган*

илму дониши ва ақлу заковати билан шеърлари ҳусни камоли учун ҳар қандай мақтовдан юқори турса-да, у ўзини наст тутиб, шеър аҳли жамоасига қўшилди ва бошқаларга ҳам пардани орадан кўтариб шеърият йўлини очиб берди. Аммо ҳаққониятини айтганда, у мана шу анжуманларнинг барчасига бошлиқ ва шеър аҳли сардафтарида номи битик”. Албатта Жомий ҳам бу адабий анжуманларнинг доимий аъзоси бўлган. М. Имомназаров “Буюк сиймолар, алломалар” китобидаги Алишер Навоийга бағишланган мақолада адабий анжуманларни маърифий суҳбатлар деб атайти. “Шоир (А.Навоий) ўз ҳузурига тез – тез шеър, илм ва санъат аҳлини чорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъдодларни тарбият қилиб, уларга шароит яратарди. Хондамир, Бехзод, Восифий ва ўнлаб бошқа ушбу тарбиятга ноил бўлган истеъдод эгалари шулар жумласидандир”. “Маҳбуб ул–қулуб”да бундай мажлислар базм, зиёфат деб тилган олинали. ”...Улуғ кишиларни ва юқори мансаб эгаларини ҳурмат ва таъзим юзасидан меҳмон қилдим ва баъзан шодлик боғида зиёфат тузиб, ...хонанда ва созандаларнинг базму тароналаридан баҳраманд бўлдим”.

Зайниддин Восифий “Бадое ул – вақое”да гувоҳлик бериб, ўз кўрган – кечирганлари ҳақида ёзали. ”...Олий мажлис (Навоий хонадонидали йиғинлар назарда тутилмоқда)га кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир (Навоий) ўз надимлари билан ҳозир экан. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга (Восифий)га ишора қилиб, номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шу кишими, дедилар. Мавлоно Соҳибдоро “Бали, ўша маҳдум”, - деб жавоб бердилар. Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашдилар. “Маҳдумлар, ҳудавандигоро, муаммо ечишда Сиздан ўтадигани йўқ-ку? Мир дедилар. ”Мен унинг муаммо ечишини кўзидан билдим. Зеро, унинг фикрлари кўзларида зоҳир бўлиб турибди...” Мир ўқиган муаммони мен ёд билардим. Ўйланиб қолдим, номини айтиб, ўзимни гўлликка солиб, мажлисни ўтказаверсамми ёки тўғрисини айтайинми? Оқибатда ростини айтишга аҳд қилдим. Ҳазрати Мир бошларини эгиб турдиларда, ёнидагиларга “Азизлар, биласизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради. Ўз қудратини изҳор этиб, бунисини биладан, бошқасини айтинг, демоқчи. Биз бунинг даъвосини қабул қилурмиз”, - дедилар”.

Навоий йиғини билан боғлиқ яна бир воқеа келтирилади. Камолиддин Бекзод бир рангтасвирни Алишер Навоийнинг мажлисига олиб келади. Суврат шундай чизилган эди: гуногун

дарахтлар билан ўралган бир ораста боғ. Дарахт бутокларида ранг – баранг турувчи хушсуврат қушлар. Ҳар тарафда ариқлар равон ва очилган зангори гул буталари. Мирнинг марғуб суврати шундай чизилганки, бир асони тутган ҳолда турибдилар. Зар тўла тавақлар сочқи расми учун олдиларига қўйилган... Мир кейин мажлисга юзланиб дедилар: ”Азизлар, бу шарафлашга лойиқ саҳифа таърифу тавсифида хотирингизга нелар келур?” Мирнинг устози ва Хуросоннинг эътиборли кишиларидан бўлган мавлоно Фасихуддин деди: “Маҳдумлар, мен бу кўриб турганим очилган раъно гулларга қўл узатиб, бир гул олсаму, дасторим тепасига тақиб қўйсам, дейман”. Мавлоно Бурҳон деди: “Мен мулоҳаза қилиб, қўлимни ҳам, оғзимни ҳам тийиб турмоқчиман ва ҳеч нарса демоқчи эмасман. Мабодо, ҳазрати Мирнинг жаҳллари чиқса, юзлари ва қошларини чимирмагайлар”. Хуросон зарифлари “Мирнинг латифатароши”, деб лақаб берган ва ҳамиша хушомадликни машқ қилиб юрувчи мавлоно Муҳаммад Бадахший деди: “Эй мавлоно Бурҳон. Беадаблик ва густохлик саналмаганда, мен ҳазрати Мир қўлларидаги асони олиб бошингизга туширган бўлардим. Ҳазрати Мир дедиларки: “Азизлар, марғуб маъно дурларини териб, яхши гаплар айтишди. Агар мавлоно Бурҳон шундай ножўя қилиқни қилмасалар, хотиримга шу нарса келдики, шу сочиш учун қўйилган табақлардаги олтинларни мажлис иштирокчилари - дўсту ёрларим бошидан нисор этишимга бир баҳя қолди”.

Алишер Навоий суратнинг гўзаллигидан таъсирланганидан ва бу тасвир унга ёққанидан Камолиддин Беҳзодга бир отни эгар-жабдуғи билан берди ва муносиб сарпо туҳфа этди. Навоий ҳузурида бундай йиғинлар тез – тез ташкил қилинган. Биз келтирган мисоллар денгиздан бир томчи, холос.

Алишер Навоий хонадонидagi мажлисларнинг Ҳусайн Бойқаро Олий мажлисларидан фарқи шундаки, Навоий синовидан ўтган шоиру ҳофизлар, қиссахону, қасидагўйлар, муаммо илмида тенги йўқлар, борингки, турли хил соҳадаги юксак истеъдод соҳиблари подшоҳ Олий мажлисларига тавсия қилинган. Бу эса ўз навбатида Ҳусайн Бойқаро Олий мажлисига қатнашиш учун имтиҳон ва ўзига хос тайёргарлик вазифасини ўтаган. Масалан, Зайниддин Восифийнинг гувоҳлик беришича, ҳофиз Ғиёсиддин Дехдор дастлаб Навоий йиғинларида ўз истеъдодини намоён этгачгина, Ҳусайн Бойқаро Олий мажлисларида қатнашганлиги фикримизнинг исботидир.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Навоийдан ташқари Ҳусайн Бойқаро вазирлари, давлат аёнлари, ақобирлар ва вилоятлар ҳокимлари қароргоҳларида ҳам мажлислар ташкил қилинган.

Амир Темур ва аҳли мажлис

“Мажолис ун – нафоис”нинг еттинчи мажлиси Амир Темур ҳақидаги таъриф билан бошланар экан, унинг ҳузурида ҳам Олий мажлис бўлганлиги эътиборни тортади. “Мироншоҳ Мирзо чоғирға кўп кўнгил қўйди. Унинг майхўрлигига уч надим сабабчи эканлигини Темур Кўрагонга етказишди. Ҳукм бўлдики, учаласини топиб бошини келтирсунлар. Мавлоно Муҳаммад Коҳий ва Устод Қутб Нойининг боши танасидан жудо қилинди. Аммо Хожа Абдуқодир эса қочишга муяссар бўлиб, қаландар киёфасига кирди... Бироқ Амир Темур Ироққа борганда, барибир Хожани тутиб олиб келишади... Хожа Абдуқодир шу даражада ёқимли овоз билан “Қуръони Карим”ни қироат қиладики, Темур Кўрагоннинг ғазаби меҳр – муҳаббатга айланади. Хожа Абдуқодирга илтифотлар кўрсатиб, уни ўз Олий мажлисида надим ва мулозим қилди”.

Муиниддин Натанзий “Мунтахаб ут – таворихи муиний” асарида Амир Темур тўғрисида сўз юритар экан, Темур мажлислари ҳақида ёзади: *“...Илму ҳикмат аҳли ва фан арбобларига зоятда эътиборли эди... У (Амир Темур)нинг мажлисларида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалаларни у яхши тушунар, аксар ҳолларда (унинг фикри) асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида кўпинча ҳозиржавоблик қиларди. Ахлоқининг гўзаллиги шу даражада эдики, унинг сўзлари ва рафторининг ҳусни жаами фазилатлар бобининг дебочаси бўлди... Ўзининг аксар вақтини саййидлар, олимлар ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди”*. Албатта, бундай йиғинлар ҳақидаги фикрларни “Темур тузуклари”да ҳам учратиш мумкин. *“...Саййидлар, уламо, шайхлар ва фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб – кетиб, мажлисларимни безаб туришарди. Диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.*

...Аҳли мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозиллар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар ва

ровийларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар...” ”Амир Темурнинг илмий суҳбат ва мажлислари фақат Самарқанддаги уламолар билан биргаликда ўтказилиб қолмасдан, Соҳибқироннинг ҳарбий сафарлари асносида тўхтаб ўтган жойларида ёки янги қўлга киритилган шаҳарларда доимий равишда ўтказиб туриларди... Табриздан Соҳибқиронни зиёрат қилиш учун саййидлар, уламо ва шайхлар келиб, орада илмий ва шаръий билимлар ҳақида катта баҳс – мунозаралар бўлиб ўтгани ҳам мисоллардан бири”. (А.Чориев. ”Соҳибқирон маънавияти”. “Янги аср авлоди”. Т. 59-б.) “Тарихи Рашидий”да мажлислар ҳақида қуйидаги жумлаларни ўқиш мумкин: ”Мавлоно Саъдуддин Амир Темурнинг мажлисларида неча маротаба баҳсу мунозара қилди. Гоҳи Мирға (Мир Саид Шариф) ғолиб келди”. Албатта, Амир Темур мажлисларида ўз даврининг кўзга кўринган олиму уламолари, фақиҳлари, зиёлилари иштирок этишган.

Ҳерман Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” асарида Амир Темур ҳузуридаги “бениҳоя мажлислар”ни эътибордан истисно этмайди. **“Темурийлар давридаги маданиятга ҳавас қўймоқ – Андалузия уммавийлари давлатининг порлоқ даври билан Арабистондаги аббосийларнинг илк ҳукмронлик замонини истисно этганда, ислом оламининг бошқа бирорта жойида содир бўлмади...**

...Гарчи темурийлар тараққиёт даврига Эронда мўғул ҳукмдорлари вақтидаги фикрий уйғонишнинг давоми назари билан қарамоқ лозим бўлса ҳам, аммо фанлар ва санъат Мароғ, Табриз, Султония саройларида ҳеч қачон Ҳирот ва Самарқанддаги каби қўп ва турли шаклларда порламади”. Бинобарин, Темурийлар даври маънавий тараққиётида Самарқанд ва Ҳирот подшоҳ саройларидаги Олий мажлисларнинг муносиб ҳиссаси бўлган, десак муболаға бўлмас. Энг қизиғи, Навоий Олий мажлисларида Ҳусайн Бойқаро томонидан мукамал шеърлар ўқилиши ва ҳикматли, маънодор сўзлар айтилишини, борингки, истеъдодини бевосита бобоси Амир Темур билан боғлайди. **“То олам аҳли билгайларким, Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Байқаро)ким, мажолисда пайдар – пай хуб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқе бўлур, даги маврусийдурким (мероским), нисбатин ул жаҳди бузургвор (Амир Темур)га тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон (жаннат) ва бу бири жаҳон мулкида жаводон бўлсин!”** Демак, Навоий таъбири билан айтганда, Ҳусайн Бойқаронинг адабий йиғинлардаги

истеъдодининг бобоси Амир Темурдан ўтганлигини таъкидлаш баробарида, темурийзодаларнинг Олий мажлислари айнан Темур саройидан бошланган, деган хулосага келиш мумкин.

Темурийзодаларнинг шеърят кечалари

“Мажолис ун – нафоис”да Шоҳруҳ Мирзо мажлислари ҳақида ҳам ёзилади. Адабиёт ва санъатга ошuftа темурий мирзолар саройидаги адабий йиғилишлар маданий тараққиёт ва маънавий камолот нишонасидир. Ҳусайн Бойқародан бошқа темурийзодалар саройларида ҳам адабий йиғинлар ташкил этилган. Фаҳриддин Али Сафий “Латойиф ут – тавойиф”да Бойсунғур Мирзо саройидаги мажлиси олий ҳақида сўз очади. Шоҳруҳ Мирзонинг фарзанди Бойсунқур Мирзо истеъдодли шоир бўлганлиги учунми, шоиру санъаткор, олимларни ўз паноҳига олиб, Бобо Савдойи, Муҳаммад Паҳлавон, Котиби Нишопурий, Мавлоно Юсуф Амирий, Амир Рукниддин Нузлободий, Амир Шоҳий Сабзаворийларни ҳар томонлама қўллаб қувватлаган. ”Бойсунқур Мирзо кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга, китобларга зар билан лавҳалар чизиш, гўзал нақш ва суратлар солиш, ўтмиш мутафаккирларининг ижоди ва таржимаи ҳолига доир фактларни тўплаб ўтганиш, ноёб китобларнинг нусхасини кўпайтириш, айрим ижодкорларнинг мукамал куллийтини яратиш каби илмий –иждодий ишлар ҳам кенг йўлга қўйилган”. (Ҳ. Ҳомидов. “Қирқ аллома ҳикояти”. Т. “Фан”. 1995 й.) Ўз навбатида Бойсунқур Мирзонинг мажлисларида ҳам назм аҳли жамулжам бўлиб, мушоиралар уюштирган. Лутфий девонида Шоҳруҳ Мирзо, Бойсунқур Мирзо ва Искандар Мирзоларга бағишланган қасидалар борлигидан келиб чиқсак, бизда шоир ушбу темурий ҳукмдорлар мажлисларида қатнашган, деган тасаввур уйғонади. Юсуф Амирий Бойсунқур Мирзога бағишланган “Даҳнома” асарида темурийзодани ***“Кавокиб ўртада, ул ўртада ой, Муғанний Зухраву ул мажлисорой”***, - деб таърифлайди. Фаҳриддин Али Сафийнинг ҳикоя қилишича, “Бир куни мажлиси олийда бетамиз улўғзодалардан бири Амир Шоҳий Сабзаворийдан юқори ўтирди. Бу ҳол Бойсунқур Мирзога хуш келмай, секин шоирга буюрди: “Мавлоно Амир, мана шу бетамизнинг ўтиришига бағишлаб бадиҳа айтинг”. Шоиру фузалолар йиғилган мажлисда Амир Шоҳий дарҳол деди: “Мажлисинг денгиздир, гарчи денгизда хашак қалқиб турсада, гавҳарча қиймати йўқдир. Мен пастда ўтирсамда, бу қуйи туриш

юқори билан баробардир”. Ушбу жавобдан қаноатланган Бойсунқур Мирзо Амир Шоҳийга катта инъомлар тортиқ қилди”. Фахриддин Али Сафий, шунингдек, Бойсунғур Мирзонинг ўғиллари Мирзо Алоуддавла ҳамда Абулқосим Бобур Мирзоларнинг мажлислари тўғрисида сўз юритади. *”Шу орада Мирзо Бобур мажлис ораста қилиб, шу мажлисда Мавлоно Мазид ҳам, Мавлоно Жомий ҳам ҳозир бўлдилар. Абулқосим Бобур Мирзо фақиҳ (ҳуқуқшунос) сўради: “Язид (араб имомларини ўлдирган қотил) лаънати тўғрисида нима дея оласан?” “Бир нарса дейиш менинг учун нораво, - деди Мавлоно Мазид, - чунки мен Язидга қабиладошман”. Мирзо Бобур шу лаҳзада эшонга қаради. “Мавлоно, Мазид нима демоқчи?” Абдурахмон Жомий дарҳол жавоб қайтарди: “Унинг муроди тайин, - деди у, - бир қабиладан эканми, уни оқлаши ҳам, қоралаши ҳам қийин”. Аммо араб имомларини ўлдирган қотил жазога маҳкум”, - дейди Сафий ўз асарида.*

Бойсунғурнинг ўғли Мирзо Алоуддавла саройидаги мажлислар ҳам отасининг йиғинларидан фарқ қилмас эди. Мирзо Алоуддавла мажлисларидан бирида шоир Хожа Мансур Қорабой Тусий қози Абдулваҳҳоб Тусийни қаттиқ танқид остига олди: “Эй қози, сиз етимларнинг нонини туя қилиб берасиз, шу ишингиз инсофдан эмас”. “Хато қиласиз шоир, - деди қози, - мен яланғоч етимларга бошпана ва илитувчи офтобман. Хожа Мансур дарҳол деди:

*Дедингки, қуёшман, нурман уларга
Қуёшсан, ва лекин нуринг ўлдирар.*

Бу назм ва ҳажв тиғи учун Мирзо Алоуддавла шоирга ўн дирҳам инъом берди.

1414-1435 йилларда Эронда ҳукмдорлик қилган Султон Иброҳим (Шоҳрух Мирзонинг кичик ўғли) пойтахт Шерозни илму маърифат, маънавият масканига айлантиради. Бошқа темурийлар каби унинг саройида ҳам адабий мажлислар ўтказилган. Ҳофиз Хоразмий ҳам мажлис аҳлидан ҳисобланиб, *”Ўшал Султон (Иброҳим Султон) замонида бу Ҳофизким газалхондур”,* - деб ёзади шоир шеърларидан бирида. Султон Иброҳимнинг назмга таъби борлиги ва шеърятга ихлоси туфайли саройида шоирларни тўплаб, адабий анжуманлар ташкил этган.

Темурий Халил Султон ҳам шеър ёзиб, девон тартиб берганлиги тарихдан маълум. Бундан ташқари, Навоий тили билан айтганда, ”зурафо ва шуаро мажлисида жам бўлурлар эрди. Машҳурдурким, ўзи шеър айтур эрди”. Халил Султоннинг шеърят кечаларида Амир

Темур замонида йиғилган ва бошқа юртлардан келиб қолган шеърят, маърифат, маънавият аҳли иштирок этган.

Саййид Қосимий “Мажмаъ ул –ахбор”да Султон Абу Саъид Мирзога бағишланган қасидасида **“Эгри бўлур мажлисида рострав, Бошдин этар дуру гуҳарларни нав”**, - деб таъкидлар экан, йиғинларда куй-қўшиқлар ижро этиладиган созлар, яъни уд, чанг, рубоб, танбур, қонун, қўбуз каби чолғу асбобларини қайд этиб ўтади.

Мажлислар барча темурий мирзоларнинг саройларида ўтказилганлиги, бу анъана ҳар бир ҳукмдорнинг табиатидан, дунёқарашидан, талабидан келиб чиқиб, ўзига хослик касб этганлигига асосланиб, анжуманларни уч турга бўлиш мумкин:

1. Илмий йиғинлар.

2. Адабиёт анжуманлари.

3. Дарвешона мажлислар.

Эронлик олим Валиуллоҳ Ковусий Олий мажлисларни мусиқий мажлислар деб қайд этади. ”Султон Ҳусайн ва шахзодаларнинг мусиқага қизиқиши ва Алишернинг созандаарга кўрсатган ҳомийлиги туфайли сарой санъаткорларнинг интиладиган марказига айланди.Тарихчилар ўша даврдаги Султон Ҳусайн ва вазирининг фармони билан уюштирилган беназир мусиқий мажлислар ҳақида кўп бора ёзишган....

...Амир Алишернинг ҳиммати билан ташкил этиладиган кўп мусиқа мажлисларида созандаар ва хонандаардан ташқари донишманд ва тарихчи Хондамир каби замонасининг кўплаб фузало ва донишмандлари ҳам иштирок этишарди”.

Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида Олий мажлислар яна нафис, латиф, шариф, Султон Соҳибқирон, шоҳ, подшоҳ мажлислари, анжуман, базм, зиёфат, мажолис, йиғин, маҳфил, маҳофил деб қайд этилган. Инчинун, Алишер Навоий тазкирасининг “Мажолис ун – нафоис” (“Нафис мажлислар”) деб номланиши ва унинг саккиз мажлисга жамланишида Султон Ҳусайн ҳузуридаги нафис (Олий) мажлисларнинг бевосита ва билвосита катта таъсири бўлган, деб ўйлаймиз.

Ўзигача бўлган мажлислар (Амир Темур, Шохруҳ, Улуғбек, Искандар Мирзо, Бойсунғур, Иброҳим Султон, Алоуддавла, Абулқосим Бобур адабий йиғинлари) ҳақида кенг маълумотга эга бўлган Ҳусайн Бойқаро эса бундай йиғилишларни тақомилига етказиб, янада ривожлантирди, бойитди ва олий босқичга кўтарди, дейиш мумкин.

Шайбоний хонларининг мажлислари

Юртимизда 15-16-асрларда ҳукм сурган шайбонийлар давлати асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон нафақат ҳукмдор, у шунингдек, олим, уламо ва шоир бўлганлиги кўпчиликка маълум. Б.Аҳмедовнинг “Тарихдан сабоқлар” китобида маълумот берилишича, ”Шайбонийнома”нинг кенгайтирилган нақлида Шайбонийхон ҳокимият тепасига келмасдан бурун Бухоройи шарифда икки йил мадрасада машҳур илоҳиётчи олим Мавлоно Муҳаммад Хитойидан таълим олган, Ҳофиз Ҳусайн Бусирий ва Хожа Маҳмудлар билан яқин муносабатда бўлган. *”Улар ҳатто мунтазам равишда бир-бирлари билан борди-келди қилишган. Бир гал Ҳофиз Ҳусайн Шайбонийхон ҳузурида бўлса, иккинчи сафар хон (Шайбонийхон) унинг ҳузурига ташириф буюрган. Умуман ҳар иккаларининг мажлиси уламо ва шуаронинг иштирокисиз ўтмаган”*. Ҳасанхожа Нисорий “Музаккири аҳбоб”да нақл қилади: *”Соҳибқирон хон (Шайбонийхон) илму фазилатлардан хабардор, аниқроғи, уларни тўла эгаллаган киши эди. Шеърят соҳаси ва шоирларга эътиқод – эътибори катта бўлган. Мудом олиму фозилларни ўзига ҳамсуҳбат қилган”*. Муҳаммад Шайбонийхон ҳузуридаги мажлисларда мушоиралар билан илмий мавзуларда қизгин мунозаралар ҳам олиб борилган.

Убайдуллахоннинг подшоҳлик даврида Бухорода шунчалик кўп фозилу фузалолар, олиму уламолар, шоирлар йиғилган эдики, тарихчи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар бу ҳолат унга Мирзо Султон Ҳусайн замонини эсга солганлигини айтиб ўтади. Убайдуллахон саройида ҳам адабий йиғинлар тез-тез ўтказилиб турилган. Ваҳоланки, бу йиғинларда Убайдуллахоннинг арабча, форсча ва ўзбекча шеърлари ўқилган, ғазаллари куйга солиб айтилган. Ҳасанхожа Нисорий Убайдуллахон ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: *”Фазилатларининг энг яхши кўрсаткичларидан бири у Қуръон мутолаасини осонлаштириш учун туркий тилда ёзган Қуръон тафсириким, далиллари суянадиган асосда битилган ва фикҳ бўйича ёзган рисоласи ҳам фойдалар конидир. Насх хатида ҳам жуда яхши битарди. Сипоралар ёзганки, ҳозир ҳам тиловат йиғинларида дуо билан ўқилади. Ва “муסיқа нағмалари барча нағмалар ичида Аллоҳи таоло сирларидан бир сир-синоатдир” мазмунига кўра муסיқа илмига кўп эътибор берарди ва чалиши, айтиши жонфизо нағмалар ҳамда руҳафзо товушларга мувофиқ*

келарди. Ажойиб-гаройиб нақш (усуллар)ларда дилфириб таркиботларни шундай ижро этардики, ийқоъ қонунларини чалувчи созандалар ва турли вазнларда куйловчи навозандалар ҳамда бастакор машшоқлар барчаси ул амалларга бир овоздан таҳсин айтиб келадилар”.

Шайбонийлардан Абдуллатиф Баҳодирхоннинг ҳузурида доимий йиғинлар ташкил қилинганки, Ҳасанхожа Нисорий хон гоҳо шоирлару надимлар ва фозиллар билан суҳбат қурганлигини, тарих фанидан ва илму нужумдан хабардор эканлигига гувоҳлик беради. Абдулазизхон саройида ҳам мушоиралар мажлислар уюштирилган. **”Ва хон... олимлар ва фозиллар ҳамда шоирларнинг бошини ўзининг чексиз лутф инояти билан янада баланд қиларди... Хон насх хатини жуда яхши ёзарди. Шеър битиш билан ҳам машғул бўларди ва сўзамоллик тўпини нотиқлик майдонида олиб қочарди... Ва хоннинг бир кутубхонаси бор эдиким, ўша пайтда ер юзида унга ўхшаш китобхона бўлганми, йўқми, билмадик”.** Саъид султон ва Жавонмардали султон ҳузуридаги йиғинларда ҳам олиму фузалолар, шоирлар йиғилишар, бундай кечаларда куй –қўшиқлар ижро этилган.

Ҳасанхожа Нисорий Дўст Муҳаммад Султонни таърифлар экан, “Латиф табъи шижоатга мойил ва олиму фозиллар суҳбатига жон-дил билан ҳозир” - деб таъкидлаган. **”Олий мажлисини бу тоифа (олиму фозиллар)дан ҳоли ўтказмайди, шунингдек, шоиру надим кишилар ҳам унинг олий йиғинида ҳозир у нозир. Кўнгил қувончи учун гоҳида шеър ва нафосат машаатиға ҳам майил билдиради”.** (Ҳ. Нисорий. “Музаққир аҳбоб”. Т. “Мерос”. 1993 й. 51-б.)

Шайбонийлардан Искандар султон ва Абдуллахон 2 саройида ҳам ўз даврининг кўзга кўринган шоиру олимлари иштирокида мажлислар ташкил қилинган. Искандар султон ва Абдуллахон 2 саройининг “Малик уш –шуароси” Нисорий Искандар Баҳодирхон мажлислари ҳақида куйидагиларни ёзади: **”Хон ҳазратларининг ўлтириб туриши доимо олиму орифлар билан кечади ва улуг алломалар аларнинг йиғинида илмлар маликининг каломи – Қуръон маънолари баёнидан ўзгани тақаллум қилмайдилар. Улуг машойихлар ул жаҳонпаноҳнинг даргоҳига фано сирларидан ташқари ҳадяни элтмайдилар ва аларнинг кўнгилларни уйғотувчи суҳбатида бақо дурларидан бўлак тухфани қўлга киритмайдилар. Соҳибқирон мажлисининг саодати ҳумоюн йиғиндаги қатнашчиларнинг латиф хотирлари сари йўналмоқ бўлган**

васвасалар ҳамда ҳадику хавф-хатарлар йўлини бекитиб, кўнгилларига бирон ёмон фикр йўл топишига имкон бермайди". Искандар султон тасаввуф олими Маҳдуми Аъзамнинг шогирди бўлгани учунми, асосан унинг бошчилигида дарвешона мажлислар ташкил қилинган. Абдуллахон 2 нинг мажлисларига саройда катта тайёргарлик кўрилиб, унга машҳур олимлар, ҳуқуқшунослар, зиёлилар ва шоирлар таклиф қилинган. Абдуллахон 2 истеъдодли шоир бўлиб, “Хон” таҳаллуси билан ғазаллар ёзган. Мутрибий “Тазкират уш-шуаро”сида Абдуллахон 2 нинг ўзбекча ва форсча шеърларидан намуналар келтирган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, шайбоний хонларнинг барчаси илму маърифат ва шеъриятга қизиққан ва шу боис ўз ҳузурида олиму улумолар, шоиру фузалоларни тўплаб, адабиёт кечаларини ўтказган.

Тарихий илдизлар

Бундай адабий йиғинларнинг тарихи уммавийлар ва аббосийлар халифаликларига бориб тақалади. Халифалар бошчилигидаги адабий мажлислар шоирларнинг қасидалари билан бошланиб, бадий мунозаралар кўринишида давом этар, санъаткорларнинг кўшиқлари, араб рақслари анжуманга ўзига хос жозиба бахш этар эди. Берунийнинг “Ал –жавоҳир” китобида ҳикоя қилинишича, **“Халифа Хорун ар –Рашиднинг чиройли бир канизаги бўлиб, исми Холиса (Мусаффо) экан. Бир куни адабий йиғинда халифа томонидан сарой шоири Абу Нувосга берилган инъом саройда ушлаб қолинди. Шоир шу муносабат билан “Менинг шеърларим сизнинг эшигингизда йўқолиб кетди, Гўё гавҳар Холисада йўқолганидек” мазмунида шеър ёзди. Канизак шеърдан хабар топиб, Хорун ар – Рашидга арз қилди. Халифа шоирни чақириб, дашном беради. Шоир ўзини оқлаш учун бу зийбатчининг хатоси, чунки у айини (араб алифбосидаги) ҳамза (араб алифбосидаги) ўқиган дейди. Яъни арабчада сўз шу кўринишида йўқолиш маъносини, ҳамза билан келганда эса ялтираш маъносини беради. Халифа адабий анжуманларининг фаол иштирокчиси Абу Нувос ана шу ҳозиржавоблиги билан жазодан қутулиб қолади”**. Аббосий халифалардан ал – Маъмун (813-833) ўз ҳукмронлик даврида кўзга кўринган, забардаст алломаларни саройига тўплаб, илмий мавзуларда баҳс-мунозаралар олиб борган. Унинг илмий мажлисларида ўша даврда салоҳиятли донишмандлар иштирок этган. Халифа ал-Маъмун

саройида хизмат қилган Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Анмотийнинг хабар беришича, *“Илмий мажлисларнинг бирида ...дастурхонга уч юздан ортиқ ноз-неъмат тортилади. Ал-Маъмун ҳар бир таомни изоҳлар экан, унинг нима мақсадда истеъмол қилинишини шарҳлаб ўтади. Хусусан, у сафро ва балзамга қариши қандай таом тановул қилиниши, вазни ошириши ва камайтириши учун нима ейиши мақсадга мувофиқлиги, шунингдек, дастурхонга қўйилаётган барча ноз-неъматларнинг инсон саломатлигида қандай ўрин тутишини айтиб беради. Шунда мунозарага йиғилган олимлардан бири халифага шундай дейди: ”Эй мусулмонларнинг амири, агар биз табобатни муҳокама қилсак, сен уни тушунишда Жолиювнусни, илми нуҷум ҳақида суҳбатлашсак Хурмусни, фикҳда эса Али ибн Абу Толибни эслатмоқдасан. Саховат бобида сен Ҳотамсан, нотиқликда танҳо ҳамда сахийликда Каъб ибн Момани ортда қолдирасан”. Бунга жавобан халифа ”Эй Жаъфар, шуни билингки, инсон инсондан фақат ақли, заковати, хатти – ҳаракатлари ва бошқа хусусиятлари билан фарқланади. Акс ҳолда бир шахснинг иккинчи шахсдан фарқи бўлмай қолган бўлур эди”, - дейди”.* (Б. Абдуҳалимов “Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти”. Т. “Ўзбекистон”. 2010 й.) Ал-Маъмуннинг табиатан илмга мойиллиги унинг саройида илмий мажлисларнинг узлуксиз ўтказилишига, олимларнинг “Байт ал – ҳикма” илмий-тадқиқот марказида таржима ва тадқиқотлар билан шуғулланишига олиб келди. Чунончи, саройдаги мажлисларнинг бадий, илмий ёки сиёсий тус олиши бу ўз навбатида ҳукмдорнинг сиёсатга, илму маърифатга ёки ижодга мойиллиги билан чамбарчас боғлиқ. Умуман олганда, уммавийлар ва аббосийлар халифалари саройларида адабиёт кечалари ўтказиш анъанага айланган эди. Барча халифалар бундан мустасно эмас.

“Кумуш тоқми-жуфт?”

Низомий – Арузий Самарқандий “Мажмаъ ун-наводир” асарида Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Бувайҳийлар, Салжукийлар, Ғурийлар ва Тобаристон подшолари саройларидаги мажлисларда иштирок этган шоирлар номлари келтириб ўтилади.

Абу Абдуллоҳ Рудакий Сомонийлар ҳукмдори Наср ибн Аҳмад саройидаги адабий йиғинларнинг асосий иштирокчиларидан бири

эди. Наср ибн Аҳмад ҳузуридаги адабий кечалар Рудакий иштирокисиз ўтмас эди.

Қорахоний ҳукмдорларидан Хизр ибн Иброҳим анжуманларида Рашидий, Нажибий Фарғоний, Нажжор Соғаржий, Али Бонизий, Писари Дарғуш, Писари Исфароний, Али Сипехрийлар етакчилик қилишган. Амир Амъақ амир уш-шуаро эди. Подшо мажлисида катта эҳтиромга эга эди. Шоир Рашидий эса “Сайид уш-шуаро” унвонини қўлга киритганди. Кунлардан бир куни подшо мажлисида Хизрхон Амир Амъақдан “Абуссайид Рашидий шеърлари ҳақида қандай фикрдасан?” - деб сўради. Амъақ унга ”Шеърлари бағоят равон ва яхши ёзилган, аммо сал тузи камроқ”, - деб жавоб беради. Орадан биров вақт ўтиб –ўтмай Рашидий мажлисга кириб келади. Подшо уни олдига чакиради-да, подшоларга хос одатга кўра гиж –гижлатмок ниятида ”Рашидийнинг шеърлари қандай, деб амир уш-шуародан сўраган эдим, у ”Яхши, аммо тузсиз”, - деб жавоб берди. Сен унга қандай жавоб берасан”, -дея шоирдан сўрайди. Рашидий “Тўғри, шеърларимда туз йўқ, чунки асалу шакарда туз нима қилсин?” - деб жавоб беради. Унинг жавоби подшога маъқул бўлади. Низомий Арузийнинг ёзишича, Мовароуннаҳр зодагонлари саройида шундай бир одат расм бўлганди. Подшо мажлисида ёки бошқа йиғинларда олтин ёки кумуш солинган товоқни меҳмонлар олдига олиб келишар, буни “Кумуш тоқми – жуфт?” деб аташарди. Хизрхоннинг мажлисида ҳар бирида икки юз эллик динордан бўлган тўртта тавоқда олтин қўйилар ва бир сиқимдан тақсим қилинар эди. Бу гал Хизр ибн Иброҳим ҳар тўрттала товоқни ҳам Рашидийга беришни буюрди.

Муҳаммад Авфий ва Давлатшоҳ Самарқандий каби тазкиранавислар Ғазнавийлар саройида 400 нафардан зиёд шоир жамлангани ва “мамлакат ҳудудидаги барча ижодкорларга Унсурий малик уш-шуаро эканлигини” алоҳида таъкидлашган. Ана шу шоирлар жамоаси ғазнавийлар саройидаги мунтазам ташкил қилинадиган шеърят кечаларида иштирок этиб, Ғазнани маданий, илмий, адабий марказга айланишига муносиб ҳисса қўшишган. Ҳомиджон Ҳомидий “Қирқ беш аллома ҳикояти” китобида шоир Носир Хисрав Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавий мажлисларда иштирок этганини айтиб ўтади.

Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмуннинг саройида бир неча ҳаким ва фозил кишилар, чунончи Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абул Хайр ва Хаммор, Абу Райҳон Беруний ва Абу Наср Арроқлар жам бўлишган эди.

“...Кунлардан бир куни Яминуддавла султон Маҳмуд томонидан бир машҳур киши қуйидаги мазмун битилган мактуб билан Хоразмга етиб келди. ”Эшитимизча, Хоразмшоҳнинг мажлисида фалон ва пистон исмли дунёда тенги йўқ фозил кишилар бор экан. Уларни бизнинг мажлисимизга юборишлари зарур. Токи, улар бизнинг мажлисларимизда қатнашиш шарафига ноил бўлсинлар. Биз эса уларни ҳамма зарур нарсалар билан таъмин этамиз. Бу хизмат учун Хоразмшоҳдан миннатдор бўламиз.”

Хоразмшоҳ Маҳмуд Ғазнавийнинг элчиси хожа Ҳусайн ибн Али ибн Миколни қабул қилишдан аввал ўз ҳакимларини чақириб, мактубни ўқиб берди-да, уларга шундай деди: "Маҳмуднинг қўли узун, аскарлари эса кўп. У Хуросон ва Ҳиндистонни забт этди. Энди эса Ироққа кўз олайтирмоқда. Унинг амрини бажармасликдан ва фармонига кулоқ солмасликдан ўзга чорам йўқ..."(Низомий Арузий Самарқандий. “Нодир ҳикоятлар”. Т. Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1985 й. 78-79-б.)

Абу Али ибн Сино ва Абу Саҳл Масиҳийлар Ғазнага боришга хоҳиш билдирмай, Гургонга қараб йўлга чиқишди. Хаммор, Беруний, Арроқлар эса Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳузурига отланишди ва Маҳмуд Ғазнавий мажлисларидан муносиб ўрин эгаллашди.

Абу Наср ал – Утбий ва Абул Фатҳ ал-Бустийлар ҳам Абу Мансур Сабуктагин, Исмоил ва Маҳмуд Ғазнавийларнинг пойтахти Ғазна шаҳридаги саройда мажлислардаги мушоираларда қатнашишган. Абу Райҳон Беруний ҳам Журжон амири Қобус ибн Вушмагир, Хоразм Маъмунийлар ҳукмдорлари Абул Ҳасан Али ибн Маъмун, Абул Аббос Маъмун ибн Муҳаммад, Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавийлар саройларидаги мажлисларда ўткир заковатини намоиш этганлиги тарихий маълумотлардан маълум. Беруний нафақат олим, балки арабнавис шоир ҳам бўлган. ”Араб шеърятини Абу Нувос, Абу Таммом, Абу Аъло ал-Мааррий, Ал – Бухтурий каби улуғ шоирлар сиймосида гуллаб турган бир пайтда форс тилидаги адабиёт Бухорода ва Ғазнада тараққий топди. Рудакий, Дақиқий, Абу Шукр Балхий, Фирдавсий, Фаррухий, Анварий сингари сўз санъати усталари элга танилдилар. Бу давр шоирлари фан асосларидан пухта хабардор бўлганларидек, олимлари ҳам поэтик диди баланд, аксарияти шеърятда ҳам устод алломалар эдилар. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Ҳайём фаолияти фикримизнинг ёрқин далилидир” (Н.Комилов. “Тафаккур карвонлари”. Т. “Маънавият”. 1996 й. 19-б).

Салжуқий ҳукмдор Султон Санжар саройида ҳам турли хил ижодкорларни жамлаган адабий муҳит мавжуд бўлган. Анварий ана шу адабий анжуманлар аъзоси эди. Низомий – Арузий салжуқийлар саройи мажлис аҳли жумласидан бўлмиш Фаррухий Гургоний, Ломиъий Деҳистоний, Жаъфар Ҳамадоний, Дарфируз Фаҳрий, Бурҳоний, Амир Муъиззий, Абулмаъолий Розий, Амид Камолий ва Шоҳобийлар номларини келтириб ўтади.

Низомий – Арузий ўзи қатнашган Ғурийлар сулоласи ҳукмдори – подшо Жабол мажлиси ҳақида ҳикоя қилади. *“...Мажлис бошланганда подшо Низомийни чақиринглар”, - деб қолибди... Ходим келиб, менга хабар қилгач, этигимни кийиб, мажлисга кириб, таъзим бажо келтирдим-да, жойимга бориб ўтирдим*”. Подшо шоирдан бадиҳа айтишини сўрайди. Низомий – Арузий санокли дақиқалар ичида шеър ёзиб, подшо мажлисида ўқийдики, ғурийлар ҳукмдори унинг истеъдодига тасаннолар айтади.

Убайдулла Уватов “Донолардан сабоқлар” китобида Хоразмшоҳлар саройининг етакчи шоири, ҳукмдорлар Отсиз, Эл – Арслон, Алоуддин Текиш давридаги бош котиб Рашидуддин ал-Ватвот ҳаётидан ҳикоя қилади. Ал-Ватвот Муҳаммад Отсиз, Эл – Арслон мажлисларида ўз шеърлари билан иштирок этар ва ҳар доим ҳукмдорларнинг олқишу инъомларига сазовор бўлган. Фаҳриддин Али Сафийнинг ёзишича, Хоразм шоҳи Султоншоҳ ҳам ўз мажлисига ёши тўқсондан ошган Ватвотни олиб келиш учун ўз тахтиравонини юборган. Унинг адабий йиғинлари Ватвот иштирокисиз ўтмаган. Шу ўринда яна шуни айтиш керакки, Рашидуддин ал – Ватвот яшаган вақт салжуқийлар султони Санжар ва унинг ворислари ҳокимлик қилган даврга (1092 -1157) тўғри келиб, улар замонида ҳам илм – фан ва адабиёт (айниқса форсийзабон) ғоятда тараққий этган эди. Хоразмшоҳлар саройида бўлгани каби салжуқийлар саройида ҳам кўплаб олимлар, шоиру адиблар ижод қиларди. Қизиғи шундаки, икки томон – хоразмшоҳлар билан салжуқийлар ўртасидаги салтанат рақобатида адиб ва шоирларнинг ҳам роли катта эди. Яъни Хоразмшоҳлар ва Салжуқийлар саройларидаги мажлисларда ҳар бир шоир ўз султонини мадҳ этиш билан бирга, унинг рақибини ҳажвга олар эди. Саройлар адабий йиғинларида бундай рақобат жараёнлари қизғин тус олганди.

Хитойдан Ҳиндистонгача

Шоҳруҳ Мирзо элчиларидан Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномасида император мажлиси кечкурундан пешин намози вақтигача чўзилганини ёзади. *“Аввал бир тўда ой юзли йигитлар худди қизлар сингари қизил ва оқ рангли пардозлар суртишиб, ...хитойликлар усулида рақсга тушдилар... Яна хонандалар жамоати ва созандалар ёнма –ён ўтиришиб, бир киши ётуган (муסיқий асбоб) чалди ва хитойликлар усулига хилоф ўлароқ, ўн икки мақомни чалди... Муסיқор чалувчи, бир кўлида мусиқору иккинчисида пийпа, най чалувчи найни оғзига олиб, кўлига чаҳор порани ушлади... Подшоҳ ўйинчилару, чолғучи –хонандаларга шу мажлиснинг ўзида инъомлар берди”*. Сайёҳ Наққош бундай мажлислар император саройида тез –тез ўтказилганлиги айтиб ўтади.

Тарихчи Ибн Арабшоҳ Қоҳира (Миср)да бўлган вақтида султон Зоҳир Чақмоқнинг (1438-1453) даъватига биноан бир қанча муддат унинг саройида яшади. Султон Зоҳир Чақмоққа бағишлаб, асар ёзди, маҳаллий адиб ва шоирларнинг мунозара ва мушоираларида иштирок этди. Миср султони саройида ҳам бошқа шарқ мамлакатларида бўлгани каби шеърят кечалари ўтказилганлиги Ибн Арабшоҳ асарларидан ойдинлашади. Носир Хисрав “Сафарнома”сида Миср султони мажлисида иштирок этганини таъкидлайди. *“Мен танишиб ва дўстлашиб қолганим султон дабирларидан бирига дедим: “Мен ажам маликлари ва ҳукмдорларидан бўлмиш султон Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд баргоҳидаги мажлисларда бўлдим. Улар улуғ подшоҳлар бўлиб, неъмат ва бойликлари ҳисобсиз эди. Эндиликда амир ал-мўминин мажлисини ҳам томоша қилмоқ истагим бор”*.

1049 йилнинг 7 мартада Миср султони мажлисида қатнашиш сайёҳ ва шоир Носир Хисрав насиб айлаган.

Усмонли турклар султонлари саройларида ҳам адабий мажлислар, назм ва наво кечалари ташкил қилинган. Озарбайжон ҳукмдорлари Жаҳон Паҳлавон ва Қизил Арслон саройларидаги мажлисларда Низомий Ганжавий каби шоирлар шеърлари ўқилгани, мушоиралар уюштирилгани, озар шоирларининг кўшиқлари куйланганини тарихий маълумотлар тасдиқлайди.

Эронда Исмоил Сафавий ҳукмронлиги даврида илму маърифат ва маданият тараққий этди. Исмоил Сафавий шарқ ҳукмдорлари сингари ўз саройида илм, назм ва наср аҳли йиққан, мусаввир Камолиддин Бекзодни подшо кутубхонасига бошлиқ этиб тайинлаган, шунингдек,

Эрон шоҳларининг саройларида мунтазам бадий йиғинлар уюштирилган.

Ҳомиджон Ҳомидовнинг ёзишича, йигирма ёшида Хусрав Деҳлавий истеъдодли шоир, қомусий билим соҳиби – олим, созанда ва бастакор сифатида шуҳрат қозонади. Буни сезган Мўлтон ҳокими Кушлихон шоирни саройга жалб этади. Лекин орадан икки йил ўтгач, Деҳли ҳокими Ғиёсиддин Балабон (1265-1267) саройига хизматга ўтади. Умуман Деҳлавий умри давомида ҳиндистонлик етти ҳукмдорнинг даргоҳида хизматини қилади, адабий мажлисларида ўз шеърларини билан иштирок этади. Бошқа шарқ мамлакатлари ҳукмдорлари саройларида бўлгани каби ҳинд султонлари ҳузурида ҳам адабий йиғинлар гуллаб яшнади. Ҳасанхожа Нисорий “Музаққир аҳбоб”да Бобур Мирзонинг ўғли Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо мажлисларини қаламга олади. *“Баъзан ул подшоҳ (Ҳумоюн Мирзо) жонажон дўстлар билан рангин суҳбатлар қуриб, мажлис аҳли либосини ўша кунги кавкаб (осмон жисмлар) рангида бўлишини расм қилган эди. Айтишларича, мажлис аҳлидан бири шу кунги яшил ўтиришга бошқа рангли кийимда келибди. Подшоҳ “Нега бугун расм-русумга биноан ўзингни яшил-кўкка ўраб келмадинг?” – деб сўрабдилар. Ҳалиги одам “Подшоҳ мажлисининг ўзи мени яшиллашиб (яшинатиб)-кўкартиради, деб келавердим, - дея жавоб берган экан. Бу сўз подшоҳга хуш ёқиб, у кишини хуррам қилибди.*

Гоҳо (Ҳумоюн Мирзо) қалб қувончи учун шеър ва шуарога кўнгил бериб, шеър аҳлини ўз олий мажлисининг қатнашчиси бўлишга ундарди”, - деб ёзади Нисорий. Акбаршоҳ саройида ҳам бундай кечалар давом эттирилиб, Ҳиндистон ҳукмдори атрофида барча зиёлилар, шоирлар тўпланган. Камолиддин Файзий Даканий Акбаршоҳ саройининг “Малик уш-шуаро”си бўлиб, адабий кечаларга бошчилик қилган.

Мухтасар қилиб айтганда, Ҳусайн Байқаро саройида фаолият кўрсатган адабий йиғинлар ўз даврида Олий мажлислар деб аталган. Зотан, Алишер Навоий ва унинг замондошларининг асарлари шундай дейишга асос бўлади. Албатта, шарқ ҳукмдорлари саройларида анъанавий тарзда ўтказилган ушбу анжуманларни Амир Темур давом эттирди, бундай гўзал адабий йиғинлар яъни Олий мажлислар Ҳусайн Байқаро замонида Навоийнинг хизмати ўлароқ, юксак чўққига кўтарилди.

“ОЛИБМЕН ТАХТИ ФАРМОНИМГА ОСОН, ЧЕРИК ЧЕКМАЙ ХИТОДИН ТО ХУРОСОН”

Навоий ҳақ, унинг асарлари ҳаётлигидаёқ Хуросондан Хитойгача, Туркиядан, Ҳиндистонгача бўлган ҳудудларга, етти иқлим давлатларини “забт этиб”, “ўз байроғини ўрнатди”. Буюк Навоийнинг Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да ёзганидек, **”Қандай яхшики, унинг додрузи турклар мамлакатидан Ҳижоз (Арабистон)гача тарқалди, қандай яхшики, дабдабаси Нишопурдан Исфаҳонгача етди”**. Вафотидан кейин ҳам асарлари бутун дунё мамлакатлари Буюк Британия дейсизми, Франция ёки АҚШ дейсизми, юзлаб юртларга кириб борди. Дунёга донғи кетган мегаполислар Москва, Токио, Боку, Шанхай шаҳарларида Алишер Навоий ҳайкаллари ўрнатилди. Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов таъбири билан айтганда, “Темур тиғи етмаган жойни, Қалам билан олди Алишер”.

***Мен ул, менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.
Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.
Не назме дер эрсам мени дарднок,
Ки, ҳар ҳарфи бўлғай анинг дурри пок.
Етар тангридин онча қувват менга,
Ки, бўлмас битирига фурсат менга.***

Низомиддин Алишер Навоий асарларининг шуҳрати ўз даврида шу даражага етдики, Хондамир таъбири билан айтганда, **“Дунёнинг энг узоқ мамлакатларидаги қудратли подшоҳлар ҳам ўзларининг сўзга чечан элчиларини салтанат пойтахти Ҳиротга юбориб, (ул Ҳазратнинг) сўз санъатининг етук намунаси бўлган куллиётини излашади, араб ва ажам юртларидаги гўшанишин дарвешлар эса ул Ҳазратнинг завқ-шавқ уйғотувчи шеърлари ишқида кун кечириб, бор куч-гайратлари билан талаб йўлидан боришади. Шу сабабли ҳам Хито ва Хўтан юртларининг у бошидан тортиб, Рум ва Мағриб ўлкаларининг нариги чеккаларигача бўлган юртларда (ул Ҳазратнинг) гўзал ва нафис шеърлари шоху гадо, кексаю ёш, мусулмону кофир, бахтлию бахтсизларнинг тилларида дoston, (ул Ҳазратнинг) улугвор шеърлари эса инсонларнинг барча табақа ва гуруҳларга мансуб бўлган вакиллари кўнгиллари лавҳлари ва**

қалблари саҳифаларига нақшланган ва битилгандир". Абдумурод Тилавов "Алишер Навоийнинг усмонли шеъриятига таъсири" мақоласида Ошиқ Чалабий Навоий умрининг охирида Усмонли султон Боязид 2 га 33 та ғазал жўнатганини айтиб ўтганини зикр этади.

Ҳазрат Навоий тўғрисида сўз юритганда, энг аввало, кўз ўнгимизга унинг она тилини ривожлантиришдаги бетакрор хизматлари келади. Буюк мутафаккир бутун умр ўзбек тили (чиғатой лаҳжаси)да ижод этиш билан бирга "Муҳокаматул ул – луғатайн" асарида она тилининг форс – тожик ва араб тилларидан қолишмаслигини, луғат бойлиги беқиёслиги, сўзларининг маънодорлиги, керак бўлса устунлигини исботлайди. Ҳазрат Навоий ўз ижоди билан ўз она тилини баланд пиллапояларга олиб чиқди. Абдурахмон Жомий эътироф этганидек, **"Бу қаламга фалакдан офаринлар бўлсин, чунки бу ёқимли нақш ўша қаламдан тузилди... У ҳам агар форсий тилда ёзганда (бошқаларга), сўз айтишига мажол қолмасди. У мўъжизали назмлар мезонида, Низомий киму Хусрав қанақа бўларди?"**

**Туркий тилда доғи нақш келди ажаб,
Ҳатто сеҳргарлар бозладилар лаб.
Бундай ёқимли нақш туширган қалам,
Бошида офарин ёздирсин олам.
Кечирсин форсийда гавҳар терганлар,
Дарий тилида дур, газна берганлар.
Бунинг тили ҳам гар ўлганда дарий,
Мажолсиз қоларди уларнинг бари.**

Албатта Жомий ҳақ. Ушбу таърифга қўшилган ҳолда султон Ҳусайн Бойқаронинг "Рисола" асари ибораси билан айтганда, **"...(Навоий) Туркий тилининг ўлган жасадига Масих нафаси билан руҳ киритди. Ва у руҳ топганларга туркий тил ўриш – арқозидан тўқилган нозик либослар кийдирди ва сўз гулистонида таъби навбаҳоридан ёзилган ёмғирлар туфайли ранго – ранг гуллар очилди ва назм дарёсига фикрлари булутидан руҳпарвар қатралар билан гуногун дурлар сочилди..."**

**Эрур сўз мулкининг кишварситони,
Қаю кишварситон, Хусравнишони.
Дема Хусравнишонким, қаҳрамони,
Эрур гар чин десанг соҳибқирони.**

Таъбир жоиз бўлса, чиғатой туркийси, яъни она тили Навоийнинг хизматлари билан ўз замонасининг давлат тилига айланди.

Навоийнинг барча асарларида туркий қавмларнинг бирлиги, эзгулик, комил инсон ғояси, алалхусус, она тилининг юксак аҳамияти қаламга олингани бежиз эмас. Ана шундай буюк ишни ўз зиммасига олган жасоратли Ҳазратнинг ҳар бир асари орқали она тили янада жилоланди, жозиба кўрсатди. ”Ҳамса” хотимасида ёзилганидек, “...Бу дostonларнинг (“Ҳамса”нинг) туркий тилида бўлиши янада ажойиб. Бу тил қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ёзганларинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан кейин ёмон кўринармиди?”

*Таъби шеърда қилни қирққа бўлади,
У қилдан қаламнинг учи шеър тўқийди.
Бу мушкин шеър (соч)дан кўнгилга тузоқ қўяди,
У ширин шеърдан кўнгил тилагини беради. (Абдурахмон
Жомий)*

Дарҳақиқат, ҳақиқий ижодкор энг аввало ўз она тилида қалам тебратиши айна муддаодир. Шунинг учун Алишер Навоий қалам соҳибларини ўз она тилида ёзишга даъват этади. Жомийнинг “Баҳористон” асарида ёзилишича, “Табиат тақозоси ва қобилият кенг фазосига кўра, у туркий ва форсий шеърларида юксалишга муяссар бўлган бўлсада, туркийга кўпроқ мойиллик кўрсатди...” У ўзини туркий қавмлар шоири эканлигидан фахрланади:

**Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен тахти фармонимга осон.
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
Ки қилмишдир найи килким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
На ёлғуз турк, балки туркмон ҳам.**

Мухтасар қилиб, навоийшунос Носир Муҳаммад таъбири билан айтганда, ...фаранг сайёҳи Тавернье уч тил бу минтақада кенг муомалада эканлигини айтиб, уларни шундай таърифлаган: форс тили – малоҳатли тил, шеърият ва бадиият тили, араб тили – фасоҳатли тил, ”Қуръон” ва илм тили, туркий тил – сиёсат ва ҳарб тили. Ўрта асрларда кўплаб машҳур давлат арбоблари ва лашкарбошилар туркий халқлардан етишиб чиққанлиги тарихдан бизга маълум. Навоийнинг буюк хизмати шундаки, у туркий тилнинг бир тармоғи бўлган чигатой (эски ўзбек) тилини юксак шеърият тилига айлантирди. Ҳар томонлама бойитди. Албатта, Ўзбекистоннинг биринчи Президенти

Ислом Каримов таъбири билан айтганда, ”Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келади. Ҳерман Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” асарида ёзганидек, “...Севинч ва мамнуният билан Мир Алишерни зикр этмоқ лозим. Бу зот гўзал сиёсатдон эди. У ...ўткир қаламга эга адиб сифатида шуҳрат қозонди. Ҳар кимга ёрдам кўрсатгани каби, у шарқий туркий адабиётнинг асосчиси бўлмасада, кейинча ўзининг туркий тилидаги битмас – туганмас асарлари билан Эрон адибларининг камситиши ва кулишларига қарши туркий халқлар вакиллари чин қалбдан муҳофаа этиш билан барҳаётлигида ҳам, вафотидан сўнг ҳам ватандошларининг буюк ҳурматида сазовор бўлди.”

ИСКАНДАРШОҲ ИХТИРО ҚИЛГАН ШИША ИДИШ *ёки Навоий даҳосининг қудрати*

Навоий даҳоси ҳақида сўз борар экан, унинг дostonларида ҳайратомуз кашфиётлар тасвирланганига дуч келасиз. Жумладан, Ҳазрат Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида Шох Искандарнинг беҳисоб кемаларга қанчадан қанча асбоб – ускуналар солиб, неча йиллаб сув устида кезиб юрганини ёзади. Ва ниҳоят, у денгиз мавжидек тиниб-тинчимасдан денгизнинг қоқ ўртасига қараб йўл олади. Муҳит денгизининг қоқ ўртасига борганда эса осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшарди. Сўнгра эса “Қуръони Карим”да авлиё сифатида тилга олинган Искандаршоҳда сув тубида нималар борлигини билиш ва кўриш иштиёқи туғилди. ”Модомики, бутун жаҳон менинг мулкимга айланган экан, унинг сув қисмида нимаики бор бўлса ҳаммасидан хабардор, ажойиботларидан баҳраманд бўлишим шарт”, - дея океан сайрини ихтиёр айлайди шох. Олампаҳо кўрсатмасига мувофиқ олимлар тез орада шишадан бир идиш ясайдилар. Искандар қийинчилик ва хавф – хатар билан ушбу шиша идишга киради. Унинг оғзини мум ва пўкаклар билан маҳкам беркитадилар. Шундан сўнг бир неча минг метрлик чийратма арқонга боғланган шиша денгиз остига туширилади.

*Қилиб сув тубин кўрмак андишае,
Ҳамул ҳикмат аҳли ясаб шишае.
Кириб шишага ранжу ташвир ила,
Анинг оғзини беркитиб қийр ила.
Бу янглиз қилиб чўкти дарё куйи,
Анинг қаърига чекти дарё суйи.
Ғаройибки дарёда бўлғай ниҳон,
Анга зоҳир ўлди жаҳон дар жаҳон.*

Навоий таъбири билан айтганда, шиша идишда уммон тубига тушган Искандарга сувости ғаройиботлари бошдан-оёқ намоён бўлади. Улуғ мутафаккир Шох Искандар ҳақида ёзар экан, ”У Тангридан валийлик мартабасини илтимос қилган эди, шу риёзатлар билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайғамбарлик даражасига етди”, - дейди.

Хўш, Алишер Навоий қаламга олган, Искандарга сувости саёҳатида асқотган шиша идиш нима у? Ҳа, азиз ўқувчи бирдан

хотирангизга Жак Кусто ва унинг сув ости экспедицияси келган бўлса не ажаб. Албатта, Навоий даҳосининг қудрати шундаки, у беш аср олдин 1940 йилдагина ихтиро қилинган скафандрни маҳорат билан тасвирлаб бера олган. Ақл бовар қилмайдиган ҳолат, башорат. Ёки кашфиётлар асрлар оша такрорланиб келадими? Наҳотки, ҳаёлан Навоий бу кашфиётларни ўз тасаввур оламида гавдалантира олган бўлса?

*Комин қилур эрмиш одамийзод ҳаёл,
Нақш айлар эмиш кўнглига юз фикри маҳол,
Мундин гофил қолибки, хайи мутаол,
Келтурғуси тонгла анинг оллига не ҳол.*

Навоий ҳаёлоти меваси бўлмиш шиша идишнинг муқобили ”Триест” батискафи эса 1960 йилда уммоннинг энг чуқур қаъри ўн бир минг чуқурлик эканлигини аниқлади. Швейцариялик олим Жак Пикар батискафда уммоноти тадқиқотларини олиб борган. Ҳазрат Навоий эса гуёки ўзи ҳам Искандар тадқиқотига гувоҳ бўлганидек, бу кашфиёт тафсилотларини тасвирлагани ҳар қандай кишини ҳайратга солади. Улуғ шоир “қаламга олинаётгани денгиздан бир томчи экани, Искандарнинг барча ишлари тасвири бу дафтарга (достонга) сиғмаслигини, жаҳон деб аталмиш бу думалок шаклдаги ер шарининг кўп қисми сув билан қопланганини, жаҳоннинг қуруқлик қисми сув қисмидан бир неча марта кичиклигини, жаҳон деб аталмиш бу хилқат сув билан ихота қилинганлигини” ёзади. Энг қизиғи ҳам шунда-да! Демак, бу ”авлиёлар авлиёси”сининг чуқур, кенг ва кўп қиррали билими, юксак қобилияти ва кароматидан далолатдир. Наҳотки, шоирлар султони барча илмлардан хабардор бўлса? Устоз Омонилла Мадаев бу ҳақда жумладан, шундай дейди: ”15-асрнинг даҳо шоири Алишер Навоий ўтмиш устозлари (Форобий, Беруний, Хоразмий, Ибн Сино)нинг муносиб давомчиси сифатида маърифат майдонида гавдаланади. Фарҳод тилидан “Топилмас мушқули мен қилмаган ҳал”, деганда, Алишер Навоий илм, фан, бадий ижод соҳасида ўз ечимини топмаган муаммо йўқ эканини таъкидлагандек бўлади. Фақат аввалги устозларидан фарқли ўлароқ, атоқли адиб илм ва фан соҳасидаги улкан маълумотларни ўз бадий асарларида намоён қилди”.

Бир сўз билан айтганда, Ҳазрат Навоий асарларини ўқир эканмиз, унинг теран мушоҳадлари, чуқур фалсафасидан ҳайратга тушамиз. У тилга олган воқеалар бизга йигирманчи асрда ихтиро қилинган оинаи

жаҳон ёки интернет каби кашфиётларни эслатиб туриши ҳайратимизни янада оширади.

“Фарҳод ва Ширин”да Фарҳод Хизрнинг маслаҳати билан қалъани эгаллагач, бутун жаҳонни кўрсатадиган ялтироқ жомни қўлга киритади ва Жамшид жомини ҳоқонга туҳфа қилди. Унга боқиб, барча жаҳон якқол кўзга ташланиб турганини, етти иқлимнинг барчаси унда намоёнлигини кўришади. Жомда Юнон мамлакати кўриниб турарди. Кейин унда ғор ичи акс этиб, Сукрот яшаб турган манзил кўзга ташланади. ”Фарҳод ва Ширин”дан олинган иқтибосдан кўз олдимизга ҳозирги кундаги компьютер (интернет халқаро ахборот тармоғига уланган) ёки телевизор намоён бўлади. ”Хамса”да тилга олинган жоми жаҳоннамо – жаҳонни кўрсатувчи жом –Жамшид жоми, жоми гетинамо (жаҳонни кўрсатувчи жом), жоми гетиафрўз (оламни ёритувчи жом), жоми Искандар ва ойинаи жаҳоннамо номлари билан зикр этилган. У нега Жамшид жоми деб аталади, деган савол туғилади? Ривоятларда айтилишича, Эроннинг афсонавий подшоси Жамшид бутун дунёни кўрсатувчи жом ёки ойнани ихтиро қилади. Ушбу кўзгуда эса нафақат ҳозирги, балки ўтмишдаги ва келажакдаги воқеа –ҳодисалар намоён бўлган эмиш. Навоийшунос Б.Акрам “Садди Искандарий” достонидаги “Ҳакимеки... ани “тилисм” айлабон, Намойиш анга ики қисм айлабон” байтини шарҳлар экан, **”икки қисм”ли “тилисм”нинг биринчиси бугунги клавиатура бўлса, иккинчиси эса экран (“монитор”), - дейди.**

Шунингдек,”Фарҳод ва Ширин”да Фарҳод **Искандар ойнасига** ўхшаган сирли кўзгуда, яъни замонавий тил билан айтганда компьютер, планшет ёки айпадда (интернет воситасида) ўзининг тақдирини ва Арманистон ўлкасини, соҳибжамол Ширинни кўради. Албатта, **“Жамшид жоми”, “Кайхусрав жоми”, “Искандар ойна”**лари беш асрдан сўнг телевизор ёки компьютер бўлиб, намоён бўлган бўлса не ажаб.

”Садди Искандарий”да ёзилишича, Афлотону Сукрот бир бўлиб, Арастую Букрот бир бўлиб, Хурмус билан Балинус, Аршимидус бир бўлиб, ишга киришдилар, Искандар доимо улардан хабар олиб турди.Ўша қиш ичида олимлар икки ажойиб сирли асбобни битирдилар. Бутун сарой аҳлини базмга тўпладиларда, уларга **устурлобу (телескоп) сирли кўзгуни** намойиш қилдилар.Уларнинг бири устурлобда тўққиз чарх тақсим бўлса, кўзгуда етти иқлим аён кўриниб турарди. Навоий тилга олган устурлоб бизга “Хамса” дан

қарийб юз йилдан сўнг ихтиро қилинган телескопни эслатса, сирли кўзгу эса яна компьютерни (интернетга уланган) ёдимизга солади. Яъни Искандар олимлар ихтиро қилган “Сирли кўзгу” - компьютер орқали бутун дунёни томоша қилади.

Устоз Омонилла Мадаев “Навоий даҳоси ва замонамиз кашфиётлари” мақоласида мутафаккирнинг ғайриоддий фантазиясига диққат қаратади. ”Қизиғи шундаки, шоир (“Фарҳод ва Ширин” достонидаги) Суқрот лавҳасида ўта таъсирли бир кўринишни тилга олади.

***Бўлиб горда ҳар дун анкабути,
Бир устурлоби гардун анкабути.***

Агар устурлобни осмон жисмларини кузатиш учун фойдаланилган асбоб деб олсак, ***осмон ўргимчаги кўринишидаги кузатиш асбобини*** нима деб аташ мумкинлигини ўйлаб қоламиз. 21-асрда илм-фан соҳасида энг долзарб маълумотлар берилаётган ***номаълум учар жисм*** ҳақида гап кетмаяптими, деб қолади киши. “Фарҳод ва Ширин” достонини мутолаа қилишда замонавий тиббиёт, астрономия, физика, кимё фанлари кашфиётлари билан аниқ танишамизки, натижада бу фикрни инкор этишдан ҳам ожиз қоламиз. Ҳатто, Суҳайлонинг Фарҳодга оғзидан ўт сочадиган Аҳриман билан жанг қилишда ўтдан сақлайдиган ***Самандар ёғи ҳам бугунги кунда кўп фильмларда каскадёрлар фойдаланадиган махсус суюқлик*** эмасмикин?”

“Фарҳод ва Ширин”даги қуйидаги мисраларни навоийшунос Ботирхон Акрамнинг шарҳи ҳар қандай кишини ҳайратлантиради.

***“Кетурдилар ҳақими нуктадоне,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне!..
Қилиб тунни-ёруғ, кунни-қоронғу,
Сувдин –ўт ёндуруб, ўтдин –сениб сув.
Ғаройиб кўп ҳувайдо бўлғусидур,
Бас, анда Шакл пайдо бўлғусидур...
Кўринуб ҳар замоне-кўзга бир шакл,
Кўз олғоч бўлғусидур... ўзга бир шакл.
Чу бўлди жилвагар ошкор юз навъ,
Анга ҳам бўлғуси-тимсол юз навъ!..***

Бизнинг энг мухтасар шарҳимиз: “шакл” бу – ҳозирги турли экранлардаги кадрлар десак, кейинги байтдаги ***“Кўриниб ҳар замоне... кўзга бир шакл, Кўз олғоч... ўзга бир шакл”*** – турли-туман тасвирлар, жонли сувратлар, рангин қиёфалар, яъни экран

(“ойинаи жаҳон”) кадрлари силсиласи эмасми? Кўчирилган банднинг сўнгги байтидаги ”жилвагар ашкол (шакллар) юз навъ”, “...тимсол юз навъ” - бугунги экранда кўринган турли суврату феъл-атвор (саъжия) соҳиби бўлмиш характерлар, образларни, ёхуд манзара, воқеа-ҳодиса лавҳаларни акс эттирса, не ажаб. ...Навоий идрок қилган ғаройиб ҳаёлнинг ҳозирги мўъжизалари замонида қанчалар турланиб, товланиб, равнақ топмасин, ўзининг қадимий моҳияти, сир-синоатини сақлаб қолгани шаҳодати, яъниким “Навоийвор” (шоирнинг ўз ибораси) тажаллиётининг боқийлиги далолати ҳам шунда...” (“Фасоҳат мулкининг соҳибқирони”. 354-бет.)

Адабиётшунос Омонилла Мадаев “Навоий даҳоси ва замонавий кашфиётлар” мақоласида **замонавий кино санъатида қўлланиладиган гиперграфия усули** Навоий (тахайюул олами) томонидан 15-асрдаёқ кашф этилган, деган фикрни илгари суради. “(“Фарҳод ва Ширин” достонида) Фарҳод борган водийда юзлаб қон оқувчи дарёлар бор. Юз минглаб қон тўкувчи аждарлар яшайди.

Оқиб водида юз дарёи хунхор,

Тог ичра худ минг аждарҳойи хунхор.

Энди Ҳокон, Мулкоро, Фарҳод бу даҳшатли манзарага Қуёш, Ой нуридан ҳам кучлироқ акс таъсир топишлари керак эди. Бу акс таъсир вазифасини Жамшид жоми бажаради. Бу жомни олиб келишгани заҳоти вазият ўзгаради. Ҳаммаёқ нурга бурканади. Олий яшинлик ҳукм сура бошлайди.

Равони борибон келтурдилар жом,

Ки, андин мушкул иш топқай саранжом.

Анга қилғоч назар истаб кушойиш,

Жаҳон тимсолига топти намойиш.

Қаён боққач қилиб равшан назарлиқ,

Бир иқлим этти зоҳир жилвагарлиқ.

Йигирма биринчи аср фарзанди юқоридаги байтларни ўқир экан, кўз олдида **энг замонавий фильмларда ифодаланадиган кадрлар** ўтаётгандек бўлади. Тасаввур қилинг, уч инсон қаршисида қон оқаётган дарёлар, аждарлар бош силкитиб кўрсатаётган кўрқинчли ҳодисалар бирдан йўқ бўлса-ю, ўрнига жон роҳат оладиган манзаралар намойиш этилса! Шубҳа йўқки, замонавий кино санъатида қўлланиладиган гиперграфия усули шоир томонидан 15-асрдаёқ кашф этилганига гувоҳ бўлмоқдамиз”.

“Сабъаи сайёр”да Адан мамлакатада бир қароқчи янги ойга ўхшаган бир неча тез юрар кемачалар ясатгани айтиб ўтилади.

Асарда бир неча ўринда қайд этилган тез юрар кемачалар ва қайиқлар бугунги **парусли маторли катер, яхталарга** ўхшаб кетади. Ёки Искандар олимлари яратган оламу жаҳонни ларза келтирган тўп пилтаси **замонавий замбарак** бўлса, ”Сабъаи сайёр”даги **рост ва ёлғонни фарқловчи кўзгу бугунги ёлғонни аниқловчи детектор асбобининг** муқобил кўриниши десак, муболаға бўлмас.

“Фарҳод ва Ширин”да қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: ”Фарҳод у(Хизр)нинг оёғини ўпиб, мўйсафид айтган ишларни бажаришга жўнади. Шер оғзига узук (Сулаймон узуги)ни отиб нобуд қилди, яна узукни олиб, санаб қадам ташлаб, Хизр айтган тош устига чиқиб қаттиқ тепган эди, қалъа ичидан қаттиқ садо – кучли овоз эшитилди-ю, дарвоза очилгач, овоз йўқ бўлди. Ичкаридан темир совут кийган жисм (темир одам) чиқиб келди, шу пайт девор устига унга ўхшаган яна юзта шундай ҳайкал пайдо бўлди. Барчаси ўз ёйларидаги ўқларни Фарҳодга отиш учун тайёрланиб турарди. Шаҳзода эҳтиёткорлик билан ўқ ва ёйни қўлига олди-да, дарвоза олдидаги ҳайкал кўксидида турган ойнага қараб отди. Темир ҳайкал, у билан бирга девор устидаги юзта ўқчи ҳам ерга йиқилди”. Хўш ушбу жумлаларда зикр этилган темир одам, темир ҳайкал ким ўзи? Наҳотки, Навоий тасвирлаган **темир ҳайкал** –компьютер орқали бошқариладиган **робот** бўлса?

“Сабъаи Сайёр”да муҳандис **Зайди захҳоб ихтиро қилган ўзи юрувчи тахт** ҳақида гап боради. Бу ғаройиб тахт саккиз пояли бўлиб, тўрттаси юқориқда, яна тўрттаси пастроқда эди. Пастдаги тўрт пояда тўртта гапирадиган тўти, баланд поялардан эса тўртта товус ўрин олган эди. Дуру лаъллар билан безатилган бу тахтнинг зинаси ҳам саккиз пояли бўлиб, шундай ишланган эдики, шоҳ тахтга чиқмоқчи бўлганида, у поялар пасайиб устма –уст тахланар, қадам босгач, у поялар кўтарилиб, шоҳ қайси томон юрмоқчи бўлса, тахт салгина ишорат билан юра бошларди. Балки буюк Навоий тилга олган бу фантастик ғоялар, орзулар бугунги кунда **эскалатор** мисолида руёбга чиққандир. Омонилла Мадаев Навоий даҳосидаги бундай фавқулодда кашфиётга навоийшунос Бертельс ҳам эътибор берганини қуйидагича таъкидлайди: ”Бертельс 1948 йилдаёқ ёзган “Навоий” монографиясида “Сабъаи сайёр” достонидаги иккинчи ҳикояда Зайд ҳар тарафга юриши мумкин бўлган тахтнинг (бугунги кунда театрдаги сахна ҳаракатини эсланг) саккиз зинаси ўз-ўзидан ҳаракатга келиши “Навоий қизиқишларини–техник фантазияни ифодаловчи бу ғаройиб тасвир бизнинг кунда амалга оширилган. Навоий тахти ўзида автомобилни ва эскалаторни бирлаштиради”, -

дейди. Ҳақиқатан ҳам, Алишер Навоий асарларини мутолаа қилган ўқувчи буюк ўзбек фарзанди ҳаёлот оламининг серқирра мўъжизаларга бой эканидан ҳайратга тушади”. (“Жаҳон адабиёти” журнали. 2014 йил, февраль сони. 53-59-б.)

Навоий асарларида “Чин нигоҳонаси”, деган иборага дуч келамиз. ”Чин нигоҳонаси” Хитойдаги гўзал расмни хона сифатида изоҳланади ва кўз ўнгимизда мафтункор тасвирий санъат кўргазмаси ёки фото галерея гавдаланади.

Профессор Суюма Ғаниеванинг ушбу фикрларига эътибор қаратайлик: ”Ҳазрат Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида Буюк Хитой девори қурилиши ҳақида ҳам жуда кўп қизиқарли маълумотлар айтилади. Мен Хитойда бўлганимда ана шу дунёга машҳур обидани ҳам бориб кўрганман, мутахассислар билан суҳбатлашганман. Улар ушбу девор тарихи, унинг таркиби ҳақида жуда қизиқарли фактларни сўзлаб беришди. Ҳайратланарлиси, мен бу маълумотларни анча илгари, Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида ўқигандим. Тарихдан маълумки, Ҳазрат Навоий Хитойга бормаганлар. У пайтда ҳозиргидек оммавий ахборот воситалари бўлмаган. Ул зот бу девор ҳақида батафсил маълумотларни қачон, қердан олдилар экан” .Хўш, бу ҳолатни қандай баҳолаш мумкин? Башоратми, қароматми ёки илоҳий истеъдод? ”Сабаъи Сайёр” достони Ҳазрат Навоийнинг тушида намоён бўлганидек, Буюк Хитой девори тўғрисидаги ноёб маълумотлар балки у зотнинг кўнглида аён бўлгандир?

Алишер Навоий даҳосининг қудрати шундаки, у беш ярим аср олдин бугунги кунда ихтиро қилинган асбобу ускуналарни, кашфиётларни ўз асарларида гўёки ўзи кўргандек, яратгандек, гувоҳ бўлгандек башорат қилади.

НАВОИЙ НЕГА УЙЛАНМАГАН?

Ёлғиз яшашдан муддао не эди?

Ўқувчини доимо Навоий асарлари борасида “Қорақўз ким?” ёки ҳазратнинг “Гулиси бўлганми?” деган ҳақли савол қизиқтириб келади. Албатта, инсон жуфт яратилган. Ёлғизлик эса фақат Яратганга хос эмасми? Аммо Ҳазрат Бобур “Бобурнома”да ёзганидек, **”Ўғил ва қиз ва аҳли аёл йўқ, оламни таври фард (ёлғиз) ва жарида ўткарди”**. Хўш буюк ва бадавлат Амир Алишер Навоий учун умрни ёлғиз ўтказишдан мақсад нима эди? Агарда у уйланаман деса, катта ҳарамга етгудек, соҳибжамол маликаларни хотин қилгудек еру мулки, молу дунёси бор эди. Дарҳақиқат, Алишер Навоий Хуросон давлатининг энг бой кишиларидан саналарди. Фаридуддин Атторнинг “Илоҳийнома” асарида сайр солиқ ва тариқат йўлига кирган айримлар (Ҳазрат Навоий ҳам шулардан бири эди) нега оила қурмаган, деган саволга жавоб бор. “Фарзанд кишини дунё билан боғлайди, фарзанд ғами ҳам дунё ғамининг бир қисмидир. Аммо олий даражада олий бўлмоққа, барчага баравар бўлмоққа етишаман, деган дарвеш фарзанди хонадон қилиш баҳридан ўтсин. Фарзанди бор, оиласи бор одам ҳаммага баравар бўлолмайди, у истар – истамас ўз манфаати, болалари, оиласи манфаатини ўйлайди, мутлақ ҳақиқатга етишиши қийин кечади. Эй фарзанд, Аллоҳни шундай севмоқ керакки, бошқа бирор нарсанинг меҳри унга тўсиқ бўлмасин, бу меҳр бошқаларга бўлинмасин. Аниқроқ қилиб айтганда, Ҳазрат Навоий маънавий устози Атторнинг тавсияларга амал қилган бўлса, не ажаб? Н. Комилов “Тасаввуф” китобида бу ҳақда шундай тўхталган: “Тасаввуфда... шайхларнинг кўпи уйланган, бола-чақали бўлишига қарамай, бирон ерда оилавий муҳаббат ҳақида фикр-мулоҳазани учратмаймиз. Кўп шайхларнинг хотинлари солиҳа ва содиқа аёллар бўлган, бир нечтаси ўзлари ориф шайх сифатида ном қозонганлар. Лекин шунда ҳам эр-хотинлик муносабатлари зикр этилмайди. Эр-хотинлик, оила ҳаётнинг зарурий нарсаси деб қаралган, бироқ юксак илоҳий муҳаббат хусусида сўз борганда, хотин, фарзанд, қариндош-уруғ, дўсту ошнолар меҳри арзимас бўлиб туюлган. Нега шундай? Чунки, эр – хотинлик, фарзандли бўлиш ва ҳоказолар – барчаси дунёга тегишли, дунё билан машғулликдир. Илоҳий муҳаббат эса

дунёвий ишларни, дунёвий муҳаббатни рад этади”. Буни болалигидан чуқур билган ва тўғри тушунган Навоий илоҳий муҳаббат йўлини танлаган.

Қабо кийган валийлар қаторида

Хондамирнинг “Мақорим ул – ахлоқ” асарида Ҳазрат (Навоий) бу дунёнинг барча қизиқишлари ва ҳою ҳавасларидан кўнгил узиб, табаррук макон бўлган Работи Суҳайл деган жойда яшай бошлагани шу тариқа таъкидланади: ”Ҳидоят ва тавфиқ аҳлининг кўнгиллари ҳамда билим ва ҳақиқат эгаларининг қалблари учун яширин ва номаълум эмаски, ”Мен яширин хазина эдим. Билинмоқ истадим. Ва мавжудотни бор этдим” ҳадисига мувофиқ олам уйи ишининг йўлга қўйилиши ва инсониятнинг турли гуруҳ ва тоифаларнинг яратилишидан кўзда тутилган мақсад Худонинг муқаддас зотини таниш ҳамда (унинг) чексиз салтанати сифатларини билиб олишдан иборатдир. Аммо нафсоний шаҳватлардан ва жисмоний истаклардан узилмасдан ҳамда бу дунёнинг нарсаларидан юз ўгирмасдан ва охират саодатига эриштирадиган нарсаларга юзланмасдан туриб, бу ишни амалга ошириб бўлмайди. Шу сабабдан ҳам тариқат сулуқларининг солиқлари ҳамиша бўйсинмас ва ўжар шаҳватнинг бўйнига риёзат жиловини солиб, “Иннамад – дуня ва ма фийҳа абас” (Албатта, дунё ва ундаги нарсалар беҳуда) нақлига мувофиқ бу дунёнинг ўткинчи нарсаларига қарамаганлар. ...Балки Ҳайр ул – аном алайҳис – саловат ва – с – саломнинг **“Дунё охират аҳлига ҳаром, охират эса – дунё аҳлига ҳаром, бу иккаласи эса – Аллоҳ аҳли (Аллоҳнинг ошиқ бандалари)га ҳаромдир” (Ҳадис)**, деб айтганига мувофиқ жаннатнинг юқори қаватидаги ҳурлар, қасрлар, роҳат – фароғат ва ёқимли шаббодаларга мутлақо эътибор бермаганлар. ...Шунга кўра (ул Ҳазрат(Алишер Навоий)) қабо (эркакларнинг узун ва кенг устки кийими) кийган валийлар қаторидан жой олдилар ва **“(Улар учун охиратда) хавф йўқ ва улар ташвиш ҳам чекмайдилар” (“Қуръони карим.” ”Моида” сураси 69 – оят) дея хабар берилган мартабага етдилар” (Ғ.Хондамир. “Мақорим ул –ахлоқ”. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ 2015 й. 60-61-б).**

Исо масиҳдек...

Муҳаммаджон Маҳмуд “Навоий ижодига янги қараш” китобида “Нега Навоий уйланмаган?” деган саволга тубандагича жавоб

излайди: ”Навоий ўзининг уйланмаслиги ҳақида шундай мулоҳаза юритади. Аллоҳ якка – ягонадир. Исо ҳам уйланмади. У Тангрини бениҳоя севганидан бутун умрини қавмларини Ҳақ йўлга бошлашдек муқаддас ишга бағишлади ва бунинг эвазига Аллоҳ марҳаматига эришди. Мен ҳам Аллоҳни бениҳоя севаман. Бинобарин, Исодек бутун ҳаётимни одамларни комил инсон қилиб тарбиялаш ва Ҳақ йўлга бошлашдек хайрли ишга бағишлайман. Шояд, Тангри менинг хизматларимни инобатга олиб, ўз ҳузурига чорласа.

**Исоки мужаррад айлади Тенгри ани,
Кўк равзаси бўлди жилвагаҳу чамани.
Ер аҳлидин улки бўлса тажрид фани,
Тонг эрмас, агар кўк ўлса анинг Ватани.**

У бошқа бир ғазалида бу борада яна қатъийроқ қарорга келади ва қуёш (Аллоҳ) жамолига етишишни истасанг, сен ҳам ёлғиз бўл, деб ўзига хитоб қилади.

**Ул қуёш васлин тиларсен, бўл мужаррад, негаким,
Кўкка Рухуллоҳни еткурган анинг тажридидур.**

Дарҳақиқат, Аллоҳ Навоийни барчани тўғри йўлга бошлаб, янги жамият қуришдек қийин вазифани садоқат билан бажаргани учун кўкка кўтаради. Бу камдан – кам инсонга насиб бўладиган илоҳий марҳаматдир.

Навоийнинг ёлғиз яшашга ихтиёр этишига тариқатнинг 5 – мақоми ва пири Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёт тарзи ҳам муайян таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Ҳазрат Алининг айтишича, дарвешлик мақоми шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларида ўнтадан жами қирқтадир. Навоий тариқат босқичининг бешинчи мақоми – лаззати шаҳватни тарк қилмоқни айрим пайғамбар ва авлиёларга хос илоҳий хусусият деб билади. Шунинг учун Исо алайҳиссалом тоқ ўтади. Нақшбанд бир фарзандлик бўлгач, хотинига бундан кейин биз эру хотин эмас, ака – сингилмиз, дейди. Навоий ҳам мазкур йўлни танлайди ва тариқат пирига эргашиб, ёлғиз яшашга аҳд қилган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас”.

Илоҳий ишқ оташкадасида

Ҳазрат Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да муҳаббатни қисмларга бўлар экан, ўзини “алоҳида фазилат эгаларига хос” бўлган ”пок кўзни пок ният билан пок юзга солади” ган, “пок кўнгилу пок юзнинг шавқи –

завқи билан беқарор бўла”диган, “ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”ган кишилар сирасига киритади. Ҳақиқатан Низомиддин Мир Алишер Навоий “нафаси пок, гап – сўзи пок, ҳар бир лафзию пок, ундаги маънолар ҳам пок” зот эди. Ана шу боис бу зот уйланишни ихтиёр этмади. Абу Али ибн Сино “Рисола фил–ишқ” рисоласида ишқи илоҳийни қуйидагича тасвирлайди: ”...Бундай ишқ ҳар қандай одамга ҳам насиб қилавермайди. Бу алоҳида фазилатга эга. Мутлақ хайрни идрок эта оладиган ва шунга қодир инсонлар муҳаббатидир. Улар дунёда эзгу ишлар билан шуғулланиб, ҳақиқатга астойдил кўнгил берганлардирлар... Мутлақ Хайр ҳам ўзига нисбатан муҳаббати тўлиб тошган кишиларгагина юз кўрсатади”. Ҳақнинг дўстларидан, азиз авлиёлардан бўлмиш Алишер Навоий ҳам худди Ибн Сино тасвирлагандек, Мутлақ Хайрга яқинлашган, бир умр ишқи илоҳийга, Оллоҳга бўлган муҳаббатига содиқ қолган, Яратгандан бошқага кўнгил бермаган комил инсон бўлган.

Канизак ва Навоий

Зайниддин Восифий “Бадое ул – вақое”да ёзади: *”Бир куни ҳазрати Султон Ҳусайн мирзо амир Алишернинг порсолиги ва таҳоратини бузмаслигини таърифини қилиб деди: “Бу жаноб дунёга келиб, ҳаёт хилъатини кийганларидан буён этакларига шаҳват чиркини теккизмаганлар, футувват ва жўмардлар ёқаси лаълин тугмасини хотинлар ҳавою ҳавасига тутқизмаганлар”. Бу гандан султоннинг хотини Хадичабегим ажабланиб, “Наҳотки?” - деган шубҳага боради. Мирнинг ҳузурига Давлатбахт исмли парипайкар канизакни юборишади. Кечадан бирпас ўтгач, ул сарви раъно хиромон бўлиб Мирнинг хонасига кириб келди. Мир уни кўриб, нима мақсадда келганини фаҳмлади... Ҳазрат Навоий унга жавобан деди: ”Шуни билингки, бизда эркаклик хислати бор, қўлимиздан келади, аммо бу ишни қилмаганмиз, қилмаймиз ҳам. Шаҳвоний лаззатни тарк этмоқ саховатдандир. Шаҳватга берилган киши фойда топмайди”. Дарҳақиқат, бу ҳақиқатни Шайх Фаридуддин Аттор ҳам тасдиқлайди. ”Жинсий алоқа таносил аъзоларига қул бўлган одамнинг умри беҳуда ўтади, вужуди абас ишларга сарф бўлади”. Убайдулла Уватовнинг ёзишича, аз–Замахшарий ҳам ғоятда тақводор киши бўлиб, доимо инсонларни ўз ҳирси ва нафсониятини тийишга чорлаган. Манбаларда*

келтирилишича, шу вайданми, ёхуд умрини илм –фанга бутунлай бағишлаганлиги сабаблими, ёки жисмоний қусурлигиданми (унинг бир оёғи чўлоқ бўлиб, ёғоч оёқда юрган), у ўз ҳаётида Навоий каби бирор марта уйланмаган ва бошқаларни ҳам уйланмасликка даъват қилган. У уйланмасликни энг юксак баркамоллик ҳисоблаган ва бу ҳусусда ўзининг “Атвоқ уз-заҳаб” (“Олтин шодалар”) асарида “Аёл кишида унинг ҳусни –жамоли эмас, балки унинг покиза иффиати билан чиройи жаъм бўлгандагина ҳақиқий баркамоллик ҳосил бўлади. Баркамолликнинг бундан ҳам юксак чўққиси агар эркак бир аср умр кўрса ҳам, уйланишдан ўзини тия билишдир”, - дейди аллома.

Камолотга ишқ орқали

Низомиддин Алишер Навоий ўз ҳаётининг маъносини пок “ишқни тасвирлаш”да кўра билди, унинг наздида чинакам камолот ишқ орқали амалга ошади. Алишер Навоийнинг ўзи ёзганидек, ” Хулоса шуки, шеърӣ сўз шу мазмунда тараннум қилиши лозим, бундан ўзгача бўлса, у афсонадир, Асл сўз – ишқ ҳақидаги сўздир. Кўнгилдаги ҳаёт нашъаси бўлса, бу ишқнинг ўзидир”. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш – шуаро”да ёзадики, ”Бу улуг амирнинг мақбул табиати ва мулойим унсури султон жанобларига яқинлик, мусулмонларнинг муҳим ишларига кафилик, шариати суннат, мулки миллат ишларини равақ эттириш билан банд бўлсада, ҳаммавақт фазилат орттириш, илм билан машғулдир. Унинг ҳамсуҳбатлари хуштабиат, фозил кишилардир. Унинг мақбул хотири аҳли дилдан бошқани истамас, оғир табиатлилар унинг ҳиммат назарига енгилтак кўринар, балки ноаҳиллар унинг латиф мажлисларига киролмаслар”.

Мажозий севги ёки илоҳий жамол зухр этган мазҳар

Ҳаммамизга маълумки, айрим олимлар ҳазратнинг маъшуқаси сифатида Гули исмли қизни талқин этишади. Аслида эса бу тўқима образдир. Навоий замондошлари асарларида Гули исмли қиз тилга олинмайди. Аксинча, унинг пок ҳаёт йўли, савобли ишлари, гўзал ахлоқи қаламга олинади. Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, **“Ориф дарвешлар ҳам оддий кишиларни, жумладан гўзал аёлларни севганлар, аммо бу севги ҳирсий – жинсий интилишлар билан хотима топадиган севги бўлмай, балки Навоий айтгандай, “пок кўзни пок кўнгил билан пок юзга солиш” ва шундан баҳра олиш**

эди. Бу пок юз ошиқ учун илоҳиёт файзи акс этган мазҳар ўрнида бўлган. Муганния ҳам (Шайх Рўзбехон севган), тарсо қизи ҳам (Шайх Санъон севган), шу каби Лайли ва Ширин ҳам илоҳий ҳусну жамол зухур этган “мазҳар” дирлар”.

Тасаввуф ҳирсий ишқни рад этади

Хўш, ҳазрат Навоий кимни севган? Гап шундаки, Алибек Рустамов “Қоракўз” кимлигини талқин қилар экан, ҳазрат мансуб “маънавий ишққа” эътибор қаратади. “Маънавий ишқда жинс ва ёшнинг аҳамияти бўлмайди. Ёш ошиқнинг маъшуқаси бир нуроний чол ёки кампир, қари нозирнинг манзури ёш ўғлон ёки қиз бўлиши мумкин”, - дейди навоийшунос олим. Албатта, тасаввуф ҳирсий (эротик) ишқни буткул рад этади. Илоҳий муҳаббат ана шундай беғараз ва таъмасиз севгидир. Нажмиддин Комилов “Тасаввуф” асарида ёзишича, худди шу ҳолатни Навоий ва Жомий муносабатларида ҳам кўрамиз. Агар биз Навоийнинг Жомийга бағишланган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарини мутолаа қилсак, улар бир – бирларининг суҳбатларига ҳамиша интиқ бўлганлар, икки – уч кун кўришмасалар, соғиниб қолишлари, бир – бирларини нафақат фарзанду – ота муҳаббати, балки ихлосманд пир – мурид муҳаббати, ёру – биродарлик муҳаббати билан йўқлаб, кўмсаб турганларини кўриш мумкин. Жомий “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг хотимасида Навоийни тенги топилмас садоқатли дўст, ёри азиз, деб таърифлайди. Уларнинг бир – бирларига йўллаган мактублари ҳам муҳаббат сўзлари билан тўлиқ. Бунда ҳам ўша ҳодиса, яъни маънавият камоли, орзудаги илоҳий сифатларни инсонда кўриб, уни севиш ҳодисаси мавжуд.

Умид ганжинасин калидидир ёр,

Фароғатли ҳаёт ҳамдамидир ёр...

Хуллас, ошнолик дўстлик боғида,

Навоий нағмасоз вафо шоҳида. (“Фотиҳат уш- шабоб”дан)

Аллоҳ висоли қаршисида

Мухтасар қилиб айтганда, ҳазрат Навоий “Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас”, - дея Ҳақ таолони севди, Яратганга ҳамдлар айтди ва Парвардигорнинг илоҳий жамолига интилди ва унга мушарраф бўлди ҳам. Навоийшунос олим М. Маҳмуднинг ёзишича, “шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Тангрининг тунда шоир уйи

томон шитоб билан келиши (Навоий ғазалларига асосланиб), тез юрганидан юзида тер пайдо бўлиши, Аллоҳни кўргач, ҳушидан кетган шоирни илтифот ўзига келтириши, ёнидан жой бериб, ундан ҳол – аҳвол сўраши ёхуд шоирни кўкка кўтариб, олий мақомга сазовор этиши улар ўртасида мустаҳкам азалий дўстлик мавжудлигидан шаҳодат беради.

Ақидага кўра, Аллоҳ ҳақиқий жамолини жаннатиларга маҳшар куни кўрсатади. Бироқ Ал – Ҳасан ал – Басрий ёзганидек, Тангри ўзини энг садоқатли дўстларига бу дунёда ҳам турли қиёфада намоён этади.

Навоий меросининг зукко тадқиқотчиси Алибек Рустамий ҳам “Қарокўз ким?” номли мақоласида Тангри ўзини яқин дўстларига бу дунёда ҳам турли қиёфада кўрсатади, деган ақиданинг тўғрилигини тасдиқлайди. Афсуски, айрим адабиётшунослар Навоийнинг Аллоҳ висолига мушарраф бўлганини инкор қиладилар” (Муҳаммаджон Маҳмуд. “Навоий ижодига янги қараш ” Лирик қаҳрамон, ёр, диёр ва таржимаи ҳол масалалари. Т. “MERIYUS” 2015 й. 32-34-б).

Охират тараддудида

Ҳазрат Навоий ўз умрини пок муҳаббат йўлида жўмардлардек нисор айлади. Бундан ташқари ўз давридаги барча савобли ишларнинг бошида тургани, етим – есирларнинг бошини силагани, биною кўприklar қургани, урушганларни яраштиргани, хуллас калом, бу буюк зотнинг ибратли турмуш тарзи барчамизга маълум. Бу эса ҳар қандай таҳсинга арзигуликдир. Давлатшоҳ Самарқандий ёзганидек, гапнинг қисқаси шуки, **узокни кўрадиган, зийрак ва доно кишилар ибрат юзасидан дунё ишларига хирс қўймайдилар, охират тараддудидан ғофил ва бепарво бўлмайдилар.** Мана шу андиша ҳар нарсадан бохабар амирнинг этагидан тутди. Шунинг учун ҳам у тамом ҳиммати ва мўътабар иштиёқини охират ишларига сарф қилди, солиҳлар тариқига эргашди, охират тараддудида бўлди...

НАВОИЙ НАЗДИДА ОТА ҚИЁФАСИГА ЧИЗГИЛАР

Алишер Навоий асарларида Ота образи ва у қандай бўлиши керак, деган саволларга жавоб топиш мумкин. Албатта, рисоладагидек Ота қиёфасига чизгилар кеча ҳам, бугун ҳам, эрта ҳам долзарб масалалардан бири бўлиб келган. Аммо ҳамма даврларда ҳам отасининг юзини ерга қаратган ноқобил фарзандни кескин танқид остига олишган. Шу жумладан, Навоий акаси Шайх Бахлулбекнинг набираси Мириброҳимга, яъни тутинган ўғлига ёзган мактубида оталик масъулияти ҳақида таъкидлайди. ”Ҳаётимни сенинг тарбиянгга бағишладим ва умримни сенинг ҳаётингни муҳофаза қилишга сарфладим, фарзандлик номингни хотиримга битдим ва оталик меҳру шафқатини ҳолингга муқаррар эттим... Юриш – туришингдаги яхши ишлар бузуқликка айланди ва феъл – атворинг покизалиги нопокликка айланди. Насихатни қулоққа олмадинг... Бири шуки, бунча панд – насихат ва маломату айблаш ва онту қасамлар билан одам хушёр бўлмаса, бир неча изо ва азоб билан ҳам бўлмайди...” Алишер Навоий ҳарчанд уринмасин, Мириброҳимни “озодалар” ва “маъно аҳли” қаторига қўша олмаганини, аксинча, у тубанлик ботқоғига ботганини минг бир афсуслар билан ёзади. ”Мунчоқ тожга тақилган билан феруза бўлмайди ва кўкимтир шиша бўйинга осган билан зумрадга ўрнига ўтмайди”, - дейди ҳазрат. Ҳўш тутинган ўғлига Ҳазрат бор меҳру давлатини улашиб, таълим-тарбия бериб, ундан нима кутган эди? Албатта, гўзал ахлоқ соҳиби бўлишини-да. Бир ота бўлса, Навоийчалик бўларда. Бундан бошқача бўлиши мумкин эмас.

Азиз ўқувчи, энди Навоий наздида “Ота ким ?” деган саволга жавоб изласак. ”Муншаот” асаридаги мактублардан бири Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадииззамон Мирзога аталган. Мактубнинг ёзилиш сабаби шахзоданинг отасига қарши бош кўтаришидир. ”...Мактубингизнинг тўғросида Мирзонинг номини ёзмагансиз. Сиздек оқил, хуштабъ, мусулмонваш йигитдан бундай ишларнинг содир этилиши муносибми? - деб танбех беради отаси билан келишмовчиликка борган шахзодага Навоий, - Ота билан ўғилдан, ота билан ўғил ўртасида фарқ бор. Бойсунғур Мирзонинг ўғлонларидан Бобур Мирзодек эмас эдингизки, кўп шафқат кўрмаган бўлсангиз... Сиз доим шахзодаларнинг улуғи ва Мирзонинг суюклиги ва кўз қорачиғи эдингиз”. Алишер Навоий отага қарши бориш

шаккоклик эканлигини ёзар экан, падаркуш Абдулатиф Мирзони ҳам эслаб ўтади. Отага қарши бориш яхшиликка олиб бормаиди. Абдулатиф Мирзо ҳам бор-йўғи олти ой ҳукмронлик қилдими-йўқми, боши танасидан жудо қилинди.

Ота бу – улуғ зот. Ота рози – Тангри таоло рози, дейди Ҳазрат. Отанинг ғазаби Аллоҳ таолонинг ғазабидир. Шу нуқтаи назардан, фарзанд ҳаётда униб ўсиш, камол топишни хоҳласа, албатта у бири ою бири қуёш бўлган ота – онасининг дуосини олсин. Шайхлар отанг – парвардигорингдир, дейдилар. Чунки Тангри таоло сени йўқдан бор қилса, ота – она эса боласини парваришлаб, боқиб вояга етказди. Зеро, Аҳмад Югнакий ёзганидек:

**Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодан қутқаргай худо.**

Ҳазрат Навоийнинг қатор мактубларини ўқир экансиз, ота – онанинг муқаддас зот эканлиги, уларнинг ҳурматини бажо келтириш ҳам қарз, ҳам фарз эканлиги яна бир бор кўз ўнгингизга келади. Албатта, сизу бизни оқ ювиб, оқ тараган бу мўътабар улуғ зотларга қанча хизмат қилсак кам.

Шоирлар султони ота қадри ҳақида сўз юритар экан, Юсуф алайҳиссалом отаси Яъқуб алайҳиссаломга отдан тушмай салом бергани учун етмиш йил жаннатга кечикиб киришга маҳкум этилгани, Хом отаси Нух пайғамбарнинг устидан кулгани учун унинг насли қора ранг бўлишга ҳукм қилинганини эсга олади. Албатта, ота шундай инсонки, унинг насиҳатларига кулоқ тутган фарзанднинг омади кулади, бахти чопади, падари бузруквор дуоси билан узоқларга парвоз қилади, ҳаётда қоқилмайди, аксинча, ҳар қадамда қийинчиликка дучор бўлади. “Ҳайратул аброр” ибораси билан айтганда, бола отанинг кўринишидир. Унинг (отанинг) қадами бўйича қадам боссанг, йўлда кўп ранжу пушаймонлик кўрмайсан. Болани мурид, отани эса пир деб бил. Бахт ва қариб юришни истасанг, бу пир олдида ҳеч айб иш қилма.

Мухтасар қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг ота – онани эъзозлаш тўғрисидаги панд – насиҳатлари бугунги кунда ҳам долзарб аҳамият касб этади. Минг афсуски, ота – онасини қариялар уйига юборган, уларни минг бир таъналар билан парваришлаётган, керак бўлса қўл кўтараётган кўрнамак фарзандлар бугун орамизда учраб

турибди. Аммо азиз ўқувчи, ота – онани хор қилиш, қадрига етмаслик
гуноҳи азим эканлигини унутмайлик.

НАВОЙНИНГ ИККИ АРМОНИ

Умр шундай хилқатки, инсон ният қилган барча иш ҳам бирдек амалга ошмайди. Қайсидир истак рўёбга чиқишига вазият ёки нимадир тўсқинлик қилади. Гарчи кўл узатса ойга етгулик буюк зотларнинг ҳам армонлари борлигига нима дейсиз? Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг ҳам Аллоҳ марҳамати билан кўплаб ниятлари ушалган бўлсада, бироқ у “Вақфия”да икки орзуси борлигини таъкидлар экан, кишига абадий давлат ва саодат исломнинг беш рукнини бажариш билан насиб этадики, гарчи тақводор мутафаккир бутун умр ибодат қилсада, ҳажсиз дин амаллари мукаммал бўлмайди, дейди. ”Бу айтилган икки орзудан бири муборак сафардир (макка зиёрати) токим, исломим шахси беш ҳисдан бирининг ўксуклиги жиҳатидан камчиликли бўлмағай ва мусулмонлиғим панжаси бир бармоқнинг йўқлиғидан оғриқли қолмағай. Гўзал катта йўлида сароб кўриниши ҳаёт булоғининг зилол суви ва у зилол сув атрофида ҳар тиканли ўсимликнинг бутаси қутилиш гулшанининг иқбоси бўлган ўша чўл томонга у саодатли йўлчилар туркуми йўналганда, агар ўша туркумга бошчилик чодир соясида ер топмасам ҳам, ер юзида соя каби жисм банди ва ўзлик тугунларидан қутилиб ўша туркумга қўшилсам ва агар ҳожиларга йўлбошчилик ҳарамида ҳукмрон бўла олсам ҳам, карвон туясидаги қўнғирокдек чок кўксимда изтироблиқ қўнғлимдан фиғон тортиб у кажавада мақсадга етишсам эди”(Алишер Навоий. “Вақфия” Т. Фан. 1991 й. 62-б). Албатта, Алишер Навоий бир неча бор Султон Ҳусайн Мирзонинг рухсат билан Маккаи Мукаррамага йўл олишга, ҳаж амалини адо этишга ҳаракат қилган. Ҳатто “Муншаот”даги мактубларидан бирида унинг ёши олтмишга борганлигидан умри поёнига етаётганлигидан, бироқ ҳаж амалга ошмаётганлигидан, бунинг учун султон томонидан рухсат берилмаётганлигидан афсусда эканлигини ёзади. ”...Ажалнинг беаёв шамоли фалак атласини пора – пора қилган зўр офатдир. Шундай бўлгач, умр ториға қандай асос ва у ҳаёт кўйлагига қандай ишонч бўлсин? Хусусан, бу хаста баданга ўлим заъфарон тусли пардалар туширди... Яъни, ёш ҳисоби олтмишга етганда у ажал ўқидан белги берган ўқ-ёйдек бало қадди ҳаёт ўқини йироққа отгувчи асбобини ясайди. Шундай экан, фақир бундай ҳолатда “фақру –л-лоҳ” ҳукми билан Тангри уйига бормаи, қайга борсин?”(Алишер Навоий “Муншаот” Т. ”Маънавият” 2001 й. 96-97-б). Қачон вафот этишини

олдиндан билган авлиё Навоий ушбу мактуб билан дўсти Ҳусайн Бойқародан бу гал ҳам муборак ҳаж ибодати учун рухсат сўрайди. Ва ниҳоят Ҳусайн Бойқаро мазкур сафарга рухсат беради ҳам. Хондамирнинг “Мақорим ул – ахлоқ” асарида ушбу фармоннинг матни келтирилади: ”Яхшиликка йўлловчи Зотнинг буюк қудрати ва баъзи кимсаларнинг баъзи кимсалар устидан даражасини кўтарувчи Зотнинг буюк, мукаммал қудрати билан Абулғозий Султон Ҳусайн Баҳодир сўзимиз: ...Фаришталар сифатларига ва авлиёлик белгиларига эга бўлган табиатлари муборак жисмлари билан зоҳирӣ ва ботинӣ бирликка эга бўлган, ҳар доим абадийликка монанд суҳбатлари ва жаннатни беағувчи учрашувларига катта эҳтиёж бўлган хайрли ишлар асосчиси, эзгу ишлар бошловчиси, ҳоқон ҳукуматининг мададкори, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси, қудратли салтанат устунӣ, тинч ва фаровон мамлакат таянчи, ҳақ, ҳақиқат ва дин ишларини тартибга солувчи олий насабли, ҳидоят нишонли олижаноб Низомиддин Амир Алишер (Аллоҳ таоло ундан ёғиладиган баракаларни доимӣ қилсин) ҳозирги кунларда асослари мустаҳкам бўлган динимиз раҳнамосининг келтирган далиллари ҳамда “Аллоҳ хоҳлаган кишини тўғри йўлга ҳидоят этади” далилининг тўғри йўл кўрсатиши туфайли бахтиёрлар қаторидан жой олиб, аниқ ишонса бўладиган саодатдан башорат қилувчи “Намозда юзингизни Масжиди Ҳарам (Каъба) томонга ўғиринг!” аниқ – равшан хитоби ҳамда жаҳонни беағувчи “Каъба, яъни Байт ул –Ҳарамни Аллоҳ одамлар учун (муҳим) мақом қилиб қўйди” чақириғи эшитилиб турган бир чоғда ўша муқаддас заминни тавоф этишга рухсат ва Иброҳим (алайҳиссалом) тўғрисидаги барча нарсаларни аниқ-равшан баён қилиб бергувчи оятларда сифатлари баён этилган ва мақтовлари келтирилган ўша муқаддас водийга боришга ижозат олиб, давлатнинг бардавом ҳамда унинг қудрати ва улуғлигининг абадий бўлишини дуо қилиш шартӣ билан, ўша илоҳӣ совғанинг қадрига етиш йўлида қадам ташлашни илтимос қилибдилар. Гарчи шу чоққача бир неча бор шу ниятни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган ва шу ишга рухсат берилишини илтимос қилган, бироқ ҳар сафар буюк Яратгувчининг яратганлари ва омонатлари бўлган бандаларнинг манфаатларини кўзда тутиш билан боғлиқ бўлган маълум сабабларга кўра ушбу илтимосни ижобат қилиш имконияти бўлмаган бўлсада, бу сафар (ул жанобнинг биз учун) ҳамиша ҳурматли ва азиз бўлган файзли кўнгиллари розилигини олиш мақсадида, у кишининг илтимосларини бажо келтиришга қарор

қилдик...” Фармонга 1500 йилнинг 2 июнида имзо чекилади. Аммо Хондамирнинг таъкидлашича, ҳаво ҳароратининг жудаям кўтарилиб кетганлиги сабабли муборак сафар сунбула ойининг бошларига қолдирилади. Шу билан бирга, Навоий томонидан ҳаж зиёратига тайёргарлик бошлаб юборилади. 1500 йилнинг 26 августида Ҳазрат Навоий сафарга отланади. Бироқ нужум аҳлининг таъбири билан айтганда, 1500 йилнинг 3 сентябр – ҳаж зиёратини бошлаш учун энг қутлуғ ва муносиб вақт, деб режалаштирилгач, Алишер Навоий ўз уйига қайтиб келади.

Хондамирнинг гувоҳлик беришича, ”ул ҳазрат (Навоий)да ўсиб-униш кунлари бошланишидан то ҳаётининг охириги дамларигача бошида мусулмонлик ҳажини ўташ ҳаваси ва хотирида Пайғамбар (с.а.в.) қабрини зиёрат қилиш фикри ўрин олган эди. Ҳар вақт имкони бўлганича бу хусусда ҳаракат қиларди ва узлуксиз ўз ҳолича қуйидаги икки байтни тилга оларди:

Таржимаси

Ё раб, Ясриб билан Батҳога қачон бораркинман?

Гоҳ Маккада турсаму, гоҳ Мадинада жойлашсам эди.

Замзам бўйида қалб таронасини куйласам,

Қон сочувчи икки кўзимдан у чашмани дарё қилсам эди.

Неча бор бу сафарга рухсат олиш учун муборак оёғини узангига қўйиб, тўғри саройга йўлланар, ҳар бор қудратли соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро)нинг илтимоси билан қайтар ва бу истакнинг юзага чиқишидан чекланар эди”. Муҳими, бу гал подшоҳдан ижозат олинган ва муборак сафарга тадорик кўрилаётган эди.

Каъба зиёратига қизғин тайёргарлик олиб борилаётган бир пайтда, Шайх Жалолиддин Пуроний, Сайфиддин Аҳмад ат – Тафтазоний, Шайх Али, Мавлоно Муиниддин ал – Фароҳий, Мавлоно Камолиддин ат – Табодгонийдек ўнлаб уламою машойихлар Алишер Навоий ҳузурига кириб келишади ва Астрободда исён кўтарган Муҳаммад Ҳусайн Мирзога қарши отаси Султон Ҳусайн Бойқаро қўшин тортган бир паллада, вазият ниҳоятда нотинч ва қалтислигидан келиб чиқиб, Хуросоннинг улуғлари Навоийга қуйидагича мурожаат қилишади: “Сизнинг баракалар ёғилиб турган шахсингиз Хуросон мамлакати вилоятларидаги тинчлик ва аҳолининг турли табақа ва гуруҳларига мансуб кишилар ўртасидаги осойишталикка сабаб бўлиб турибди. Ҳозир бу диёр Соҳибқирон Султоннинг саховатли вужудидан холи бўлиб, агар сизнинг ўзидан нурлар сочгувчи вужудингиз қуёшидан ҳам холи қолса, фитналар юз

бериши, уларни бостириш эса имконият доирасидан ташқари бўлиб қолиши мумкин. Айниқса, ҳозирги пайтда ўзбек подшоси Мовароуннахрга ҳужум қилган ва Амударёдан жанубга ўтишни мўлжаллаб турган, Ироқ ва Шомдаги вазият ҳам ўта нотинч, йўллар эса ўта хатарли бўлган бир чоғда, улуғ шариат қонунларига кўра ҳам бундай вазиятда ҳажга бориш вожиб ҳисобланмайди. Бу фақирларнинг сиздан қилмоқчи бўлган илтимоси шуки, яна бир марта хуросонликларнинг жонига оро кириб, бу йил ушбу сафарни амалга ошириш фикридан қайтсалар ва ушбу эзгу ишнинг савобини пиёда амалга оширилган етмиш ҳажнинг савобидан ортиқ кўрсалар”.

Алишер Навоий бу сафар ҳам гарчи тайёргарликка катта маблағ сарф этилган бўлсада, “Мўминлар қалбига хурсандчилик киритиш бутун одамлар ва жинларнинг қилган ибодатидан яхшироқдир” ҳадисига асосланиб, хуросонликлар манфаатидан келиб чиқиб, Каъбатиллога зиёрат қилиш истагидан қайтади. ”Ҳозир ҳам ўта чиройли бир тарзда (ҳажга боришимга) рухсат берган, (бу борада) муборак йўл фармони ҳам чиқариб, (ушбу сафар учун) керакли нарсаларни тайёрлаш ва мулозимларнинг харажатларини таъминлаш учун катта миқдордаги маблағ сарфланган бўлсада, ҳозир ўзимизнинг истагимизни сизнинг илтимосингиздан устун кўришнинг ўрни эмас”, - дея олижаноб Навоий Макка сафарини қолдиради ва бу унинг бир умрлик орзуси армонга айланади.

Ҳар доим, юрса ҳам, турса ҳам, асарларида ҳам Султон Ҳусайнга дуолар ва мадҳу санолар айтган Алишер Навоийнинг иккинчи орзуси дўсти ҳақида биографик китоблар ёзиш эди. ”Иккинчи муродим шуки, у Ҳазратнинг охири – кети йўқ иноятлари ва чексиз шафқатлари қаршисида юқорида айтилган ва улуғ мансабда беркитилган хизматлардан бу синиқ фақир ва кўнгли оғриқли қадрсизга муносиброқ хизмат шу бўлар эдики, вақтларимнинг сарасини ва ҳаётимнинг хулосасини у Ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) зотининг мақтови ва сифатларининг таърифида сарф қилсам эди ва у тўғрисида ёрқин қасидалар ва рангин ғазаллар ва киши таъбиға ёқадиған маснавийлар ва санъаткорлик билан яратилган иншолар, балки ҳар турли назм ва наср китоблари яратсам эди, жилд – жилд китоблар тузсам эди, токим у ҳазратнинг қутлуғ оти шу сабаб билан кўп йиллар рўзғор саҳифасида айтилиб юрса ва бахтли зоти бу восита билан кўп асрлар рўзғор аҳли тилида мазкур бўлса эди”. Бироқ Алишер Навоийнинг иккинчи истаги ҳам амалга ошмайди. Вақтнинг ва умрнинг қисқалигиданми, авлиёлар авлиёси Навоий дўсти Султон

Хусайн Байқарони деярли барча асарларида чуқур ҳурмат ва юксак эътибор билан тилга олган бўлсада, аммо у ҳақда алоҳида асар ёзишдек қутлуғ ниятини амалга оширишга улгурмади.

НАВОИЙ ШАХМАТ ЎЙНАГАНМИ?

“Авлиёлар авлиёси” Алишер Навоий серқирра истеъдод соҳиби бўлганлиги барчамизга маълум. Улуғ Амир Алишер Навоий шеърларга куй басталагани, шунингдек мусикий асбобларни чалгани ҳақида кўп эшитганмиз. Бундан ташқари буюк бобокалонимиз шахматни ҳам маҳорат билан ўйнагани тўғрисида замондошлари ёзиб қолдирган. Шунингдек, шоирнинг асарларида келтирилган шахматга оид мисоллар Навоийнинг маҳоратли шатранж устаси бўлганидан далолат беради. Масалан, Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да ёзади: “Шахмат тахтасига доналарни тўккан одам бир неча ёғоч парчаларини уяди. Биров икки томонга у доналарни икки қатордан қилиб терса, у чиройли кўринади. Шахматнинг икки томонидаги икки қатор худди икки мисра шеърга, тўрт қатор эса шеърнинг икки матлаига ўхшаб кетади. Бундаги ҳар дона ажойиб муаммо бўлиб, уларнинг зимнида отлар ҳам пайдо бўлади. Одам қанча тўғри фикр қилмасин, бунда озгина паришонликка йўл қўйса, отнинг юриши туфайли мот бўлиб қолиши мумкин”, - дейди мутафаккир.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Навоий яшаган даврда Ҳиротда спортнинг кураш ва шахмат турлари раванқ топган эди. Ҳусайн Бойқаро ва Навоий мажлисларида шахмат ўйинлари ҳам ўтказилган. Алишер Навоий “Мажолис ун – нафоис “да ёзишича, Мир Муртоз деган шатранжбоз “ақл пешловчи “ бу ўйинга шу даражада ўч эдики, бир рақиб билан ўйнаганда, иккинчиси кетиб қолмасин деб, унинг этагидан тутиб ўтирар экан. ”Шатранжга андоғ мағлубдирким, бир ҳариф илгига тушса, халос бўла олмас. Бу жиҳатдан ҳарифлар андин қочарлар”.

Улуғ Амирнинг ўзи ҳам шахматни биноийдек ўйнай олган. Мутафаккир замондошлари буюк бобомиз шоир ва таржимон Камолиддин Биноий билан кўп маротаба шахмат ўйнаганини ёзиб қолдиришган. Албатта, бизга номаълум бўлсада, мутафаккирнинг бошқа рақиблари ҳам бўлган. У шахматни чакки ўйнамаган. Ғиёсиддин Хондамирнинг “Макорим ул – ахлоқ” асарида ёзилишича, бир куни макталган хислатлар соҳиби бўлган бу Амир (Навоий) ақлни пешлаш мақсадида Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб билан шахмат ўйнаб ўтирардилар. Шу пайт тўсатдан нақибларнинг пушти паноҳи бўлган жаноби Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ шу жойга кириб келдилар. Ул ҳазрат иззат – икром ва ҳурмат – эҳтиром бажо

келтирдилар. Бироқ кенг феълли Амир (Навоий) Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ саволларига жавоб бермасдан, икки ўртада бошланган шахмат ўйинини ўйнашни давом этдилар. Шундай қилиб шахмат ўйини тугагачгина, Навоий нақибларнинг пушти паноҳи сўзларига қулоқ солди. Балки бутун фикру зикрини шахматга қаратган Алишер Навоий чалғишдан ёки хато қилишдан чўчигандир.

Ваҳоланки, шахмат Навоий ҳаёти ва ижодида алоҳида ўрин тутганини айтиш лозим. Бу шоирнинг шахмат билан боғлиқ фалсафасида яққол намоён бўлади.

***Икки шатранж ўйноғучи устод,
Арсан шатранжга айлаб кушод.
Икки жсонибдин бўлиб оромгир,
Туттилар ўртада шатранжси кабир.
Ҳар тарафдин бир шах бўлди ошкор,
Борча ойину сипоҳи шоҳвор...***

Носир Муҳаммаднинг ёзишича, улуғ бобомиз “Лисон ут – тайр”даги ушбу ҳикоят давомида шахмат ўйинини ҳақиқий жангга қиёслайди. Гўёки икки рақиб шоҳ ўзининг сипоҳи пиёдаларини ҳаёт – мамот жангига ташлайди. Сафларда фил, жирафа, руҳ ва айиқлар бор. Уларнинг олдида эса пиёдалар жой олган. Бу уруш анча давом этади. Жангнинг барча тартиб қоидаларига риоя қилинади... Лашкарбошининг ўғли (пиёда) олдин урушга киради, жанг майдонининг четига етгач, отасининг ўринбосарига айланади (сипоҳ бўлади). Аммо шу пайт шахматчи ўйинни тўхтатишга қарор қилади. Тахтанинг бир чеккаси кўтарилгач, жангу жадалдан асар қолмайди. Мухралар халтага солингач, шоҳу пиёда аралашиб кетади. Шоҳ қуйига, пиёда эса юқорига чиқиб олади. Ҳазрат Навоийнинг фикрича, шахмат ҳаётнинг бир тимсоли. Яъни ўзаро гина – кудрат, уруш, душманлик, иғво, ҳасрат бир кун келиб барҳам топади. Манманликдан, зўравонликдан, кибру – хаводан маъно йўқ. Ҳаётда ҳеч ким устун бўлолмайди. Давлатманд ҳам, оддий одам ҳам бир кун келиб вафот этади. Шундай экан, улуғ бобомиз бундан хулоса чиқаришга, ўткинчи ҳаётнинг ҳар бир онда эзгулик қилишга ундайди.” Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл!” - дейди мутафаккир.

***Чун харита ичра боғланди бори,
Шаҳ қуйидур ё пиёда юқори.
Ул ҳам истигнодин осори дурур,
Балки ондин бир намудори дурур.
Бас бу тимсиле сари наззора қил,***

*Асли истиғнони юз минг мунча бил.
Чун бу маъни сори бўлдинг руҳишунос,
Барча ишни айлагил мундин қиёс.*

Навоий ҳақ. Шахмат ўйини ҳам ақлли инсон учун сабоқ мактаби. Шунинг учун бирни кўриб фикр, бирни кўриб эса шукур қилиш айна муддао. Алишер Навоий ёзганидек, "ўз вужудингга тафаккур айлагил, ҳар не истарсен, ўзингдан истагил". Яъни камолотга интилиш ҳам ёки тубанликка қулаш ҳам инсоннинг ўз қўлида. Шунинг учун фурсат борида яхшилардан бўлишга интилайлик.

*Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиғи,
Мундин ўзга тамаи касби камол айламанғиз...
Олами фоний учун ранжу машаққат чекманғиз,
Мол учун ғам еманғиз, фикри манол айламанғиз.*

НАВОИЙНИНГ СЎНГГИ КУНИ

“Муншаот”нинг сўнги мактубида Навоий “хаста баданга ўлим заъфарон тусли пардалар туширгани ва ёш олтмишга етганда ажал ўқи белги бергани”ни сўзлайди. Яъни узок вақт давом этиб келаётган заъфарон тусли касаллик оқибатида хаста баданда ўлим белгиси бўлган сарғайиш пайдо бўлди. Демак Ҳазрат, Навоий олтмиш ёшда маълум касаллик сабабли қазо қилишини олдиндан билган. Улуғ авлиёнинг узок давом этган касаллиги асарларида қайд этилади. Бироқ “Ҳайрат ул-аброр”да (1482 йилда) зикр қилинишича, “...Заифлик уйида дард билан ҳамнафасман... Табиий касаллигимнинг ўзи ҳам бир сари, улар билан муомала қилиш ҳам бир сари бўлиб, куни билан томоғим қуригани қуриган. Кечаси эса уйқум қочиб, фароғатсизман. Кундузи бўлса яна аҳвол шу, кеч кирди дегунча яна ўша ҳол”. Албатта, бундан шоирнинг бетоб ва касал бўлганидан, бу ҳол узок давом этгани англашилади. “Ҳазойин ул –маоний”нинг дебочасида буни Навоий шундай ёзади: “...Бу бандага ёш улғайган чоғида заъфе (касаллик) юзланди. Ва ул заъф риштаси риштадек заъфлик пайкаримга андоқ чирмондики, ул куёш замирға (Ҳусайн Бойқарога) равшандур. Ҳоло мизожим истиқоматдин мунҳариф ва баданимда неча мараз мухталифдур. Ва атиббо (табиблар) иложидин ожиз ва маъзул ва аҳиббо (дўстлар) мизожимдин мутаажжиб ва малул, димоғим паришонлиғидин сўзим номарбут (бир –бирига боғланмаган) ва хаёл ошуфталиғидин ҳолим номазбут, бағрим қизигонидин жисмимда ҳумой лозим ва кўнглим озғонидин бошим айлонмоғи ва кўзим қарормоғи дойим киши қўлдамайин еридин кўпарида кўп озор бўлғаю асо мадади бўлмағунча ердин қадам кўтармаги душвор... Бу озурдалиғдин яна бир кеча – кундуз тебрана олмай, андоқки бир йиллик бемор иссиғи нафасларидин ҳаётининг гули пажмурдаю нафасининг оғир кирар – чиқаридин заиф тани озурда”. Дарҳақиқат, шоирнинг сўзларидан кўриниб турибдики, касаллик Навоий саломатлигига жиддий путур етказган.

**Не жисмида тобу не танида қувват,
Не кўнглида хушлук, не ўзида сиҳхат.
Мундоқ кишининг муносибидур узлат,
Вайронасидин чикмоқ анга не нисбат.**

Алишер Навоий мадори қуриб бораётгани, белдан куч – қуввати кетаётганини айтар экан, икки киши ёрдамида отга миниб –

тушишини ва ҳасса ёрдамида юраётганини баён этади. ”Муншаот”нинг 23 – мактубида Навоийнинг бетоблиги тўғрисида сўз шундай боради: **”Бу банданинг бетоблиги туфайли қувватсизлиги ва овозининг бўғилиб қолиши шу даражага етган эдики, табиблар уни аниқлашда ва ҳакимлар уни даволашда чорасиз эдилар. ”Сафар қилинг,саломат бўласиз”, деган сўзларга амал қилиб, ҳазрати Имом равзасигача (Маиҳад шаҳри) келинди”**. Кўриниб турибдики, шоирлар султони дардига шифо топиш учун зиёратгоҳга келган. Бу эса ҳозирги вақтда дардманд одамларнинг улуғ авлиёлар мақбараларининг зиёратига отланиб, касалликдан фориг бўлишга интилиши Навоий даврида ҳам одат эканлигини кўрсатади. ”Муншаот”нинг 44 – мактубида ҳам касаллик тўғрисида сўз юритилади. **”...Баданга хасталик ёпишди. Муборак дийдорингизга мушарраф бўлиб, қазо ҳам етса бу китобларнинг бариси сизнинг назоратингизда бўлса дегандим. Ўзимда бунга қувват топмадим...”** Албатта, Ҳазрат Навоий касаллиги жиддийлигидан, шу сабабдан вафот этса, бир умр кўнгил берган китоблари тақдиридан хавотирга тушмоқда. 47 – мактубда, яъни Ҳусайн Бойқарога йўллаган хатда эса “жисмига мадор ва касалига сикхат етиша бошлаган”ини ёзади. Балки подшоҳ хавотир олмасин деб, Навоий бу сўзлар билан дўстини тинчлантиргандир. Навоий “Соқийнома”да ҳам касал бўлиб ётиб қолганини, табиблар уни даволай олмаётганликларини қайд этади.

***Кечибон боштин-аёздин туштум,
Ўлгали заъф ичида ёвуштум.
Дарди ранжим ҳадду зоятдин кўп,
Маразим(касалим) бўлди наҳоятдин кўп.
Танда юз дарду суубат кўрдум,
Жонда юз онча укубат кўрдум.
То ишим ўлмак ила тутти қарор,
Бўлди бошимдин атиббо (табиблар)га фирор.***

Хўш, Навоий қандай касалга чалинган эди? Навоийшунос Носир Муҳаммад бу касалнинг номи сариқ касаллиги дейди. Навоийнинг сариқ касаллиги билан оғриганини адабиётшунос олим Натан Маллаев ҳам “Навоий ижодиётининг халқчил негизи” китобида қайд этиб ўтган. “Дарҳақиқат, Навоий асарларида кўпгина ўринларда учрайдиган сариқ юзлилик, заъфаронлик ҳақидаги сўзлар фақат шеърӣ ташбеҳ сифатида, кўчма маънода қўлланилмаганлиги аниқ. ”Сориғ оғриғ бўлдум...” деб бошланувчи юқорида келтирилган ғазал

ва “Фавойид ул – кибар” девонидаги кўплаб мисоллар шоирнинг шундай касаллик билан оғриганини тасдиқлайди.

...Бугунги тиббиётдан бизга маълумки, сариқ касаллиги – гепатит ўз вақтида даволанмаса, жигарда ёмон асорат қолдиради. Кейинчалик у циррозга, яъни жигар қуришига айланиши мумкин. Шоирнинг ўлимини тезлаштирган, ҳорғин вужудини аста – секин емириб борган дард ҳам сариқ касаллигининг асоратлари бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас” (Носир Муҳаммад “Анқони маҳрам қилдингиз”. Навоийнома. Т. “Маънавият”. 2004 й. 25-30-б).

Алишер Навоий Султон Ҳусайн Астробод юришидан қайтаётганда, дўстини кутиб олиш учун Кўсаба қасабаси томон йўл олди. Хондамирнинг ҳикоя қилишича, ул Ҳазрат ўша кеча шу ерда (Париён работи) тунадилар. Чоршанба куни эрталаб бирор-бир аниқ сабабсиз турли кишилар томонидан у работнинг эшик ва деворларига ёзиб кетилган байтларни ўқиш учун унинг шифтли айвонларидан бирига кирганларида ул Ҳазратнинг муборак кўзлари биринчи бўлиб қуйидаги қитъага тушди.

Бу пайтда барча табиблар ожиз қоладилар,

Одам Тангри қазосига қарши нима ҳам қила оларди?

Дарахтнинг томир шохлари танадаги ҳаракатдан узилганда,

Афлотуннинг оёғи ожизлик лойига ботиб кетди.

Соғлиқ ёмонлашиш томон юз бурганда

Абу Алининг қўлидаги “Қонун” ҳам ёрдам беролмади.

Ул Ҳазрат бу байтларни ўқиганларидан кейин ачиниш ва қайғуриш ҳисси билан Худо кўнгилларига солган нарсаларни сўзловчи тиллари билан дедилар: ”Ҳа, тўғри, ҳар бир киши бир куни у дунёга равона бўлади. Яратгувчининг тириклик ва ўлим борасида белгилаган тақдирини ҳеч ким ўзгартира олмайди”, - дедилар. Яъни “Қуръони Карим”нинг “Оли имрон” сураси 185 –оятида марҳамат қилинганидек, ”Ҳар бир жон ўлимни тотгувчидир”.

Бу ўз навбатида Навоийнинг тақдирида яқин кунларда юз берадиган воқеаларнинг олдиндан башорати эди. Чунки Навоий Султон Ҳусайн билан кўришиш пайтида танасидан қувват кетганидан, юришга мажоли қолмасдан, икки кишини қўлтиғлаб қолганида, касаллик зўрайиб фалажга айланиб, ҳаракатдан ва тилдан қолганида, Мавлоно Низомиддин Абдулҳай ва Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Гилонийдек тажрибали, манаман деган табибларнинг қўлидан ҳам ҳеч нарса келмайди. Гарчанд табиблар Навоийнинг томиридан қон олиб, даволашга ҳаракат қилишсада, муолажа

қилишга қанчалик уринишмасин, катта куч – ғайрат сарфлаб, дори ва шарбатлар беришмасин, касаллик зўрайиб борди. Бобур “Бобурнома”да табиблар Навоийнинг касалининг нима эканини аниқлай олмаганликларини ёзади: “ Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидан ёнғонда(қайтганда) истикболга келди, мирзо биладан кўришуб кўпкунча, бир ҳолате бўлди, кўполмади(туролмади), кўтариб элтдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар...Бир байти ҳасби ҳол воқе бўлубтур:

**Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.”**

Албатта, касаллик бу бир сабаб. Ҳар бир кишининг ажали етганда унга ҳеч ким қаршилиқ кўрсатолмайди. 1501 йилнинг 3 январидан буюк Навоийнинг жони узилди.

Умид Бекмуҳаммад “Подшоҳни кутиб олиш пайтида ҳушидан кетган Навоийдан дарҳол қон олинганда, унинг жонини сақлаб қолиш мумкин эди, - деб ёзади. - Ҳусайн Бойқаро дўстини тахтиравонига ётқизиб, Хожа Абдуллога беморнинг ҳолидан хабардор бўлиб туришни топширди. Навоийнинг ташқи кўриниши ва томир уришида сакта аломатлари кўриниб қолганди. Сакта – инсулт, ёки бошқача айтганда, мияга қон қуйилиши эди. Бунинг давоси эса қон олиш бўлган”. Хондамир “Ҳабиб ус-сияр”да бу ҳақда шундай дейди: Султон ҳазратларининг яқин дўсти олампаёқ подшоҳ билан кучоқлашиб кўришмоқ учун отдан тушди, лекин юришга қуввати келмагандан, бир тарафдан хожа Абдуллонинг, иккинчи томондан Жалолуддин Қосимнинг елкасига суяниб, бир иложини қилиб миҳофа (султон тахтиравонига)га етиб олди ва унинг (султоннинг) фойзлик қўлларини ўпа бошлаганда, заифлик кучайиб, ерга ўтириб қолди. Саодатманд ҳокон соф кўнгилли Амирни меҳрибонлик ва дилжўйлик билан қанчалик хитоб қилмасин, асло жавоб бермади. Бу ҳол ҳоконнинг паришонхотир бўлишига сабаб бўлди ва уни ўзининг миҳофасига ётқиздириб, ўша кечанинг ўзидаёқ шаҳарга етказишни буюрди. Шу пайт султон ҳазратлари яқин дўстининг нафас олиши ва башарасида сакта касалининг аломатлари пайдо бўлди.Тиб илмидан воқиф бўлган кишиларнинг барчаси ундан қон олиш зарурлиги, натижада тузалиб кетишини айтдилар. Аммо табобатда моҳир мавлоно Абдулҳай Туний бунга қарши чиқди, "Хато содир бўлмасин учун Ҳиротга боргач, табиблар йиғилишида бунга илож топмоқ керак". Табиблар бир тўхтамга келиб, қон олишга рухсат олиш учун султонга чопар юборишади. Чопар ижозат олиб қайтгунча, томир

топилгунча фурсат бой берилган эди. Томирдан қон чиқмади ва аммо дард зўрайиб борди. Яъни қон вақтида олинмагандан сўнг даволашдан натижа чиқмади. Навоий мияга қон қуйилишидан вафот этди.

“КИТОБДАН БОШҚАСИГА КЎНГИЛ БЕРИЛМАГАН ЭДИ”

“Китоб – бу шифо”

Китоб инсон руҳий оламига шифодир. Аллоҳнинг муборак китоби -“Қуръони Карим” барча дардларга даволиги бежиз эмас. Навоий “Назм ал-жавоҳир”да Қуръон ўқишнинг фойдаси ҳақида шундай ёзади:

*Қуръонки эрур муждаи жоний ўқумоқ,
Йўқ-йўқки, ҳаёти жовидоний ўқумоқ,
Бил, кўнгилга истасанг шифони ўқумоқ,
Ким келди кўнгил шифоси они ўқумоқ.*

Навоий мазкур сатрларни ёзганда, Исро сурасининг Қуръон мўминлар учун шифо экани тўғрисидаги 82-оятининг (“(Биз) Қуръондан мўминлар учун шифо ва раҳмат бўлган(оят)ларни нозил қилурмиз”) мазмунига асосланганини кўрамиз.

Алишер Навоийни оласизми, Бобораҳим Машраб ёки Ҳувайдонинг китоблари бўладими, ўқиган сари руҳингиз енгил тин олади, кўнгилингиз эса таскин топади. Иброҳим Ҳаққулнинг ёзишича,”Навоий шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам, ошиқнинг ҳам, орифнинг ҳам, ҳамма –ҳамманинг шоири. Навоий шеъриятида ким нимани ахтарса, ўшани топади. Фикран ва руҳан ким нимани ахтарса, шуни топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда барчаси мавжуд. Ҳатто золим ва жоҳил, нодон ва гумроҳ ҳам Навоий шеърларидан шифо топади”. Албатта, навоийшунос олим ҳақ. Навоий инсон руҳий – маънавий оламини даволаб, қалбини туғёнга келтиради. Буни ҳазратнинг замондоши Абдураҳмон Жомий ҳам тасдиқлайди.

**Дўстлик боғидаги махсус хушкалом,
Вафо шоҳидадир Навоий мудом.
Гўзал сўзлар билан наво айлагай,
Озурда дилларни даво айлагай.**

Ёки “Жаҳон адабиёти” журналини варақлаб, яхши бир таржима романни ўқисангиз, баҳри дилингиз очилади. Ҳозирги кунда ушбу журналнинг ҳар саҳифаси Навоий ғазаллари ва унга шарҳлар, инглизча ва русча таржималари билан бошланади. Бу ўз навбатида буюк зотга ҳурмат намунаси бўлиши билан бирга, Навоий отлик

улкан уммондан маънавий қатраларни тушуниш, ундан баҳраманд бўлишга имкон беради.

Азиз ўқувчи! Сиз бунинг учун Навоийни ўқинг. Навоий сизни камолотга етаклайди. Навоий кўнглингизга малҳам бўлади. Иброҳим Ҳаққул таъбири билан айтганда, шоир ғазалларининг сир ва таъсир қувватини таърифлаш қийин. Баъзан уларнинг башар хайлига мўлжалланганлигига ақл ҳам унча бовар этмайди. Чунки Навоийнинг аксарият ғазаллари, ақл усти бир туйғу ва завқи руҳоний ила битилган.

Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романида бир эпизод бор. Раъно китоб ўқиб турган лаҳзада Анвар “Бу қандай китоб?” - деб унга савол беради. “Фузулийники”, - дейди Раъно. Анвар эса “Фузулий – яхши китоб”, - деб китобхонликни олқишлайди. Ана шу яхши. Навоийнинг китоблари сингари ўқишли китоблар инсонга руҳий қувват ато этади, уни қўллаб- қувватлайди, ҳамдарду ҳамкор бўлади. Китобдан яхшироқ дўст тополмаган Буюк Жомий ҳам “Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда, Жонингга юз роҳат берар ҳар онда”, - деган бўлса не ажаб.

Педагог М. Очилова “Буюк Британияда китоб терапевти касби борлиги, бундай мутахассислар китоб ўқитиш орқали руҳий муаммолар қуршовида қолган кишиларни даволаши”ни ёзади. Инчунун, бугун дунёда “Библиотерапия” ривожланаётгани, у руҳий ва ахлоқий касалликларнинг олдини олишга хизмат қилаётгани баайни ҳақиқат.

Албатта Ғаззолий, Навоий, Фузулий, Махтумқули каби ижодкорларнинг китоблари инсон руҳиятига озуқадир. Бундай маънавий –руҳий қувватнинг баҳоси йўқ. Инсон китоб билан юксалиб боради. Абу Али ибн Сино ўз таржимаи ҳолида китоб камолот манбаи бўлганлигини тан олиб шундай ёзади: “Бир куни шоҳ Нух ибн Мансурдан кутубхонага киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат олдим. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар устма-уст тахлаб қўйилган эди. Ҳар бир хонада бир фанга оид китоблар тўпланган эди. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик уларнинг ҳатто номларини эшитмаган бўлса керак. Бу китобларни ўзим ҳам аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим”. Бу баҳрамандлик дунёга донғи кетган тиббиёт бобокалонининг, Ибн Синонинг шаклланишига улкан ҳисса қўшади.

Навоий бобомизнинг ҳам катта кутубхонаси бўлган. Аммо унинг кейинги тақдири бизга номаълум.

“Суюкли ёр”

Навоий форсча бир шеърида бировдан қарзга олиб китоб ўқиганларни қоралайди. “Ахир китоб бу дўст ва ёрдир. Ақлли одам бу ишни қилмайди. Чунки биров ёрини бировга бир неча кунга қарзга бермайди-ку”, - дейди мутафаккир. Мана сизга китоб қадри ва унинг инсон учун беқиёс ўрни ҳақида Навоийнинг лўнда талқини. Бу билан Навоий китобни қизганган десангиз, хато қиласиз. Аксинча, улуғ мутафаккир китобларни шу қадар севади ва қадрлайдики, китобни ўқиш учун қарзга олган одам уни асраб –авайлаши даргумон. Ахир, зар кадрина заргар билмайдими? Китобхонадан ёки бирор кишидан китоб олиб, йиртиб – ямаб, бирор варағини тушириб, қайтариб келиб эгасига топшираётганлар ҳам борлиги баайни ҳақиқатдир. Демокчимизки, аҳолининг китобхонлик маданиятини оширишимиз, китобсеварларни шакллантиришимиз аини муддао.

Навоий “Муншаот”нинг 44 –мактубида унинг учун китоб ёр эканлигини – итобдан бошқага кўнгил бермаганлигини шу тарзда изоҳлайди: ”...Шайх Алибек ва Ҳусайнкулибекка тушунтириб айтган эдим, шоядки, сизга (бизнингча Ҳусайн Бойқаро бўлса керак. Умр мазмуни бўлмиш китобларни кадрдон дўстдан бошқа яна кимга ишониш мумкин?) етказишган бўлса. Бу муддаога далил шуки, кейинги вақтда заҳмат тортиб ясаган мураққаъни (Хожа Аҳрор ва Жомий йўллаган хатлар тўплами) ва ҳар қандай қийинчилик билан яратган китобларниким, булардан бошқа ҳеч нарсага кўнгил берилмаган эди, олиб келган эдим (Машҳад шаҳрига), чунки баданга хасталик ёпишди, муборак дийдорингизга мушарраф бўлиб, қазо ҳам етса бу китобларнинг бариси сизнинг назоратингизда бўлса, дегандим. Ўзимда бунга қувват топмадим, у китобларни Юсуф Алидан юбордим”. Мактубдан кўриниб турибдики, Навоий умри поёнига етаётганини сезганиданми, бир умр кўнгил қўйган китобларидан кўнгил узолмасдан уларнинг келгуси тақдирини ўйламоқда. Дарҳақиқат, Алишер Навоий бир умр фақат ва яна фақат китобга кўнгил қўйди ва китоб отлиқ маънавий хазина шоир ҳаётининг мазмунини ташкил этди. У кишиларни ҳайратлантирадиган асарлар ёзди, кўплаб шоиру олимларнинг

асарларини мутолаа қилди, китобхонасида сақлади, китобхонада котиблар асарларни кўчириш билан банд эдилар.

Хўш, мактубда Навоий тилга олган китоблар тақдири нима бўлди? Юсуф Али бу асарларни Ҳусайн Бойқаро қўлига топширган бўлиши мумкин. Ҳусайн Бойқаро эса китобларни султон кутубхонасига жойлаштирган бўлиши ҳақиқат яқин. Аммо Ҳусайн Бойқаро вафот этганидан кейинги даврда китобларнинг тақдири сизу бизга қаронғи. Бобур Мирзо 1506 йилда Ҳиротга бориб Навоийнинг уйида яшаганида, ҳазратнинг шоҳ асарларига кўзи тушгани, “Ҳазойин ул – маоний”дан саралаб девон тузганини ёзиб қолдирган. Албатта, Навоий Ҳусайн Бойқарога қолдирган бу асарлар ҳозирги вақтда бутун дунёга тарқалиб кетган, уларни ҳозир Франция, Англия, Германия, Туркия, АҚШ каби кўплаб мамлакатлар кутубхоналаридан топиш мумкин.

Китоб -хазина

**Молу дунё сеҳрлайди кўзимизни,
Ким бир умр излаб ўтар хазина ҳам.
Асл бойлик, асл маҳзан китобдадир,
Кам бўлмайди Навоийни билган одам.**

**Ким нафсига қул бўлади девга миниб,
Аллакимлар шайтонига дўсти ҳамдам.
Тўғри йўлнинг калити ҳам китобдадир,
Кам бўлмайди Навоийни билган одам.**

**Кибру ҳаво отига ҳам минганлар бор,
Ҳаром йўлни танлаганлар бўлар мулзам.
Ҳалолликнинг ҳикмати ҳам китобдадир,
Кам бўлмайди Навоийни билган одам.**

**“Камол эт касбким” - бу дунёдан мақсад шудир,
Чўққилар ҳам пойқадамнинг остида жам.
Комилликка пиллапоя китобдадир,
Кам бўлмайди Навоийни билган одам.**

ХОТИМА

Инсон борки, кўнгилга малҳам излайди. Бу малҳам унинг кўнгил кенгликлари зимистонига чироқ бўлиб кириб боради. Алишер Навоий шундай чироқки, илоҳий бу шеърят қалбингизга ором ато этади. Ҳар тун Навоийни ўқимасам, ухлаёлмайман. Бу ўлмас шоҳ асарлар, ғазалларни мутолаа қилсам, баҳри дилим очилади. Навоий номли маънолар хазинаси кўнгилга таскин, тасалли, ҳузур-ҳаловат бағишлайди. Ана шу лаҳзаларда кўнгилга бахтиёрлик инади. Бахтиёрликнинг номи Навоий.

Ўзбекистон Миллий университетида таҳсил олган давримда мумтоз адабиёт фанидан филология фанлари доктори, профессор Афтондил Эркинов сабоқ берар, айниқса Алишер Навоий асарларининг таҳлилини маромига етказиб, ҳар бир талабани бу сирли оламга мафтун эта оларди, Устоз буюк мутафаккир ҳар бир мисрада нима демоқчи, деган саволга аниқ-тиниқ жавоб берарди. У кишининг “Лисон ут-тайр” асарининг тасаввуфona таҳлили кечагидек эсимда. Балки менга Навоийнинг сирли оламига қизиқиш Афтондил Эркинов сабоқлари орқали ўтган бўлса не ажаб.

А. Эркиновнинг отаси Навоийшунос олим, улуғ инсон раҳматли Содирхон Эркинов билан ота-боладек муносабатда эдик. Ўзбекистон жаҳон тиллар университети ҳамда Тошкент автомобил – йўллар институтларига Содирхон Эркиновни учрашувларга таклиф қилардим ва учрашувларда устоз ёшларга Навоийдан сабоқ берарди. Қолаверса, “Марказий Осиё маданияти” халқаро газетаси учун Содирхон акага кўнғироқ қилиб, Навоий ҳақида бирор мақолага буюртма берардим. Устоз Навоийнинг “Илмни ўрганиб нетгумдир охир, Олиб туфроққа му кетгумдир охир” ҳикматига амал қилиб, ўрганганлари, билганларини, хулосаларини учрушувларда айтар, мақолалару шеърларда ифодаларди. У киши билан учрашувлардан сўнг соатлаб суҳбатлашиб, суҳбатига тўймасди киши. Ҳозирга қадар у кишининг буюк Навоий ҳақида айтган ҳикматли фикрлари, “Маъно (маънавий кишилар) аҳли”дан бўлишга даъватлари қулоғим остида жаранглаб туради.

Йиллар ўтиб профессор Афтондил Эркинов билан яна учрашишни, у киши раҳбарлигида илмий изланишларга қўл уришни тақдир насиб айлади. Мени Навоий олами ўзига оҳанрабодек торта бошлади. Ғаввослардек Навоий отлиқ уммондан хазина қадиришга шўнғидим. Бу уммонда олтину жавоҳирлар шу қадар кўпки, қай бирини айтай?

Қўлингиздаги рисола газета ва журналларда, илмий конференция материаллари тўпламларида чоп этилган мақолалар тўплами, изланишлар меваси. Айрим камчиликлар борлигини инкор этмайман. Бунинг сиздан узр сўрайман, азиз китобхон.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т. “Маънавият”. 2008.
2. Ш. Мирзиёев. “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз”. Т. “Ўзбекистон” 2017.
3. А. Навоий. “Тўла асарлар тўплами”. 1 – 10- жилдлар. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2012 йил.
4. Алишер Навоий. “Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик”. 1 – 20- жилдлар. Т. “Фан”. 1983 – 2003 йй.
5. А. Навоий. “Насойим ул – муҳаббат. Ҳикоятлар ва ҳидоятлар”. Т. “Ўзбекистон”. 2015.
6. Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”. Т. “Ҳилол-Нашр”-2014.
7. Алишер Навоий. “Муҳокамату-л-луғатайн”. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. Т. “Академнашр”-2017.
8. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Республика илмий – назарий анжумани материаллари. Т. “ТАМАДДУН”. 2017.
9. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Республика илмий – назарий анжумани материаллари. Т. “ТАМАДДУН”. 2018.
10. “Абадият гулшани”. Мақолалар, шеърлар. (лойиҳа муаллифи Ў. Раҳматов). Т. “Шарқ”. НМАКБТ. 2013.
11. “Навоий замондошлари хотирасида”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН. 1985.
12. Ғ. Хондамир. “Макорим ул – ахлоқ”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2015.
13. “Алишер Навоий”. Қомусий луғат. 1 – 2 - жилдлар. Т. “Шарқ” НМАКБТ. 2016.
14. Абдурахмон Жомий. “Лайли ва Мажнун”. “Саломон ва Абсол”. (О.Бўриев таржимаси). Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН. 1989.
15. Ф. Аттор. “Илоҳийнома”. Насрий таржима, талқин, тафсир. Т. “Ёзувчи”. 1994.
16. “Мавлоно Румийдан ҳикматлар”. “Қалб кўзингни оч”. Т. “Наврўз”. 2015.
17. А. Аъзамов. “Алишер Навоий ғазалларида ҳазил-мутуйиба”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2015.
18. А. Қаюмов. “Алишер Навоий”. Т. “Ўзбекистон”. 2011.
19. А. Қаюмов. “Назм ва тафаккур қуёши”. Т. “Фан”. 1992.
20. А. Қаюмов. “Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар”. Т. “Шарқ” НМАКБТ. 2014.
21. А. Рустамий. “Адиблар одобидан адаблар”. Т. “Маънавият”. 2003.
22. А. Ҳайитметов. “Навоий лирикаси”. Т. “Ўзбекистон”. 2015.
23. А. Иброҳимов. “Бизким, ўзбеклар”. Т. “Шарқ” НМАКБТ. 2011.
24. А. Ўринов. О.Бўриев. “Ғиёсиддин наққошнинг хитой сафарномаси”. Т. “Фан”. 1991.
25. А. Чориев. “Соҳибқирон маънавияти”. Т. “Янги аср авлоди”. 2011.
26. А. Ҳайитметов. “Навоий лирикаси”. Т. “Ўзбекистон”. 2015.
27. Б. Акрам. “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони”. Т. “Ўзбекистон”. 2016.
28. Б. Аҳмедов. “Тарихдан сабоқлар”. Т. “Ўқитувчи”. 1994.
29. Б. Қосимов. “Уйғонган миллат маърифати”. Т. “Маънавият”. 2011.
30. Бобомурод Эрали. “Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари”. Т. “Академнашр”. 2015.
31. В. Зоҳидов. “Улуғ шоир ижодининг қалби”. Т. “Ўзбекистон”. 1970.
32. “Доно Алишер”. (Нашр тайёр. М.Жўраев). Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2016.
33. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Т. “Шарқ”. НМАКБТ. 2002.
34. Ё. Исоқов. “Сўз санъати сўзлиги”. Т. “Ўзбекистон”. 2014.
35. И. Султон. “Навоийнинг қалб дафтари”. Т. Ғ. Ғулом номидаги БАН. 1969.
36. И. Ҳаққул. “Тасаввуф ва шеърят”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМБ. 1991.
37. И. Ҳаққул. “Ирфон ва идрок”. Т. “Маънавият”. 1998.
38. И. Ҳаққул. “Тақдир ва тафаккур”. Т. “Шарқ” НМАК бош таҳририяти. 2007

39. И. Ҳаққул. “Мерос ва моҳият”. Т. “Маънавият”. 2008.
40. Мирзо Улуғбек. “Тўрт улус тарихи”. Т. “Чўлпон”. 1994.
41. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. “Тарихи Рашидий”. Т. “Ўзбекистон”. 2011.
42. Муҳаммад Солиҳ. “Шайбонийнома”. Т. Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1989.
43. Муиниддин Натанзий. “Мунтахаб ут –тавориҳи муиний”. Т. “Ўзбекистон”. 2011.
44. М. Маҳмуд. “Навоий ижодиға янғича қараш”. Т. “Meriyus”. 2015.
45. Низомий Арузий Самарқандий. “Нодир ҳикоятлар”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН. 1985.
46. Н. Комилов. “Тасаввуф. Биринчи китоб”. Т. 1996.
47. Н. Комилов. “Тафаккур қарвонлари”. Т. “Маънавият”. 1999.
48. Н. Муҳаммад. “Анқони маҳрам қилдингиз”. “Навоийнома”. Т. “Маънавият”. 2004.
49. Н. Муҳаммад. “Сирли зарварақлар”. Т. “Ўзбекистон”. 2016.
50. С.Олим. “Ишқ, ошиқ ва маъшук”. Т. “Фан”. 1992.
51. С. Эркинов. М. Ғанихонов. “Низомий Ганжавий”. Т. “Фан”. 1992.
52. “Темур тузуклари”. Т. “Ўзбекистон”. 2014.
53. Фаҳриддин Али Сафий. “Латофатнома”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН. 1996.
54. Ф. Олим. “Навоий наздида комил инсон”. Т. “Маънавият”. 2015.
55. У. Бекмуҳаммад. “Навоийнинг армонлари”. Т. “Янги аср авлоди”. 2011.
56. У. Уватов. “Донолардан сабоқлар”. Т. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994.
57. Ш. Шомухамедов. “Форс – тожик адабиёти классиклари”. Т. 1963.
58. Ш.Сироҷиддинов. “Алишер Навоий (манбаларнинг қиёсий –типологик, текстологик таҳлили)”. Т. “Академнашр”. 2011.
59. Э. Очилов. “Барҳаёт сиймолар” Т. “Ўзбекистон” 2012.
60. Ҳерман Вамбери. “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН. 1990.
61. Ҳ. Ҳомидий. “Тасаввуф алломалари”. Т. “Шарқ” Нашриёт –матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. 2009.
62. Ҳ. Ҳомидов. “Қирқ беш аллома ҳикояти”. Т. “Фан”. 1995.
63. Ҳусайн Бойқаро. “Жамолингдин кўзум равшан. Ғазаллар” (Нашр. тайёр. С.Ғаниева). Т. Ғ. Ғулом номидаги НМБ. 1991.
64. Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (нашрга тайёрловчи А.Эркинов) Т. “Шарқ” НМКБТ. 1995.

МУНДАРИЖА

Абадиятга дахлдор сиймо.....	3
Кириш.....	10
Ғайб сирларининг намоён бўлиши ёки “Авлиёлар авлиёси”.....	15
Темурийлар пири ёхуд Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва Навоий.....	52
“Ўлим қотили” ёхуд Султон Аҳмад Мирзо ва Навоий.....	69
Шоҳлар дарвеши ёхуд Бобур Қаландар ва Навоий.....	75
Навоийга ихлос қўйган туркман хукмдори.....	84
Нажмиддин Кубро ва Ҳазрат Навоий.....	90
Олий мажлис – Ҳусайн Бойқаро саройидаги адабий йиғин.....	99
“Олибмен тахти фармонимга осон, Черик чекмай Хитодин то Хуросон.....	125
Искандаршоҳ ихтиро қилган шиша идиш.....	129
Навоий нега уйланмаган.....	136
Навоий наздида ота қиёфаси.....	143
Навоийнинг икки армони.....	146
Навоий шахмат ўйнаганми?.....	151
Навоийнинг сўнгги куни.....	154
“Китобдан бошқасига кўнгил берилмаган эди”.....	159
Хотима.....	163
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	165

ИЛМИЙ – ОММАБОП НАШР

Шерхон ҚОРАЕВ

АВЛИЁЛАР АВЛИЁСИ

Муҳаррир: Ш.Ахматов.
Техник муҳаррир: Ш.Раҳмонов.
Мусахҳих: Ш.Ахматов.
Муқова безакчиси: Т.Эргашев.
Саҳифаловчи: К.Темирова

Нашриёт лицензияси № АІ 139, 27.04.2009 йил.. Теришга 02.09.2017 йилда берилди. Босишга 12.10.2017 йилда рухсат этилди. Бичими 60x841/16. Офсет қоғози. Times UZ гарнитураси. Офсет усулда чоп этилди. Шартли босма табағи 9,93. Нашр босма табағи 9,50. 2017-шартнома. 150-буюртма. 100 нусхада.168-бет. Эркин нархда.

“Насаф” нашриёти.180118, Қарши шаҳри, Мустақиллик шоҳкўчаси, 22-уй.

“Қаршиполиграфнашр” МЧЖда чоп этилди.

180100, Қарши шаҳри, “Ўзбекистон овози” кўчаси, 33-уй.